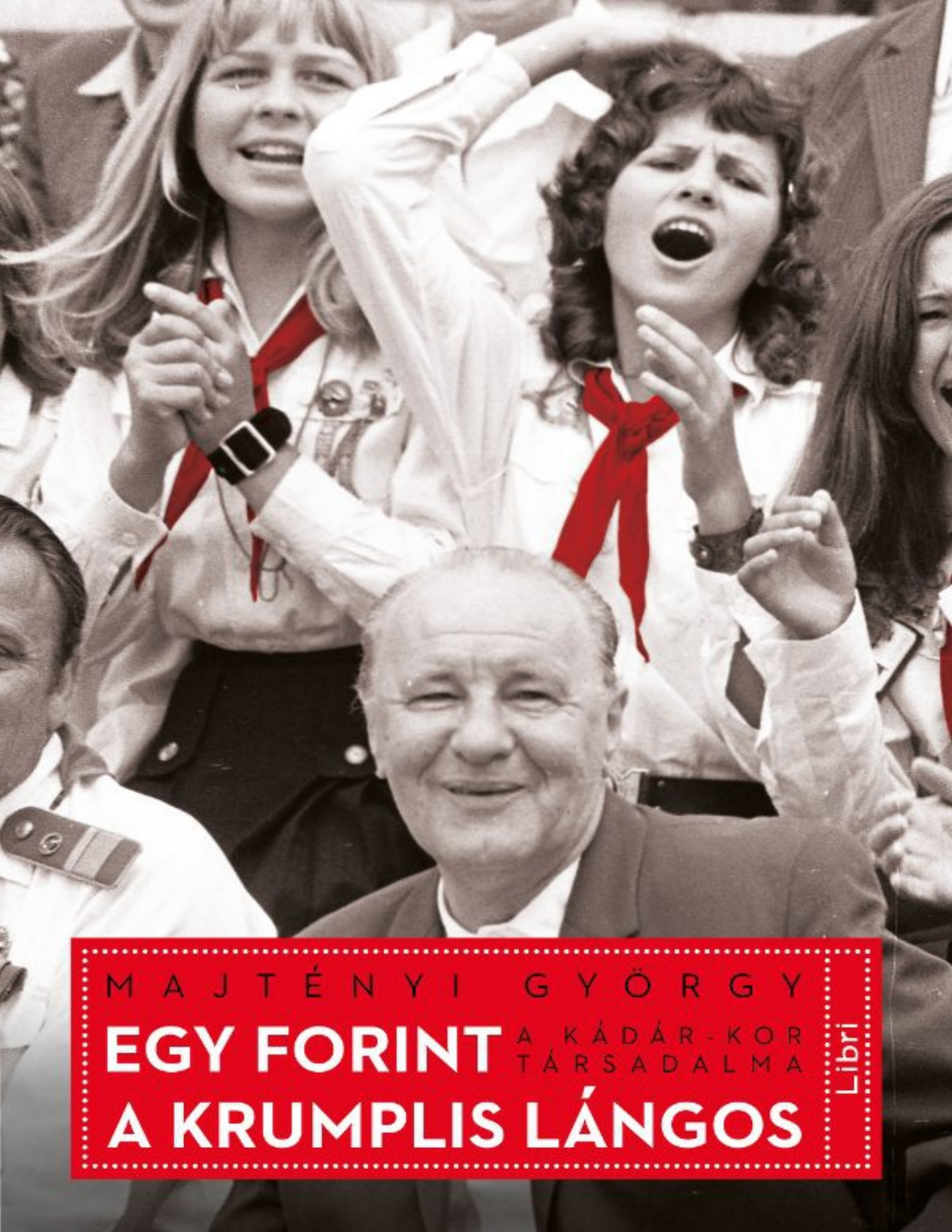

M A J T É N Y I G Y Ö R G Y

EGY FORINT A KÁDÁR-KOR
TÁRSADALMA

A KRUMPLIS LÁNGOS

Libri

Name: Révész Béla

Order: 24467623

Köszönjük a vásárlást a szerző és a kiadó, valamint a terjesztő nevében is. Vásárlásával támogatta, hogy Magyarországon az elektronikus könyvkiadás fejlődni tudjon, a digitális kereskedelemben kapható könyvek választéka egyre szélesebb legyen. Köszönjük, és reméljük webáruházunkban hamarosan viszontlátjuk.

M A J T É N Y I G Y Ö R G Y

EGY FORINT A K Á D Á R - K O R
T Á R S A D A L M A

A KRUMPLIS LÁNGOS

Libri

Kiadó

© Majtényi György, 2018

A könyvben közölt fényképek a Magyar Nemzeti Levéltárból
(MNL OL M-KS 276. f. 65. cs.; MNL OL M-KS 288. f. 43. cs.;
MNL OL M-KS 288. f. 67. cs.; MNL OL XXXXII-12 f.; MNL VaML XIV-64. f.),
a Vera és Donald Blinken Nyílt Társadalom Archívum 'Schiffer Pál'
fondjából
(OSA 356. f.), valamint a Fortepan online fotóadatbázisból,
illetve a szerző sajtógyűjteményéből származnak.

A kutatást, illetve a kötet megírását 2014-ben a Nemzeti Kulturális Alap
ösztöndíja, 2015-ben a Vera és Donald Blinken Nyílt Társadalom Archívum
Visegrád ösztöndíja, 2017-ben a jénai Imre Kertész Kolleg kutatói ösztöndíja
támogatta.

Borítófotó Fortepan © Urbán Tamás

Felelős kiadó a Libri Kiadó ügyvezetője

Felelős szerkesztő Darida Benedek

Olvasószerkesztő Benke Gábor

Borítóterv Váradi Zsolt

Műszaki szerkesztő Széplaki Gyöngyi

Elektronikus könyv Ambrose Montanus

ISBN 978 963 433 415 6

Az elektronikus verziót készítette

eKönyv Magyarország Kft.

www.ekonyv.hu

Előszó

A Kádár-korszak az egyszer már be(telje)sült „magyar álmom” – vagy mégsem.

Milyen politikáról, milyen rendszerről álmodnak ma a magyarok? – egy 2017-ben készült közvélemény-kutatás erre kérdezett rá.^[1] A kutatók úgy találták, hogy az elmúlt évszázad történelmi korszakainak megítélése is fontos abból a szempontból, hogy miképp látják, milyennek „álmodják” a jövőt ma a magyarok. A felmérés szerint tízből négyen gondolják úgy, hogy a Kádár-kor volt a létezett/létező világok legjobbika (a magyar Candide Vesztfáliája).^[2] Különösen magas a Kádár-kort választók aránya az idősebb generációk (akiknek még vannak személyes tapasztalataik erről az időszakról)^[3], a szegényebb térségek lakói^[4] vagy az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében^[5]. Mintha a Kádár-kor iránti nosztalgia ma is elsősorban az egyenlőség hiányából, a szociális biztonság iránti vágyból következne. Ami egyszer talán megvolt, azután pedig elveszett, és ma már emlék, képzet csupán.

A Medián felmérése szerint 1999-ben Kádár János számított a 20. század legnépszerűbb magyar politikusának.^[6] A Gallup Intézet szintén ebben az évben végzett kutatást, amely szerint Mátyás király, majd Szent István uralkodása után Kádár János országlása a legvonzóbb időszaka a magyar történelemnek. A Gallup 2002-es felmérése ugyan a nosztalgia gyengülését mutatta^[7], ám a Medián 2006-os adatai szerint továbbra is Kádár János számított a huszadik század legnépszerűbb magyar politikusának.^[8] Vásárhelyi Mária egy 2001 és 2005 között végzett, a magyar társadalom történelemképéről szóló kutatás eredményeit így összegezte: „(t)öbb mint tíz évvel a rendszerváltás után nem homályosult a kádárizmus pozitív képe, sőt mintha még dicsőösebb korszakként emlékeznének a »boldog diktatúra békés éveire«”.^[9] A Medián 2007 végén feltette azt a kérdést is, hogy a magyarok mely államférfi-politikust tartanák a legalkalmasabbnak az ország gondjainak a megoldására. Kádár János e szavazáson Széchenyi István és Kossuth Lajos mögött, Deák Ferencet megelőzve lett a harmadik.^[10] 2008-ban az akkori Szociális és Munkaügyi Minisztérium megbízásából készült, *Az Ifjúság, 2008* elnevezésű kutatás

hasonló kérdéseket feszegetett, és azt a tényt rögzítette, hogy még a 15 és 29 év közötti magyar fiatalok közel fele szerint is Kádár János korszakában jobb volt az élet, mint akkoriban. (14 százalékuk ráadásul a diktatúrát sem utasította el teljességgel.)^[11] Az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportja 2009-ben, 2010-ben végzett felmérése szerint a válaszadó 18 és 30 év közötti fiatalok alig egyharmada gondolta azt, hogy Kádár János uralma alatt valódi diktatúra lett volna az országban.^[12] Nemzetközi összehasonlítások is azt jelzik, hogy a magyarok más volt szocialista országok polgáraihoz képest is erős nosztalgiát táplálnak a szocializmus utolsó évtizedei iránt.^[13] A kutatások általánosságban azt mutatják, hogy a Kádár-korról a szociális biztonság, a jólét képzeete él a társadalom emlékezetében.^[14] Mindez talán nem Kádár János személyes érdeme, illetve rendszerének a teljesítménye – hanem inkább valami más.

E kötet tárgya a Kádár-korszak, az 1956–1988/1989 közötti, több mint harminc éven át tartó időszak. Kádár János harminckét hosszú éven át állt az ország élén, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) első titkáráként, majd főtitkáráként (a két poszt lényegében megegyezett; csak az elnevezésben volt különbség), s emellett 1956-tól 1958-ig, majd 1961 és 1965 között miniszterelnökként (azaz a Minisztertanács elnökeként) is. A korszakot végérvényesen az 1989/1990-es rendszerváltás zárta le. Kádár Jánoshoz hasonlóan hosszú ideig csak kevés történelmi személyiség határozhatta meg Magyarország sorsát a modernkori történelemben, például Ferenc József vagy Horthy Miklós.^[15] Kádár Jánost többször hasonlították Bethlen Gáborhoz, Szent István királyhoz vagy Széchenyi Istvánhoz is. A Kádár-rendszer a rendszerváltás óta referenciapontként működik, ha a máról, a jelenről beszélünk, az azt megelőző időre is utalunk többnyire. Ha félretesszük a diktatúra születésével és működésével kapcsolatos elvi és erkölcsi természetű aggályainkat, akkor a rendszer jól működött. Ennek a kötetnek az a kiindulópontja, hogy ezek a szempontok nem tehetők zárójelbe a történetíró számára (a mégoly metaforikus beszédmódokban sem). A könyv történelmi metaforák kapcsán tekint vissza az elképzelt és a létezett kádárizmusra, a „gulyáskommunizmus”, a „friziderszocializmus” mítoszaira. A kötet legendavadászat és valamiféle történelmi igazság(ok)^[16] keresése is egyben. Kádár János politikusi megítélése halála után, sőt már életében is, részben függetlenedett a szocialista/kommunista rendszerek általános értékelésétől. E könyv alapvetése, hogy Kádár politikájának, a

Kádár-rendszernek már a korban metaforikus (hasznalító, eltávolító stb.) jelentései voltak, ami mára sokszorosán igazsá vált. A Kádár-rendszer történelmi metafora (is), és e könyv a metafora keletkezésének s működésének történeti okait keresi.

A könyv műfaja leginkább történelmi esszéként határozható meg. Az esszében különféle szövegtípusok (értekezés, kritika, szépirodalom) élnek együtt, és különféle kapcsolatokat alakítanak ki egymással. Az esszé egyik erénye éppen az e műfaji sajátosságok közötti váltások lehetősége, vagyis hogy átlépést biztosít a hétköznapi, képszerű és a fogalmi, absztrakt ábrázolások között. Az esszé olyan műfaj, ahol a megfellebbezhetetlen tudás helyébe többnyire a kritikus vélemény lép.^[17] Lehetőséget kínál a különböző (történelmi) szereplők álláspontjainak megjelenítésére, és ezen túl a személyesebb írásmódra, a saját vélemény kifejtésére is. Az esszé a stílusban szintén nagyobb szabadságot biztosít a szerzőnek. Musil mindezt egy szóval „esszéizmusnak” nevezte. Könyvem – bevallottan – az esszéizmus hatása alatt született, ez magyarázza, pontosabban ezzel is indokolom a kötet személyesebb hangvételét. A könyv azonban természetesen elsősorban nem önmagáról (vagy a szerző szándékairól) szól, hanem az ily módon – sokféleképpen – megjeleníthető tárgyról. A következő fejezetekben reményeim szerint – a megismerés lehetőségét és korlátait is vizsgálva – folytonosan lépegetek afelé, hogy a források szövegkritikus, reflexív olvasása révén minél többet elmondjak a tárgyról, amelyet különböző nézőpontokból, különböző idősíkokban és terekben is szemügyre veszek: a Kádár-korszak Magyarországról.

Walter Benjamin írásainak jellegzetes alakja a *flâneur*, aki Párizs utcáin csatangol: allegorikus figura, teknősbékát sétáltat pórázon, és nem zavarja a közös poroszkálás – másnak értelmetlen – lassúsága. Benjamin a metaforát Charles Baudelaire-től vette át. Hivatkozott rá a totalitarizmusok világáról értekező Hannah Arendt is; e sorok írójának – Musil mellett – a másik kedvenc szerzője. A *flâneur* valójában amiatt kószál a városban, hogy megtapasztalja, ábrázolja, alakítsa annak valóságát. Emiatt igazítja lépteinek tempóját a teknőshöz. A színpadias cselekedet, a teknősbéka-sétáltatás ugyanis kritikai attitűdöt fejez ki a modern élet gyorsaságával, személytelenségével szemben. A *flâneur* a „járda botanikusa”.^[18] A *flâneur(ség)* fogalma azóta is erőteljes modernitáskritikát takar. Hannah Arendt szerint Walter Benjamin – mint szerző – képes volt megteremteni, majd megtartani a távolságot saját idejétől és tárgyától. S ez cél lehet akár a mi számunkra is. Ha a

történész munkáját értelmezzük e szerep tükrében, kérdés, hogy mit kezdhetett (vagy mit kezdhet ma) egy flâneur a totalitarizmusok tapasztalatával és történelmével. E kötetben megpróbáljuk lépteinket olyannyira lelassítani (a többes szám itt természetesen a tisztelt olvasóra vonatkozik), hogy a rohanó – a politikai korszakok váltakozását mutató – történelmi időben figyelmesek legyünk a történelem legapróbb mozzanataira is. Pórázon vezetjük a teknősbékát a Kádár-rezsim idejében. Fellapozzuk a legalább harmincéves levéltári forrásokat, kinyitjuk a megsárgult újságokat és felcsapjuk a poros könyveket. Szemezgetünk a korszak szövegeiből. Körülnézünk és szemlélődünk, hogy megismerjük a történelmi időben feloldódó pillanatokat, mindennapi életképeket.

E könyv hétköznapi emberek cselekedeteiről szól, s a mögöttük megbúvó törekvésekről és érzelmekről. A mindennapokban ugyanis az ő tetteik is építették, alakították és szüntették meg a diktatúrát. E szereplők történeteinek eredünk nyomába a következő fejezetekben, pontosabban lépegetünk feléjük megfontoltan, óvatosan – a szerző szándékai (vagy: reményei) szerint egy flâneur türelmével és kitartásával.

Az *Előszó*ban fontos még néhány módszertani apróságra is felhívni az olvasó figyelmét. A kötetben több olyan társadalomtudományi, illetve korabeli fogalom felbukkan, amit visszatérően, de – a fejezetek szereplőinek látásmódjából adódóan is, a nézőpontok sokféleségét érzékeltetve – különböző jelentésekkel használok (ilyen például a „modernizáció” vagy a „reform”). Ezek változó jelentéseivel, szakirodalmával kapcsolatban a jegyzetek adnak tájékoztatást. A szóismétlések elkerülése miatt sem törekedtem arra, hogy a rezsimet, illetve annak működtetőit egységesen „szocialistának” vagy „kommunistának” nevezzem. A kommunista megjelölés a szövegben – a korabeli szóhasználatnak megfelelően – többnyire a rezsim ideológiájára és a párt politikusaira vonatkozik; a szocialista kifejezés pedig a létezett rendszerre. Nem, illetve csak ritkán alkalmazom a diktatúra olyan műnyelvi megnevezéseit, mint az „államszocializmus” vagy „létező szocializmus”. A totalitarizmus fogalmával írom le viszont annak társadalomtudományi jellemzőit. A könyvben azokat a szereplőket, akik közszereplők voltak (és a források nem tartalmazzak róluk különleges adatot), teljes nevükkel szerepeltetem. A hétköznapi embereknek csak abban az esetben írom ki a vezetéknevét, ha minden tudható róluk már megjelent forrásokból. A többieknél a családnevüket nem közlöm –

személyiségi jogi és adatvédelmi okokból –, ők a könyv (szinte) névtelen(ségbe burkolt) hősei.

Az előszóban az utolsó szó ezúttal is a köszöneté. Köszönöm mindazoknak, akik elolvasták a kéziratot, s megjegyzéseikkel hozzátettek (illetve elvettek belőle), elsősorban Agnieszka Mroziknek, Csízi Istvánnak, Joachim von Puttkamernek, Macei Górnynak, Michal Kopečeknek, Majtényi Balázsnak, Majtényi Lászlónak, Mink Andrásnak, Rév Istvánnak, Székely Ivánnak, Tóth Eszter Zsófiának és Stanislav Holubecnek a segítségét. Köszönettel tartozom továbbá Halmos Ádámnak, a Libri Könyvkiadó vezetőjének is, aki már évek óta biztatott a könyv megírására. Külön köszönet illeti Benedek Szabolcsot, aki fejezetről fejezetre még az írás pillanatában olvasta s véleményezte a kéziratot, és Darida Benedeket, a kötet szerkesztőjét fontos tanácsaiért és végtelen türelméért. Nélkülük e szöveg is sokkal kevesebb lett volna annál, mint ami lett, és amiért – lesz, ami lesz – egyedül csakis én felelek.

Az elemelt banán (vagy datolya). A gömbfejűek országa

„...egy ízben a nagy Mátyási Rókus / vacsoravendége volt, a protokoll / más előkelő íróinak társaságában, s amikor már / búcsúztak a vendégek, Koczka Péter vagányul, / mondhatni, kihívóan belenyúlt az asztal közepén álló / gyümölcsöstálba e szavakkal: »Ha Mátyási elvtárs / megengedi, / elcsórok egy-két banánt, és megmutatom / otthon a gyerekeimnek.«”^[19]

Kálnoky László *Ballada egy balladáról* című versében így regélte el Kuczka Péter (a versben Koczka Péter költő) állítólagos, legendássá vált hőstettét, látogatását Rákosi Mátyásnál (Mátyási Rókus). Később, 1999-ben egy interjúban megkérdezték Kuczka Pétert a híressé vált esetről:

„Na, most ott üldögéltünk, asztalon tálak, tálakban gyümölcsök, mandarinok, datolyák, banán nem volt, még valamilyen gyümölcsök, ilyen apró vackok. Mindenki előtt tányérok az evéshez. Jó. Én is elkezdtem enni, közben folyt a beszélgetés már a témáról, ami miatt hivatott. Én is elkezdtem enni, majd mondom magamban, hogy ez a datolya, hát Isten tudja, mikor láttam, gyerekkoromba láttam utoljára datolyát, mikor az apám hozta Olaszországból, mondom, a gyerekeim nem láttak egy szemet se, viszek haza egy kis datolyát. Tányéromra elkezdtem kirakni a datolyákat, számolgatva, hogy mennyi. Majd egyszer csak halálos csönd. Mi az Isten? Körülnézek, Rákosi rámered a tányéron a datolyáira, meg a tálra, néz. Többiek megrémülve hallgatnak, egy szó, mukk nem történt. Farkas Mihály látva a helyzetet, Rákosin harag, Farkas Mihály nevetésbe kezdett, és azt mondja – Kuczka elvtárs, vegyen, hát vigye haza az egészet, gondolom a gyerekeinek. – mondom – Igen, a gyerekeimnek. – Hát vigye, csomagolja be. – mondom – Köszönöm szépen ennyi nekem elég. – becsomagoltam a szalvétába és aztán hazahoztam. Hát ez volt a datolya története.”^[20]

A kor viszonyaira is vall, hogy e történet miképp alakult át, hogyan vált a datolya banánná (akkor még ritkább gyümölcs), a kimondatlan (ám Farkas Mihály honvédelmi miniszter által kitalált) gondolat kimondottá, s a félig-meddig öntudatlan cselekedet valódi bátorsággá.

A nem hétköznapi bátorságként elkönyvelt történet sokat elárul a diktatúrák kollektív lélektanáról. Magyarországon a kommunista, egypárti diktatúra a forradalom leverése után fokozatosan épült ki, részben a törvényesség betartásával, részben pedig törvénytelen eszközökkel. Az átalakítás, a kommunisták hatalomátvétele mindvégig a törvényesség látszatával zajlott. Magyarország már 1944–1945-től fogva a szovjet érdekszféra része lett. Az ország szabadsága,

szuverenitása ezt követően korlátozott volt.^[21] A szovjetizálás valamennyi szovjet érdekszférába került kelet- és közép-európai országban hasonló forгатókönyv szerint történt. Az első koalíciós alapon megszervezett kormányokon belül a Szovjetunió nyomására a legfontosabb tárcák (a belügyi, az igazságügyi, vagy a gazdasági) kommunista miniszterek kezébe kerültek. Részben a Szovjetunió nyomására a kormányok radikális földreformokkal, illetve államosításokkal átalakították a tulajdonrendszert, és ezzel párhuzamosan kiiktatták a korábbi elit és a középosztályok politikai, társadalmi befolyását is.^[22]

A kiépülő új rendszer szinte korlátlan hatalmon alapuló, az önkényuralom eszközeit, módszereit alkalmazó, azaz totalitárius államrendszerként írható le. A totalitárius diktatúra kialakulásának, fennmaradásának vagy működésének azonban Magyarországon is voltak társadalmi okai. Kétségtelen, hogy a diktatórikus rendszer az erőszak alkalmazása nélkül nem épülhetett volna ki totális formájában. Fontos megemlíteni ugyanakkor, hogy e változásoknak voltak hívei és kedvezményezettjei is. A kommunista rendszer – részben mások üldöztetése (blisták, kitelepítések, kuláklisák) révén – sok ember számára nyitott utat az előrelépésre, illetve a társadalmi emelkedésre, sőt esetenként még az anyagi gyarapodásra is. Ezen túl bizonyosan léteztek olyan társadalmi gyakorlatok, attitűdök is, amelyek feltehetően segítették a kommunista diktatúra megteremtését.

Magyarországon a kommunisták fokozatosan kaparintották meg a legfontosabb állami és önkormányzati pozíciókat.^[23] Fontos hangsúlyozni azt is, hogy a magyarországi jogrendből hiányoztak azok az biztosítékok, amelyek megnehezítették volna a kommunista diktatúra kiépítését. A kormány ugyanis széles rendeletalkotó jogkörrel rendelkezett, s mivel szinte egyáltalán nem léteztek a kormányzattól független intézmények, számos eszköze volt a demokrácia és az állampolgári jogok korlátozására is.^[24] A Magyar Kommunista Párt (MKP) fokozatosan felszámolta a többi pártot, az első számú vezető, Rákosi Mátyás hasonlatával élve úgy, „ahogy a szalámit szeletelik”.

Különböző eszközökkel megosztották őket, illetve ellehetetlenítették a működésüket, s törvénytelen eszközöket vetettek be velük szemben a hétköznapi életben és a választásokon is. Az 1947. augusztus 31-ei kékcédulás választásokon a kommunisták képviselői például teherautókon utaztak egyik helyről a másikra, és több helyen is szavaztak (nehéz pontosan megbecsülni, hogy

ez hány többlétszavazatot jelentett, a becslések szerint 60-200 ezer között mozgott a kékcédulás szavazatok száma). Több olyan forrás, elemzés van ugyanakkor, amely azt mutatja, hogy a magyar társadalom nem állt egyöntetűen a demokrácia pártján, és erős népszerűségnek örvendtek a kommunista eszmék is.^[25] Érdekes megnézni, miképp alakult a kommunista párt társadalmi támogatottsága. Az MKP már az 1945. november 4-ei választásokon, amikor a Független Kisgazdapárt abszolút többséget (57%) szerzett, a szavazatok 16,9%-át kapta, alig kevesebbet, mint a nagy hagyománnyal rendelkező szociáldemokraták (17,4%). Ezzel a kommunista párt a második legerősebb politikai erővé lépett elő. A kékcédulás választásokon már ők kapták a legtöbb szavazatot (22,3%), és a csalásoktól függetlenül is a kommunistáké lehetett ekkor az egyik, ha nem a legnépszerűbb párt.^[26] Kuczka Péter – a már idézett interjúban – így emlékezett utóbb saját akkori helyzetére:

„Révai [Révai József a pártot vezető legszűkebb kör tagja] esküszöm, hogy valamiért megkedvelt engem, nem tudom, pontosan mért, de hát egy jópofa kölyök voltam, ilyen hosszú, nála jóval magasabb, meg vigyorgtam, meg izét, a pártos szövegeket nyomtam, tehát lehet, hogy ezekért, meg a verseim nagyon tetszettek neki, ezt tudom biztosan, mert még említette is egyszer egy értekezleten a Pártközpontban. És hát bekerültem a Pártközpontba (...), amelyet Kállai Gyula vezetett.”^[27]

Saját akkori gondolkodását, illetve a kommunista eszme hatását, amiben hitt, így jellemezte egy későbbi írásában:

„Közben én kommunistának hittem, éreztem s egyre inkább tudtam magamat, a párt írója kívántam lenni, szolgálva a kitűzött célokat. Nem kételkedtem abban, hogy a marxizmus–leninizmus teljes elsajátításával és átélésével eljuthatunk az irodalom csúcsának tartott szocialista realizmushoz. Hittem eredményeinkben, sikereinkben, hiszen dolgoztam értük, és tapintottam őket. Elfogadtam, mert szükségesnek tartottam az ütemes tapsokat, Sztálin és Rákosi dicsőítését, elhittem az osztályharc kiéleződését, a Rajk-pert. A leegyszerűsített s ezzel érthetőbbé, áttekinthetőbbé vált világot fogadtam el, a valóság bonyolultsága nyilván riasztott, az emberiség történelmét amolyan »hosszú menetelés«-nek láttam: célja, a kommunizmus felé. Kétségeimet elfojtottam, korábbi nézeteimet, véleményeimet, ismereteimet vagy elvetettem, vagy beillesztettem új világképembe.”^[28]

Az elkövetkező években a magyarországi kommunisták és szovjet elvtársaik által forgatott kés tovább szeletelte a szalámit. A kommunisták erőszakkal léptek fel az államosítások során a megmaradt tulajdonosi csoportokkal vagy az egyházakkal szemben is. 1948 második felére végleg elfogyott a demokratikus politizáláshoz a tér: az ellenzéki pártok sorra beszüntették a működésüket. Az 1949. május 12-ei

választásokon így már csak a Népfront képviselői indulhattak, akik a voksok 96,27%-át kapták meg. Az egypárti diktatúra intézményesülését végül az 1949. augusztus 20-ai – szovjet mintára megalkotott – alkotmány rögzítette. Bár ezt az alkotmány nem mondta ki, a tényleges hatalom ettől fogva az egyetlen létező párt, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) vezetőinek, elsősorban Rákosi Mátyásnak a kezében összpontosult (az MKP 1948 júniusa, a szociáldemokraták beolvasztása után Magyar Dolgozók Pártjaként működött tovább).^[29]

Fontos történelmi kérdés, hogy a gyors hatalomváltás kizárólag a szovjet támogatásnak, illetve az erőszakos, részben törvényen kívüli eszközök alkalmazásának volt-e köszönhető. A korszakról szóló tanulmányok azt érzékeltetik, hogy az 1945 utáni időszakban a totalitárius politizálás nem kizárólag az MKP, majd az MDP politikájából következett, hanem a helyi szintű hatalomgyakorlás közösen kialakított gyakorlataiból, sőt még a hétköznapi emberek – helyi hatóságokkal, sőt egymással szemben tanúsított – magatartásából is. Az 1945-1948 közötti időszak mindennapjairól tudósító források (például a vállalatok pártirányítását és az annak társadalmi elfogadását rögzítő dokumentumok) azt érzékeltetik, hogy a második világháború utáni korszak hétköznapijai nem feltétlenül a demokrácia iránti feltétlen vágyat tükrözik, hanem valamiféle „többpárti totalitarizmus” társadalmi gyakorlatát.^[30] Mindez természetesen következhetett abból is, hogy a hétköznapi emberek a kor politikájához igazodva érvényesítették a saját érdekeiket.^[31] Semmi sem mutat viszont arra, hogy a magyar társadalomban tömeges ellenállás mutatkozott volna a sztálinista rendszer kiépülésével szemben.^[32] Az emberek inkább mintha a saját javukra próbálták volna fordítani az új politika működési módját, amely előbb a baloldali pártokkal, majd az egypárti kommunista rendszerrel való azonosulást – vagy legalábbis ennek kinyilvánítását – tekintette az egyedül elfogadott magatartásnak. A Rákosi-korban például előfordult, hogy a kuláklisok összeállításában (a gazdagabbnak számító parasztcsaládok ellehetetlenítésében) a helyi közösség tagjai személyes érdekeiket szem előtt tartva működtek közre. Ők ilyenkor saját ellenségeik listázására, ellehetetlenítésére törekedtek, bár látszólag elfogadták azt a nyelvet és ideológiát, amelyet a hatalom beszélt és képviselt.^[33]

A kommunisták hatalomba lépve átalakították a közigazgatási rendszert, az önkormányzatok helyett tanácsokat alapítottak, megváltoztatták az

igazságszolgáltatás működését, vagy például a bíróságok szervezetét és elnevezéseit is. Általánosságban megszűnt a korábbi intézményrendszerek önállósága, így a szakszervezeteké vagy az oktatási intézményeké, és még a munkahelyeken is pártszervezetek alakultak. Az erőszakszervezetek működése áthatotta a hétköznapiakat; a rettegett Államvédelmi Hatóság (ÁVH) személyi állományát az ötvenes években fokozatosan felduzzasztották. Hasonlóképpen erősítették a rendőrség jelenlétét a mindennapokban, s a honvédségnek nevezett hadsereget is újjászervezték és tovább erősítették. Három évre emelték például a sorkötelezettség időtartamát, ami elvileg az ország valamennyi férfi lakosát érintette. A diktatúra működtetésében mindemellett fontos szerepet játszott a tömegtájékoztatás teljes ellenőrzése. A rendszer működésének fontos eleme volt ezen túl a személyi kultusznak nevezett jelenség, azaz Sztálin és Rákosi dicsőítése. (Ennek kultikus eseménye volt 1952-ben Rákosi Mátyás 60. születésnapjának a megünneplése.) A párt propagandája a hidegháború légkörében határozott ellenségképe(ke)t festett az emberek elé, s folyamatosan az ellenséggel való harcra, például az imperialisták, a reakciók, a kulákok elleni küzdelemre buzdított.

Összességében mégis kérdéses, hogy a diktatúra szervezetei milyen mértékben hálózták be a társadalmat, és mennyire voltak képesek uralni vagy irányítani az egyének és a csoportok valamennyi cselekedetét, azaz mozgósítani őket saját céljaik érdekében. Jellemző, hogy még a Rákosi-korban is léteztek a szabadságnak olyan kis körei, ahol az emberek, ha másképp nem, legalább néhány szimbolikus cselekedetükkel lázadhattak a hatalom ellen. Ilyen volt például az a szűkebb, írókból, költőkből álló, ötfős baráti társaság (Sarkadi Imre, Cseres Tibor, Szeberényi Lehel, Tardos Tibor, Kuczka Péter), amelybe a fenti történet főszereplője is tartozott. A barátok egymás között gömbfejűként emlegették magukat.^[34] Kuczka Péter visszaemlékezése szerint Tardos Tibor mesélte először a gömbfejű történetet:

„Egy fiatalember éjszaka el akar menni a szomszéd faluba, meg akarja látogatni a leányt, a menyasszonyát, és elindul, majd fogja magát, hogy megrövidítse az utat, át akar vágni az erdőn. És megy az erdőben, egyszer csak egy tisztásra ér. Eddig a holdat felhők takarták el természetesen, most hirtelen elmennek a felhők, világosság támad és látja a fiatalember, hogy a tisztáson jön vele szembe valaki, egy alak, akinek nincs szeme, nincs füle, nincs orra, nincs szája, ő a gömbfejű. Ettől megrémül a fiatalember, elkezd rohanni, átugrik a patakon, a sziklákon, mit tudom én min, és hallja a háta mögött a gömbfejű lihegését, nem tudom, mivel lihegett, ha szája nem volt, vagy hogyan lihegett, mindegy, lihegett. A fiatalember kijut az országútra a holdfényben, és meglát egy szekeret. Megmenekültem, gondolja, rohan a szekér után, felugrik, a kocsis bóbiskol a bakon, a fiatalember

hátról a szekéren megrázza, hajts kocsis, mondja, a kocsis nem válaszol, majd lassan visszafordul, nincs szeme, nincs szája, nincs orra, ő a gömbfejű.”^[35]

Később az írók egymás között továbbszótták a történetet, elképzelték és saját szórakoztatásukra elmesélték például úgy, hogy a Gömbfejű megjelenik a Politikai Bizottság vagy a Parlament ülésén. Olyan történet volt ez, amely a saját szürrealitásával enyhítette a korabeli politika valóságát. Ahogyan Kuczka Péter mondta róla később, ugyanakkor „benne volt a félelem”, ami a kor egyik legfontosabb kollektív tapasztalata lehetett.^[36] A korszak rettegett erőszakszervezete, az ÁVH (a hírszerzés és kémelhárítás mellett) nemcsak a politikai ellenfelek, hanem a hétköznapi emberek megfélemlítését is szolgálta. Az államvédelem, követve a sztálinista politikai rendőrség mintáit, kiterjedt hálózatot épített ki a társadalomban. Hozzávetőleg húszezer nem hivatalos besúgója lehetett az országban. 1946 és 1956 között „politikai bűncselekmények” miatt közel 43 ezer embert ítélték el a pártállami felügyelet alatt működő bíróságok, és közülük közel ötszáz főt kivégeztek. Ezek a számok azonban inkább a terror mértékét mutatják, a rendszerrel szembeni ellenállás nem nevezhető látványosnak. Rainer M. János az aktív, tudatos ellenállók számát négy-ötezer főre becsüli. A hatóságokkal szemben ugyanakkor a társadalom széles csoportjai vívtak elsődlegesen nem politikai természetű harcot a mindennapjaikban saját létfenntartásuk, megélhetésük érdekében (például amikor a gyárakban a normák lazításán fáradoztak, vagy a falvakban a termést rejtegették a kommunista hatóságok emberei elől).^[37]

A szovjet rendszert a történészek, politológusok vagy felülnézetből, az uralom formái felől szemlélik, vagy alulnézetből, az egyéni tapasztalatok, társadalmi mozgalmak felől. Magyarországon a totalitarizmus-elméletet sokan tévesen az előbbi szemléletmódhoz kötik.^[38] Hannah Arendt először 1951-ben megjelent könyvében (*A totalitarizmus gyökerei*) azonban átfogóan elemezte a totalitarizmusok működését.^[39] A totalitarizmus kialakulásának az ő elképzelése szerint volt egy nagyon fontos társadalmi kontextusa is; az ugyanis csak a modern tömegtársadalmakban születhetett meg. Hannah Arendt alapvetése szerint a modern tömegtársadalom volt az a közeg, amelyben az antihumánus eszmék táptalajra találtak, és életre keltek. Később ezek az eszmék, illetve a belőlük kisarjadó rendszerek visszahatottak a tömegtársadalmak életére, működésére. A

totalitárius rendszerekben az ideológia és a terror áthatott (szinte) mindent, mert mindent áthathatott. Ebben a közegben az egyének ugyanis közönyösek maradtak, és nem tettek szinte semmit (vagy nem eleget) a maguk és mások védelmében sem. Hannah Arendt tehát nemcsak egyszerűen az elnyomó rendszer működését írta le, hanem azt a társadalmi kontextust is fel kívánta vázolni, amelyben a totalitarizmus megszülethetett, sőt ez volt számára a legfontosabb. A totalitarizmus lényege Hannah Arendt elmélete szerint nem az, hogy kegyetlenebb (volt), mint bármely más korábbi diktatúra; a totalitárius rendszer szerinte ugyanis alapvetően különbözik is azoktól.^[40] Azt feltételezte ugyanis, hogy létezik egy olyan alapvető emberi tapasztalat, amely a totalitarizmusban lelte meg a végső kifejezési formáját.^[41] A modern tömegtársadalmakban az emberek – miután megtapasztalták az ellenállás hiábavalóságát, vagy eleve nem is ismerhették meg a közös cselekvés lehetőségét – rávehetők voltak arra, hogy feladva egyéniségüket, saját akaratukat, közönyösek maradjanak mások és más közösségek sorsa iránt. Ez a kollektív érzület, bár korábban is létez(het)ett, de soha nem hatotta át ilyen mértékig a közügyek irányítását, a politikát. Az egyének közönyösségén, az egyéni és kollektív cselekedetek elmaradásán keresztül lehet csak megérteni a tömegtársadalmak magatartását. Mindez egyszersmind nagyon erős modernitás-kritikát jelentett:

„A modern kor a világtól való egyre növekvő elidegenedés révén olyan helyzetet teremtett, amelyben bárhová is megy az ember, csakis önmagával találkozik. [...] Mert a tömegtársadalom nem több olyanfajta megszervezett életnél, amely automatikusan telepszik rá az emberekre, akik ugyan valamiképpen még mindig kapcsolódnak egymáshoz, ám azt a világot, ami egykor mindannyiuk számára közös volt, elvesztették.”^[42]

A modern zsarnokság, azaz a totalitárius rendszer korábban elképzelhetetlen módon volt képes arra, hogy felszámolja a szabadságo(ka)t, és megfossza az egyéneket és a közösségeket az önálló cselekvés képességétől. „A totalitárius mozgalmak arra törekednek – mégpedig sikeresen –, hogy tömegeket szervezzenek”^[43] – fogalmazott Arendt. Ezzel pedig az volt a céljuk, hogy megtörjék az egyének és a csoportok autonómiáját. Hannah Arendt gondolkodásában a politika olyan térnek számít – későbbi műveiben ezt részletesebben is kifejtette –, ahol az emberek az egyéniségüket kibontakoztathatják. Ha ez a tér beszűkül, vagy ezt a teret megsemmisítik, akkor annak tragikus társadalmi következményei lehetnek. A szabadság pedig eszerint az embernek az a képessége (és nem rajta

kívül álló jelenség), amelynek révén képes megváltoztatni a külső körülményeket, tehát voltaképpen nem más, mint az autonóm egyéni és kollektív cselekvés lehetősége.^[44] Hannah Arendt úgy vélte, hogy a cselekvés az egyetlen olyan tevékenység, amely valóban közvetlen kapcsolatot teremt az emberek között, és ez a politikai élet alapja is.^[45] A modernitást olyan korszakként ábrázolta, amelyet szinte kizárólag a munkavégzésre korlátozódó emberi létezés jellemez, és amelyben elvész a cselekvés lehetősége, a közéletiség pedig szinte megszűnik. Amikor a modern világ sorsa iránti aggodalmát metaforikusan fejezte ki, akkor „sivatagról” és „oázisokról” értekezett, és arról, hogy az emberek a saját maguk által teremtett oázisokat ismét sivataggá változtathatják át.^[46] Az egyéni autonómia valamilyen formája ugyanakkor az elnyomás legdrasztikusabb formái mellett is fennmaradhat, kérdés, hogy ez miképp írható le a diktatúra viszonyai közt.

Fontos kérdés, hogyan született meg a kritika és a kritikus cselekvés gyakorlata az ötvenes évek Magyarországon egy olyan totalitárius rendszerben, amely sokáig mozdulatlannak és mozdíthatatlannak tűnt a kortársak számára is. A politikatörténeti események azt sejtetik, hogy a változás valójában a pártvezetés köreiből indult ki. Természetesen mindez nem volt független az országban zajló gazdasági és társadalmi folyamatoktól és a hétköznapi tapasztalható elégedetlenségtől (ami megingathatta a kommunisták és a rendszer kezdetben még meglévő társadalmi támogatottságát is). Magyarországon a Rákosi-korszakban fokozatosan és érzékelhetően hanyatlott az életszínvonal. Csökkentek a bérek (1953-ra az átlagos reáljövedelmek például 20%-kal az 1949-es szinthez képest), az életminőség pedig több mutató szerint is rosszabb volt, mint a háború előtti utolsó békeévben, 1938-ban. Ennek egyik jele volt, hogy a kormány (korabeli nevén: a Minisztertanács) 1951-ben a háborús évekéhez hasonló jegyrendszert vezetett be (élelmiszerekre és néhány árucikkre is). Hiány mutatkozott tehát az alapvető élelmiszerekből és fogyasztási cikkekből is, ami széles körű elégedetlenséget szült.^[47]

Az ötvenes évek Magyarországon a rendszerszintű változások a kommunista rendszer (a totalitarizmus) működésében 1953 júliusában Nagy Imre kormányprogramjával kezdődtek. Jellemző, hogy az a politikus, akinek személyéhez a változásokat kötik, Nagy Imre a Rákosi-korszak alatt többször töltött be fontos tisztséget a magyar kormányban; 1952. november 14-én például egyszerre

kapta meg miniszterelnök-helyettesi és begyűjtési miniszteri kinevezését. Utóbbi tisztségében számos olyan intézkedést hozott, amelyek veszélyeztették a parasztszaládok megélhetését, és amelyeket többnyire a Rákosi-kor bűnei, hibái közt tart számon az emlékezet. (Részben felelős volt a kuláküldözésekért, a családi gazdaságokat ellehetetlenítő beszołgáltatásokért, a „padlássöprésekért”.) Sztálin halála után, 1953-ban még szenvedélyes beszédben dicsérte a szovjet diktátort, és arra kérte az országgyűlést, hogy emlékét iktassák törvénybe.^[48] Miniszterelnöki kinevezését, és részben programját is annak köszönhetle, hogy a Sztálin utáni szovjet vezetés változásokat kezdeményezett Magyarországon is.^[49] Nagy Imrétől a szovjet pártvezetés a korábbi gazdaságpolitika (a túlzott iparosítás) módosítását és nem utolsósorban a rendszer társadalmi támogatottságának a megerősítését várta. Az MDP Központi Vezetőségének 1953. június 27–28-án tartott ülésén átfogó kritikát fogalmazott meg a korábbi időszakról.^[50] A KV-ülés határozatát nem hozták nyilvánosságra, ám az értelmiség jelentős része tudott róla. A Nagy Imre-kormány júliusi programja viszont már széles körben ismertté vált. A sajtó és a rádió sietve tájékoztatta erről a közvéleményt, hogy erősítsék a pártvezetők népszerűségét és a rendszer elfogadottságát. Ennek jegyében kezdődtek meg az elsősorban az életszínvonal-emelést szolgáló gazdaságpolitikai változások (a nehézipari beruházások leállítása, illetve mérséklése), és a korábbi törvénytelenések, a koncepciók perek felülvizsgálata is. Kuczka Péter utóbb így emlékezett erre:

„Sztálin vétkeín, hülyeségeín kezdünk merengeni. Na most, ez a programbeszéd ez olyan volt, hogy rögtön kétfelé osztott társaságokat, mert például utcán találkoztam egy haverral, aki parlamenti képviselő volt, aki szörnyűködve mesélte el, hogy a Nagy Imre milyen marhaságot csinál, ilyen programot, izé, pedig nem kellene. – mondom neki, hogy – De. Ez a jó. Ez a program, izé, satöbbi. – tehát rögtön melléje álltam én érzelmileg (...). Na most hosszú történet sajnos az, ameddig én eljutottam személyesen Nagy Imréhez....”^[51]

Ehhez hozzátehetjük, hogy nemcsak az írók, és a később kritikussá váló értelmiségiek, hanem a forradalom leverése után kivégzett mártír miniszterelnök, Nagy Imre útja is hosszú volt idáig, illetve 1956-os és ’56 után tanúsított bátor magatartásához. Fontos hangsúlyozni, hogy a felülről indított politikai változás azért teljeseíhetett ki, mert elérte és átalakította a korabeli nyilvánosságot is. A pártvezetésen belüli változásokat – elsősorban a kritikai hang megjelenését – érzékelve több költő, író adott drámai helyzetjelentést az ország állapotáról.

Megjegyzendő, hogy például Kuczka Péter egészen 1956-ig MDP-tisztségeket is viselt, bár 1953-tól már Nagy Imre hívének számított. A kritika ekkor még belső kritika volt, abban az értelemben, hogy kommunisták fogalmazták meg saját maguk és más kommunisták cselekedeteiről, és alapvetően a magyarországi szocializmus átalakításáról szólt. 1953 őszén a párt épp az akkori termelőszövetkezetek egyben tartásán fáradozott, és emiatt az írókat is „agitálni” küldték. Kuczka Péter visszaemlékezése szerint Veres Péter, az Írószövetség elnöke összehívott egy „értekezletet”, ahol megjelent a kormány képviselőjében Erdei Ferenc és Hegedüs András is, s személyesen ők szólították fel az írókat, hogy menjenek falura tapasztalatot szerezni. A kérést azzal magyarázták, nem tudják, hogy pontosak-e a párt információi: „nem biztos, hogy jók a jelentések”. Az íróknak a vidéket járva agitálniuk is kellett a kormány mellett. Kuczka Péter Sarkadi Imrével, a Nagy Imre-kormány felkérésére, Hajdú, illetve Szabolcs–Szatmár megyébe utazott:

„Megkaptuk az útlevelet (!), illetve a jegyeket, vonatjegyeket, pénzt, pénzt, pénzt, hogy nyugodtan tölthessük el azt az időt, szállásra, meg az izére, mindenre. Jó. Levágtattunk Debrecenbe, ott voltunk 1 napig, mentünk tovább Nyíregyházára, Nyíregyházáról elindultunk, mentünk a kis falukba sorba(n).”^[52]

Kuczka ekkor írta meg híressé vált *Nyírségi Napló* című versciklusát, amely azt a nyomorúságot írja le, amelyben a parasztok jó része élt. A ciklus egy részlete megjelent az *Irodalmi Újság* 1953. november 7-ei számában is. A költő csak közvetve szólt benne a pártvezetés hibáiról, ám a megoldást kitől mástól, mint továbbra is a pártvezetéstől várta:

„Az őszi ég alatt sárgák a földek / és mint a gaz, nőtt a vonakodás, / a napraforgók között a szél csörtet, / és elhagyatott a kukoricás. / Jó rendelet jön s gyakran gondná torzul, / amíg eljut a messzi falvakig. / De az akarat a baj ellen fordul, / a Pártbizottság fenn van hajnalig.”^[53]

Később a *Nyírségi Napló* megjelenésétől (is) számolták az „írók lázadását”, amely 1956-os szerepvállalásukhoz vezetett. Ahogy a költő később emlékezett:

„Innentől háború kezdődött ténylegesen, és az Írószövetségben ez a folyamat érdekes módon úgy alakult, hogy az események hatása alatt egyre többen álltak mellénk a vitatkozó öt fej, ötös gömbfejű csoport mellé.”^[54]

Lassan tehát a „gömbfejűek” csoportja is politikai csoportosulásnak számított, sőt később az 1956 utáni megtorlás során is így tekintettek rájuk. Hubay Miklós drámaíró erről később úgy vélekedett: „Biztos arra gondoltak, hogy a gömbfejű csak Rákosi lehet. Rákosiban volt valami manószerű. És nála gömbfejűbbet nem szült magyar anya.”^[55] Mindenesetre az írók fellépése ekkor már valóban politikai szerepvállalást jelentett, konkrétabb kockázatot és több bátorságot, mint Kuczka Péter legendássá vált esete a banánnal (datolyával) Rákosi vacsoráján. 1955 januárjában azonban a szovjet pártvezetés újabb irányváltása után ezúttal épp Nagy Imrét váltották le, sőt még a pártból is kizárták. (Helyére a fiatal népi kollégista kádert, Hegedüs Andrást választották meg miniszterelnöknek.) Rákosi Mátyás 1956 júliusában veszítette el végleg a hatalmát (vagyis a pártfőtitkári pozíciót). Helyébe a korábbi pártvezetés második embere, Gerő Ernő lépett. Az utókor általában – a későbbi események fényében – nagy jelentőséget tulajdonít e személyi változásoknak, ám ezek a rendszer működésének alapjait alig érintették. Ettől függetlenül megjelent azonban a kor nyilvánosságában a rezsim működését érintő kritika: egy olyan beszédmód, amelyben bírálni lehetett a szocializmus magyarországi megvalósulását. Nagy Imre miniszterelnöksége alatt és után a párthoz hű értelmiségiek körében mind többen kezdtek kritikusan beszélni. Ennek az adott nagyobb jelentőséget, hogy ők rendszeresen írtak, véleményt nyilvánítottak a korabeli nyilvánosság, a pártállami sajtó, rádió amúgy zárt fórumain. Nagy Imre leváltása után őket kezdték „pártellenzék(iek)nek” nevezni. 1956 tavaszától a Petőfi Körben – amely elvileg a DISZ-nek, a párt ifjúsági szervezetének a tanácskozása volt – nyílt vitákat rendeztek, főképp egyetemistákból és fiatal értelmiségiekből álló hallgatóság előtt. Ezeken sorra vették a korábbi korszak hibáit is, és javaslatokat is megfogalmaztak. Később vidéki egyetemi városokban is több hasonló vitafórum alakult.^[56]

A Gömbfejűek társaságának egyik tagja, Tardos Tibor az *Irodalmi Újság* 1956. júniusi számában jelentetett meg egy, az akkori közéletet bíráló, és emiatt értelmiségi körökben nagy visszhangot kiváltó írást.^[57] *A tengervíz sós* címmel publikált rövid esszében Adam Ważyk lengyel költő versére utalt. A költemény szerint az „álmodozó Fourier” (François Marie Charles Fourier, francia – utópista szocialistának tartott – filozófus) egyszer megjósolta, hogy a „tengerekben limonádé” lesz, s ezt követően az emberek, miközben itták, azt kiabálták, hogy

„limonádé”, majd titokban hazamentek hányni. Írását az igazmondás szükségességét hirdető sorokkal zárta:

„Van egy nevetséges, megvetendő, boldogtalan, számár embertípus, aki nem fél, keresi a lélek viszontagságait, mint ópiumszívó mandarin a mákonyt. Ez az embertípus az igazságot kereső ember. A kór nem káros, ismeretes és széltében elterjedt. (...) Hidegvérrel körültekint, s hozzákezd az óceánjáró hajó ácsolásához. A tengervíz – hajózásra való.”^[58]

Gyöngytyúk vagy forradalom. A lázadás természetrajza

„Pista bácsi, hát neked fontosabb a gyöngytyúk, mint a forradalom?” – Nagy László költő állítólag ezt kérdezte idősebb pályatársától, Vas Istvántól a Kulacs vendéglőben 1956. október 23-án.

„Fontosabb hát” – érkezett a szellemes felelet. A hírek az utcai tüntetésekről megérintették a Kulacs asztaltársaságát is. (Vas és Nagy barátaikkal, Juhász Ferencsel, Réz Ádámmal és Réz Pállal gyakran ebédeltek itt, amikor éppen nem a Hungáriában múltatták az időt.) Mindenki indult volna, a költő azonban gyöngytyúkot rendelt, amit régen látott az étlapon, és meg akarta várni, hogy kihozzák az ételt. Az anekdota szerint Vas István le is késte az aznapi tüntetést. (Később saját visszaemlékezése szerint e történet elmesélésével mentették meg őt íróársai a felelősségre vonástól.) A történet, amelyet legrészletesebben a költő feleségének irodalmi memoárja rögzít^[59], jól érzékelteti, hogy az 1956-os forradalomhoz kötődő emlékek sokfélék, különbözőféleképpen rögzítik a szabadság pillanatait. Kuczka Péter és a „gömbfejűeknek” nevezett íróársaság több tagja például eközben izzó hangulatú gyűléseken vitázott vagy a tüntető tömegben menetelt.^[60]

A magyar forradalom előzményei közül az egyik legfontosabb mozzanat volt a nyilvánosság fentiekben leírt lassú átalakulása. Október közepétől értelmiségi körök egyre határozottabban követelték a változást, illetve a bűnbakká váló Rákosi Mátyás és társainak felelősségre vonását. Elsőként a szegedi egyetemisták alapítottak egy „független” szervezetet, majd létrejött a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége (MEFESZ), amelyhez a többi egyetem is csatlakozott. Hasonló belpolitikai feszültségek jelentkeztek októberben Lengyelországban is, ahol a szovjet vezetés teret engedett egy, a változást képviselő új kommunista vezetésnek. (Október 19-én a moszkvai pártvezetés képviselői Varsóba utaztak, és a Lengyelországban állomásozó szovjet hadsereg is megindult Varsó felé. A tárgyalásokat követően azonban a katonai hadmozdulatokat leállították, és Gomułkát választották meg a párt első emberének.^[61]) Fontos hangsúlyozni, a

magyar pártvezetés és a Nagy Imre körül csoportosuló politikusok magatartásának a megértése miatt, hogy kezdetben úgy tűnt, ők is köthetnek majd hasonló kompromisszumot a szovjetekkel.

Magyarországon a MEFESZ október 22-én 16 pontban foglalta össze a programját, majd a következő napra a lengyel változásokkal szolidáris tüntetést hirdetett. A párt vezetői bizonytalanok voltak, hogy mit tegyenek/tehetnek az új helyzetben, ugyanakkor jelentős utcai tüntetésekre és a későbbi tömegmozgalomra nem számíthattak. Jellemző, hogy bár Nagy Imre maga ellenezte, és az ő körébe tartozó politikusok egymással sem értettek egyet a kérdésben, ám a párt legfőbb testülete, a Politikai Bizottság végül engedélyezte a megmozdulást. Ezúttal nem ismertetem részletesebben az ezt követő eseménysort, ám fontos kiemelni, hogy október 23-án a Rádió épületének elfoglalásánál dördültek el az első lövések. A Rádió szimbólum volt, akkoriban a tömegtájékoztatás és egyben az állami propaganda legfontosabb eszköze. A tüntetés ekkor csapott át fegyveres felkelésbe. [62] A forradalom története nemcsak az események kronologikus sorrendjében mesélhető el, hanem a valós és a szimbolikus terekben is: ahogy a tüntetők visszafoglalták maguknak az utcát és a nyilvánosságot, és egymásra találtak a nyilvánosság újraalkotott tereiben. [63]

Az 1956-os forradalom történetének egyik legizgalmasabb kérdése, hogy az utcán vonuló diákok, majd a hozzájuk csatlakozó emberek tüntetése hogyan vált rendszerellenes, forradalmi eseménnyé.

A tömeg, amelyben szinte minden társadalmi csoport vagy politikai álláspont képviselője ott menetelt [64], ugyanis már nemcsak változást, hanem a rezsim lebontását követelte. Hannah Arendt – a fentiekben ismertetett – totalitarizmusokról szóló könyve második kiadásában írt először a magyar forradalomról. A magyar forradalmat annak bizonyítékaként elemezte, hogy a totalitarizmusok mégsem (voltak) képesek felszámolni az egyének és a csoportok autonómiáját, a cselekvés spontaneitását. A modern tömegtársadalmakban élő emberek ugyanis megeléghetnek azt, hogy folyton mások döntenek és cselekednek helyettük, és ismét kezükbe vehetik a sorsuk irányítását (ez szinte bármikor, mintegy varázsütésre megtörténhet). Hannah Arendt a forradalmak hátterében valamiféle kollektív lelkeséget feltételezett: a „forradalmi szellem(iség)”-et („revolutionary spirit”). [65] Úgy vélte, hogy mind a liberalizmus, mind a marxizmus

figyelmén kívül hagyta e forradalmi szellem működését, holott az ebből következő magatartások, cselekedetek épp a modernitás alapvető értékeit testesítik meg.

Magyarországon a rendszerváltás óta temérdek könyv jelent meg az 1956-os forradalom történéseiről. Ezek közül kiemelkedik Standeisky Éva *Népuralom ötvenhatban* című kötete.^[66] A szerző könyvében azt vizsgálja, milyen célok mozgatták a múlt hétköznapi szereplőit 1956-ban, illetve milyen egyéni és kollektív cselekedetek alakították a történelmi eseményeket. A kötet a korabeli szerveződések sokféleségét mutatja meg. Egyfelől létezett az átalakuló párt és a Nagy Imre vezetésével fokozatosan koalícióssá alakuló kormány, másfelől pedig országszerte a magukat különbözőféleképpen megnevező új szervezetek (nemzeti bizottságok, munkástanácsok, forradalmi bizottmányok) vették át az irányítást. Az 1945 utáni korszak pártjainak és szervezeteinek képviselői is helyet kaptak ezekben a testületekben, és természetesen a kommunisták is. A formálódó új rendben a költők, írók, s köztük a „Gömbfejűek” is szerepet vállaltak. Az Országos Nemzeti Bizottságot például a korábbi pártellenzéki írók, Kuczka Péter közreműködésével – aki részese volt az Írószövetség 1956-os kezdeményezéseinek is – alakították meg. Ők országos vezető szerepet szántak ennek a szervezetnek a spontán létrejött forradalmi alakulatok felett, illetve az értelmiségnek, és vélhetően azon belül saját maguknak is.^[67]

Hannah Arendt a forradalomról szóló írásaiban spontán népfelkelésként írta le az 1917-es orosz és az 1956-os magyar forradalmat is. Mindkét esetben az történt – elemzése szerint –, hogy a forradalmárok helyi szinten szovjeteket, illetve tanácsokat alakítottak. (A magyar forradalomról szóló külföldi összefoglalásokra is döntő hatással volt Hannah Arendt munkája.) Az általános felfogással szemben azonban a magyar forradalomban nem kizárólag a munkástanácsok szerepét hangsúlyozta, mint a későbbi neomarxista elemzések^[68], hanem éppen a spontán szerveződések sokféleségét.^[69] A spontaneitás és a sokféleség megmutatása – a totalitarizmus-elméletből következően is – alapvető fontosságú volt a számára. A szovjetek, illetve a különféle tanácsok szerinte hamar országos szervezetet hoztak létre a korábbi államhatalommal szemben, illetve helyette. A diktatórikus hatalom összeomlása olyan kegyelmi állapot volt, amikor az embereknek lehetőségük nyílt arra, hogy saját maguk helyi szinten új szervezeteket, valóban demokratikus szerveződéseket alakítsanak. Könyvében Standeisky Éva is amellet érvel, hogy

rendkívüli körülmények között valóban működhet a közvetlen demokrácia (pontosabban annak különböző spontán formái). A hétköznapi emberekben eszerint megvan az a különleges képesség, hogy értelmes és működőképes rendet teremtsenek – legalábbis átmenetileg. Magyarországon is ez történhetett 1956-ban a kötet forradalomértelmezése szerint. Egy helyen így fogalmaz a hétköznapi emberek teljesítményéről: „(h)elyrebillentették a Rákosi-diktatúra idején megbombolt világot: valódi néphatalmat és rendet sikerült létrehozniuk”.^[70]

Hannah Arendt írásában azt hangsúlyozta, hogy az ötvenhatos magyar forradalomban nem volt lincselés, ami, tudjuk, nem igaz.^[71] Az események sokszínűségébe beletartoznak a forradalom ma kevésbé ismert vonásai, az antiszemita megnyilvánulások vagy az erőszak is. Még 2006-ban nagy port vert fel Papp András és Térey János a forradalom ötvenedik évfordulójára írt színdarabja.^[72] A *Kazamaták* egy hírhedt történelmi esemény színházi, irodalmi „feldolgozása”, amely az értelmiségi közvéleményt 1956 egy másik lehetséges (létező) arcával szembesítette egy ötvenhatos történelmi esemény, a Köztársaság téri pártszékház ostroma kapcsán. A felkelők 1956. október 30-án megostromolták és elfoglalták a Budapesti Pártbizottság Köztársaság téri épületét, és 24 embert meglincseltek. Életét vesztette ekkor a kommunista vezetők közül Mező Imre is, aki Nagy Imre támogatójának számított. Alkalmanként azonban a mítoszromboló történetekről is kiderülhet, hogy mégsem állíthatók egyszerűen a mítoszok helyébe. Tulipán Éva – a Köztársaság téri történéseket részletesen feldolgozó – kötetéből tudható, hogy a pártház ostromának egyik oka az lehetett, hogy az MDP valóban ott próbálta megszervezni a karhatalmat. Az épületben lévő karhatalmisták pedig már az ostrom előtti napokban is többször összecsaptak a felkelőkkel, és október 30-án is az épület védői használtak először fegyvert.^[73] Azaz nemcsak az egyes történések, hanem általában minden egyéni és kollektív cselekedet is sokféleképpen értékelhető és ítéltető meg. Papp és Térey idézett színműve tudatosította a rendszerváltás után először a szélesebb közvéleményben a forradalmi események sokféleségét, amelyeket ma utólagos társadalmi tudásunk szerint szükségszerűen jók és rosszak harcaként látunk. (A színmű záró szójátéka szerint: „Az egyetlen történet szertehull / Ezerkilencszázötvenhat darabra.”)

A kommunista diktatúrákkal szemben megvívott egyetlen valódi forradalom és annak (forradalmi) szellemisége mindettől függetlenül kétségkívül szimbólummá

vált a világban. Hannah Arendt több más művében is írt az 1956-os magyar forradalomról^[74], amelyben nyilvánvalóan az első antitotalitárius forradalmat látta, vagyis annak bizonyítékát, hogy a modern társadalmak mégiscsak képesek szembeszállni a totalitarizmussal, és ezzel ismét szervezetté és cselekvőképpé válhatnak.^[75] Az antitotalitárius forradalom lehetősége, jóllehet ellentmondott mindannak, amit Arendt korábban a modern diktatúrák totalitásáról írt, ám éppen emiatt volt különösen fontos a számára. Azt a reményét erősítette meg ugyanis, hogy a morális cselekvés lehetősége nem veszett el a modernitás korszakában sem. Az antitotalitárius forradalomról alkotott eszményképe a forradalomról szóló esszéjéből is ismerhető^[76]:

„A forradalmak története – 1776 nyarának philadelphiai eseményeitől 1789 nyarának párizsi történésein át az 1956-os budapesti őszig –, amely politikai értelemben a modern kor leglényegibb történetét jelenti, olyan példázatként bukkan elő hirtelen és váratlanul, majd a legtitokzatosabb módon tűnik el újra, mint valamiféle fata morgana.”^[77]

A totalitarizmus-koncepció tükrében értelmezhető Hannah Arendt forradalom-elmélete is, illetve megfordítva: e forradalom-koncepció fényében értelmezhető totalitarizmus-elmélete (hiszen ő is ennek jegyében gondolta újra). Elemzése szerint a francia forradalom alapvetően az egyenlőtlenség és a szegénység megszüntetését célozta, az amerikai pedig az alkotmányozás révén a szabadság kivívását. Ő maga érzékelhetően sokkal inkább rokonszenvezett a békés amerikai, mint az erőszakos francia forradalom történetével és eszméjével.^[78] A forradalomról szóló esszéjében amellet érvelt, hogy nem egyszerűen az erőszak a forradalom jellemzője; csak ott lehet forradalomról beszélni, ahol a cél egy egészen új állam létrehozása, és ahol a polgárok a szabadság megteremtéséért, kivívásáért is síkra szállnak.^[79] Az ötvenhatos magyar forradalmat ilyen történelmi eseménynek tartotta.^[80] A forradalmak története ellenben – és különösen az 1956-os forradalom megtörténte – azt bizonyította Hannah Arendt számára, hogy megújulhat a társadalom, és megújítható a modern politika.^[81] A magyar forradalmat – az elemzés szándékaiból következően is – a totalitarizmus elleni felkelésként, az egyének és a társadalmi csoportok szabadságharcaként ábrázolta. Forradalomeszménye valójában az a republikánus forradalom volt, amikor a hétköznapi emberek felkelnek a szabadságukért, és erőszak nélkül elfoglalják az utcákat és a tereket, s ezzel

visszaszerzik a cselekvés szabadságát és a nyilvánosságot is.

„A tengervíz sós”.

A Kádár-rendszer létezik

„Úgy neveztem el magamban: »Az Új Gömbfej«. A régi Gömbfej szűk baráti csoportunk totem-szörnye volt. »Nincs szeme, nincs füle, nincs orra, nincs szája« – ezt a litániát mindig kórusban fújtuk. Akárhová mentünk, sima pofájával, nagyszélű kalapjában a Gömbfej mindig visszafordult ránk. Ő volt számunkra az Elkerülhetetlen. Az ötvenhatos felkelés forgatagában nyoma veszett. Tudtuk azonban, hogy nem pusztult el. Vártuk minden pillanatban, hogy felbukkan.”^[82]

Az 1956-os forradalmárként elítélt Tardos Tibor életében a „Gömbfejű” alakja ismét megjelent, ahogy regényes memoárjában írta később. Jóllehet 1956-ban már-már úgy érezték, hogy elveszítették őt (pontosabban azokat az érzéseket, amelyeket jelképezett), a kádári megtorlást képviselő, az író figyelő-kikérdező állambiztonsági tiszt alakjában lépett színre ismét az életében.

A forradalom leverése után – a „Gömbfejűek” közül – Tardos Tibor az íróper negyedrendű vádlottja lett.^[83] *A tengervíz sós* címmel utóbb, harminc év távlatából megírta börtönemlékeit egy kis kötetben, amelyet először 1987-ben, Párizsban publikált.^[84] Ebben szerepelnek a „Gömbfejű” visszatéréséről a fent idézett sorok. (A könyv csak 1994-ben, már a rendszerváltás után jelenhetett meg Magyarországon). A memoárban Tardos Tibor leírta azt is, hogy – amikor az 1956-os forradalom leverése után vallatták – többször kérdezték őt a „gömbfejű históriáról” is. Kuczka Péter magyarázata szerint bármilyen elnevezés már önmagában titkos csoportosulást, lázadást jelentett, emiatt is kapcsolhatták később a közösen kigondolt játékot a forradalomban való részvételükhöz – azon a fent említett tényen túl, hogy a „Gömbfejű” valamiképp Rákosiék és általában a kommunista káderek metaforája lett (később pedig a Kádár-rendszer működtetőié).

A Gömbfejűek körének éppúgy szembe kellett nézniük a kádári megtorlással, mint számos más kommunista értelmiséginek a korban. Kuczka Péter például egészen 1964-ig nem publikálhatott. Kádár János több mint harminc éven át irányította az országot, és uralmának végére szinte feledésbe merült az a tény, hogy az 1956 utáni terrort ő hajtotta végre.

A modernkori magyar történelem – 1849 és az 1919-es fehérterror mellett – legvéresebb megtorlása részben az ő akaratából, részben a szovjet vezetés

szándékaiból következett, ám teljes egészében az ő tudtával, beleegyezésével történt. A letartóztatások, bebörtönzések szinte azonnal megkezdődtek az ország 1956. november 4-ei szovjet megszállása után. Az új állampárt vezetői Kádár János irányításával folyamatosan figyelemmel követték, és felügyelték annak szinte minden mozzanatát. Az MSZMP Politikai Bizottságának 1957. december 10-ei ülésén az új hatalom képviselői már a börtönök túlsúfoltságaról tárgyaltak. A később amnesztiának is nevezett közkegyelem gondolatát ekkor még határozottan elvetették. Maga Kádár János a vitában igencsak élesen foglalt állást:

„(...) egymillió egyszázezer ember van internálva (!) a 9 és félmillió országban. Elítéltek most nem tudom mennyit – 6 és fél, 7 ezer embert, most már 9 800-ról hallunk. Arról beszéltünk, hogy sokkal jobb lett volna 5–600 embert halálra ítélni, akkor 30 ezer emberrel kevesebbet kellett volna börtönbe csukni.”^[85]

A pártvezető tehát azt vetette föl – a megtorló hatalmat jellemző sajátos logikával –, hogy öt-hatszáz ember kivégzése hatásosabb lett volna, mint tömegek bebörtönzése és internálása (mivel akkor nem telítődtek volna a börtönök, és ezáltal jobban megfélemlítették volna a lakosságot is). Lehetséges, hogy mindezt amiatt mondta, mert határozottnak és eltökéltnak kívánt tűnni beosztottjai, a párt többi vezetője előtt, vagy mert meg akart felelni a szovjet vezetés elvárásainak. A levéltári források alapján úgy tűnik, a pártvezetés tagjai nem voltak tisztában a megtorlások valódi mértékével – köztük még maga Kádár János sem. A bebörtönözöttek és kivégzettek számát, úgy tűnik, még a valóságnál is nagyobbra gondolhatták. A hivatalos statisztikákban ugyanis különböző, többnyire eltúlzott, az ügyészség és a bíróságok működésének hatékonyságát igazoló számadatokat láttak. Ez alapján a terrort még szélesebb körűnek kellett gondolniuk, mint amilyen az valójában volt. 1957 és 1963 között – a történelmi kutatások szerint – több mint 26 000 ember ellen indítottak eljárást a hatóságok, közülük kb. 13 000 embert vontak felelősségre valamilyen formában. Több mint 4000 főt zártak börtönbe (vettek közbiztonsági őrizetbe), és 228 főt végeztek ki az 1956-os forradalomban való részvétele miatt.^[86]

Kádár János 1957 végén még úgy találta, hogy amnesztiára csak akkor kerülhet sor, „amikor az minket erősít”.^[87] Feltehetően nem kívánta azt, hogy a közkegyelem a forradalom kommunista vezetőit, Nagy Imrét és társait is érintse. Az SZKP Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei azt mutatják, hogy a szovjet vezetés az ő

kivégzésüket valójában nem várta el, pontosabban nem követelte Kádártól. Az első titkár azonban egyfelől mindenáron meg akarta erősíteni a hatalmát az országban, másfelől úgy vélte, hogy ha erőt mutat, az az ő helyzetét erősíti Moszkvában. Kádár János tudta, hogy a párt több egykori – 1956-ban elmenekült – vezetőjét (például a volt sztálinista miniszterelnököt, Hegedüs Andrást is) Moszkvában állomásoztatja a szovjet hatalom, és ők bármikor a helyére léphetnek. Nemcsak hogy meg kívánt felelni a Szovjetunió elvárásainak, hanem mintha túl is akarta volna teljesíteni azokat (amivel kétségtelenül a saját párton belüli pozícióját is erősítette). Az ügyészség és a bíróságok pedig végrehajtották a pártvezetés döntéseit. Kádár János személyes szerepe vitathatatlan korábbi elvtársai, a mártír-miniszterelnök Nagy Imre és forradalmártársainak a kivégzésében.^[88]

Az utóbbi konszolidációnak nevezett folyamat csak akkor kezdődhetett meg (szintén az első titkár akaratából), amikor már úgy tűnt, hogy a megfélemlítés hatására végképp megtört a társadalmi ellenállás. Kádár János 1962. november 20-án az MSZMP VIII. kongresszusán hirdette meg az általános amnesztiát, ami a nyilvánosságban utóbb sokkal inkább a személyéhez kötődött, mint a terror. (A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1963. évi 4. számú törvényerejű rendeletével valósult meg végül a Kádár János által a pártkongresszuson meghirdetett, a korban – pontatlanul – közkegyelemnek is nevezett amnesztia.^[89]) A pártvezetés gondoskodott arról, hogy ez a hír eljusson a korabeli nyilvánosság hazai fórumaira és Nyugatra is. Az amnesztia bejelentése a Kádár-rendszer nemzetközi és hazai konszolidációjának a kezdete. 1962. december 20-án az ún. „magyar kérdést”, vagyis az 56-os forradalom vérbefojtásának ügyét az ENSZ-közügyülés levette a napirendjéről. Bár az amnesztia szerves része volt a Kádár-rendszer imázsának Nyugaton és itthon is, fontos hangsúlyozni, hogy az korántsem volt teljes. Még 1963 után is indultak olyan újabb ügyészségi, bírósági eljárások, amelyek során az 1956-os forradalomban való részvételük miatt ítélték el embereket. S a „közkegyelem” meghirdetése után is több mint ezren raboskodtak még az 1956 utáni megtorlás áldozatai közül a Kádár-rendszer börtöneiben.

Hannah Arendt totalitarizmus-elmélete szerint a terror a társadalmi élet minden vetületét átható jelenség. Ebben az értelmezésben a terror voltaképpen a társadalmi ellenállás, a forradalom kiváltó oka (így az 1956-os forradalomé is). Kérdéses azonban, hogy mi lehet a magyarázata annak, ha egy totalitárius rendszer hosszú

távon fennmarad, azaz ha mégsem készíteti a társadalom tagjait, csoportjait kollektív fellépésre.^[90] Ez voltaképpen a Kádár-korral foglalkozó történetírás központi kérdése is (illetve hogy a totalitárius rendszer milyen eszközökkel építkezett a mindennapok világában). Általánosságban a Kádár-kor politikája kapcsán fontos kiemelni, hogy az, miként Rákosi Mátyás kormányzása vagy a Nagy Imre-féle kormányprogram is, részben a szovjet vezetésen belüli irányváltásból, vagyis ez esetben Hruscsov politikájából következett.

Az első titkár a későbbiekben is követte a szovjet vezetés irányváltásait, vagy legalábbis próbált igazodni azokhoz. A hruscsovi időszakban alapvető cél volt az életszínvonal emelése. A pártvezér többször utalt arra, hogy a szovjet gazdaság és az életszínvonal az amerikaiakét is túlszárnyalja majd. New Yorkban, az ENSZ közgyűlésén 1959. szeptember 18-án például így szónokolt:

„Bár a Szovjetunió is visel bizonyos fegyverkezési terheket (!), egyúttal biztosítja gazdasági életének gyors ütemű fejlődését, népe egyre növekvő szükségleteinek mind teljesebb kielégítését is.”^[91]

Több megnyilvánulásából úgy tűnik, mintha a szovjet pártvezető valóban hitt volna abban, hogy a szovjet áruk idővel jobb minőségűek lesznek, mint a kapitalista országok termékei, a Szovjetunió pedig az életszínvonal terén is lehaladja majd egyszer a Nyugatot. A Kádár-féle társadalom- és gazdaságpolitika, amelynek célja a fogyasztás növelése révén valamiféle társadalmi egyensúly megteremtése volt, nyilvánvalóan a hruscsovi példa másolásán túl, választások, döntések eredménye is volt, és a magyar társadalom belső viszonyrendszeréből is következett. Múltott Kádár János személyiségén, személyes döntésein (a hruscsovi politika hatásai mellett), ám korántsem véletlen, hogy az 1956-os forradalom utáni Magyarországon született meg. Ennek a több televényből táplálkozó Kádár-kori politikának lett az eredménye a *gulyáskommunizmusnak* vagy *frizsiderszocializmusnak* nevezett időszak a magyar történelemben.

A Kádár-korszak gazdaságpolitikája jellemezhető úgy is, mint ami elsődlegesen a rendszer társadalompolitikáját, vagyis közvetve a legfőbb célt, a rezsimit legitimációját szolgálta. A magyar gazdaságnak már a második világháború végén megkezdődött szovjetizációja a Rákosi-korszakban végletessé vált. Szovjet nyersanyagimportból erőltetett iparosítást, nehéz- és hadiipar-fejlesztést valósított meg az államosított gazdaság, ami a fogyasztás és az életszínvonal hanyatlása felé

hatott. A szoros politikai (és katonai) függőség a szovjet pártvezetés akaratától meghatározta a gazdaságpolitika lehetőségeit. Ebben az időszakban szinte megszűntek a magyar gazdaságnak a nyugati országokhoz fűződő kapcsolatai. Mindezzel szemben Magyarországon már az ötvenes években megjelentek azok a törekvések, amelyek részben egy életképebb, s a Szovjetuniótól kevésbé függő gazdaság megteremtését szolgálták, részben pedig a rendszer elfogadtatását a társadalommal. Péter György a Központi Statisztikai Hivatal elnökeként az ötvenes évek elején is készítettett a gazdasági struktúraváltást szolgáló elemzéseket, mint ahogy a Nagy Imre-féle kormánynak is hangsúlyos törekvése volt a gazdaságszerkezet átalakítása. 1957-ben átmenetileg újraalakult a Nagy Imre által meghirdetett, 1953-as „új szakasz” reformjait kidolgozó közgazdasági bizottság. Nem nevezhető így gyökeresen új jelenségnek az, hogy a gazdasági „szerkezetváltás” gondolata a Kádár-rendszerben a hatvanas évektől hangsúlyosan megjelent.

A politikai konszolidációval, az amnesztiával párhuzamosan 1963-1964-től Kádár János számára mind fontosabbá vált a gazdasági „reform” kérdése, és ehhez kapcsolódóan a folyamatos életszínvonal-emelkedés lehetőségének a megteremtése. 1966 májusában fogadta el a Központi Bizottság az „új gazdaságpolitikát”, amelyet 1968. január 1-jével vezettek be. A reformnak is nevezett folyamat elmozdulás volt a nyugati kapitalizmus, illetve a háború előtti gazdasági hagyományok felé.^[92] A korábban nem használt „reform” kifejezés ettől fogva, a hatvanas évek végétől jelent meg a nyilvánosságban. 1972-ben végül az MSZMP Biszku Béla vagy Komócsin Zoltán fémjelezte, retrográd irányzata leállította az „új gazdasági mechanizmusnak” nevezett reformfolyamatot.^[93] Ám ez nyilvánvalóan nemcsak az ő fellépésük hatására, illetve nem pusztán szovjet nyomásra történt, hanem Kádár János személyes döntése is volt. Fehér Lajos, a reformirányzat egyik képviselője erről egyszer állítólag így nyilatkozott: „nem köztem és Biszku között, Kádár két lelke között folyt a harc”. Ráadásul ezt követően is megmaradt a gazdaságpolitika ingamozgása a két irányzat között. Kádár János maga mindvégig egyensúlyozott a lehetőségek között – aszerint, hogy a szovjet hatalom mit várt el tőle, illetve ahogyan azt éppen aktuális politikai céljai megkívánták.^[94]

A nyolcvanas évek gazdasági válságai ellenére is mindvégig cél maradt az életszínvonal-emelés, ami egyik oka volt az ország eladósodásának. A hitelfelvételek

története, amelyet ma a Kádár-korszak egyik legnagyobb teherterhelésének tartanak, ugyancsak sajátos egyvelege a politikai és gazdasági döntéseknek, melyek a korban nem feltétlenül voltak elválaszthatók egymástól. Jóllehet a külföldi hiteleket közvetlenül nem az életszínvonal emelésére használták fel (hanem különböző beruházások és az ipari szerkezetváltás megvalósítására), ám az alapvető politikai cél kétségtelenül ez volt. Továbbá úgy tűnik, hogy az eladósodás világgazdasági folyamatokba is illeszkedett; ugyanis ekkor félperifériás és perifériás gazdaságok sora vett fel hasonló, illetve még Magyarországot is meghaladó mértékben hiteleket.^[95]

A hatvanas évektől fokozatosan javult az élelmiszer- és áruellátás. Korábban nem látott fogyasztási cikkek jelentek meg, például tömegessé vált a háztartási gépek használata a magyar háztartásokban. A Rákosi-korszakhoz képest könnyebben lehetett lakáshoz jutni; 1957-től újraindult és fokozatosan bővült az autók magánkereskedelme. Megkezdődött egy olyan, leginkább (újra)vagyonosodásnak nevezhető jelenség, amely a jólét érzetét kelthette a társadalom több csoportjában is (melynek korabeli szimbóluma az autó és a hétvégi ház volt). A szomszédos országokhoz képest több lehetőség nyílt külföldi utazásra is. A hatvanas évektől megszűnt a vízumkényszer a szocialista országokkal; ezekbe az államokba piros útlevelemmel viszonylag egyszerűen be lehetett lépni. Nyugatra háromévente kérvényezhető „kék útlevelemmel” és a „valutakeret” intézménye révén lehetett utazni, erre csak keveseknek volt lehetősége, ám még mindig többen eljuthattak, mint a szomszédos országokból. A Kádár-rendszer látványosan támogatta mindazt, amitől elismertséget és presztízst remélt. Nemcsak a sport, de a kultúra valamennyi ága, s ezek közül is elsősorban az irodalom kiemelt támogatásnak örvendett. Az Aczél György nevéhez köthető kultúrpolitika azonban tükrözte a rendszer diktatórikus voltát is; a három T (a tiltott, a túrt és a támogatott) fogalmával osztályozták a megszülető alkotásokat.^[96]

A művészet több okból is fontos volt a rendszer szempontjából, és a művészet valamiféle társadalmi küldetésében – ami részben abból is következett, hogy a diktatúrában szinte mindennek metaforikus politikai jelentése volt – valójában maguk a művészek is hittek. Kuczka Péter *Jegyzetek a rémületről* című – 1976-ban a *Helikon*-ban megjelent – esszéjében így fogalmazott:

„Minden ember, minden csoport, minden közösség azért fordul a művészethez, irodalomhoz, mert

választ keres életének kérdéseire, fennmaradásának eszközeit kutatja, »dinamikus egyensúlyra« törekszik. Ez érvényes a szórakozásra is, mert nincsen üres szórakozás, legfeljebb rossz szórakoztatás, és a focinak, kockajátéknak, horgászásnak, vagy szembekötősdinek is van tartalma.»^[97]

Mindehhez hozzáfűzhetjük, hogy ezek a metaforikus jelentések a diktatúrában általánosságban is fontosak. A politikai változás a rendszer működésének külsőségeiben, a rezsim szimbólumaiban is tükröződött. Nemcsak az állampárt neve változott meg, hanem 1957-ben a Rákosi-korszak címere helyett új népköztársasági címert alkottak. Nem emeltek, építettek többé Sztálin ledöntött szobrához hasonlóan monumentális, a kommunizmus (kommunisták) hatalmát jelképező alkotásokat. Megszűntek a pártvezetők kultuszának korábbi látványos elemei, Kádár János fényképeivel például nem aggatták tele az ország hivatalait. A hatalomgyakorlás jellege azonban számos más szempontból változatlan maradt. A kádári hatalom kiépülésének első éveiben a pártvezetés újjászervezte a különböző pártalakulatokat, és a „társadalminak” nevezett, ám szintén a párt közvetlen felügyelete alatt álló szervezeteket is. 1957-ben újjáalakult például a párt ifjúsági szervezete (a DISZ helyett 1957-től létrehozták a KISZ-t), s jellemző, hogy még az úttörőmozgalmon belül is minden alakulatot átszerveztek. A KISZ-tagokból Ifjú Gárdát alakítottak, amelynek tagjai egyenruhát viseltek, részt vettek a különböző rendezvények felügyeletében, és még igazoltathatták is a résztvevőket. Fontos hangsúlyozni azt is, hogy a kommunista diktatúra valamennyi erőszakszervezete tovább működött, s a Belügyminisztérium III/3-as osztálya révén a hatalom megfigyelte, ellenőrizte az állampolgárok hétköznapijait. A társadalom „többsége” számára azonban a rendszer megteremtette a „békés oportunizmus” lehetőségét, ami értelmezhető egyfelől a rendszer által felkínált lehetőségként, másfelől a társadalom csoportjai által kialakított kollektív magatartásként is. Kádár János kevés alkalommal beszélt nyíltan 1956-ról, illetve saját 1956 utáni magatartásáról. Egy alkalommal viszont, amikor 1981-ben KISZ-vezetők előtt viszonylag kötetlenül beszélt, így nyilatkozott a lengyelországi változások kapcsán:

„Nekünk belépett Lengyelország. A helyzet nem áll jól. Nincs határozott koncepció. Olyan az ország, mint a tutaj, itt is, ott is szakad a kötelék, de se ide, se oda nem ütközik. Persze bírálni könnyű – de képzeljük a lengyelek helyzetébe magunkat. Lengyelország is elért egy fejlődési szintet, összegyűltek különböző feszültségek, vezetési hibák, amelyek nagyon régiiek. Még a ’70-es években beszélgettem Gomulkával, és akkor mondtam neki: nézze, nálunk 1956-ban kifutott a fazék. Önöknél minden a fazékban maradt. Ez volt 1956-ban, 1970-ben. A jelenlegi helyzetben nagy gond, hogy nincs egység, de

még a pártvezetésen belül sem akarnak ütközni. Egy napot elmulattam Kania elvtárssal és mondtam, hogy valamit vállalni kell, vagy az egységet, vagy az ütközést.”^[98]

A „kifutott a fazék” hasonlat az idézetben 1956-ra, az „ütközés” a megtorlásra, az „egység” pedig az azt követő társadalmi helyzetre vonatkozik. Kádár János fejében – aki nem számított még a magyar pártvezetők körében sem különösebben teoretikus alkatnak – valószínűleg ez lehetett a kommunista rendszert, a diktatúrát hosszabb távon fenntartó politikai-társadalmi képlet, amelyet saját uralmának tapasztalataira alapozva állított fel. E „primitív filozófiában” látta a diktatúra túlélésének, hosszú távú fennmaradásának a lehetőségét (kirobbanó feszültség + ütközés = egység). Ilyen helyzetekben hasonlata szerint a jó háziúr/-asszony nem tétovázik, mérlegel, gondolkodik, hanem ráteszi a fazékra fedőt, amint ő tette egykor.

Bátorság és/vagy gyávaság. A diktatúra fejlődése

„...a kellemetlenség inkább csak ráébreszti az embert az alapvető igazságokra. Ahogy a forradalom klasszikusai bölcsen felismerték: ha az emberiség kellemesen és sikeresen él, sose lesznek forradalmak... de sikertelenül és kellemetlenül...”^[99]

Kis János, a mű főszereplője fogalmaz így Sarkadi Imre *Oszlopos Simeon* című színdarabjában. A gömbfejűek társasága megmaradt a Kádár-korszak éveiben is (bár Tardos Tibor a börtönévek után elhagyta az országot, és Párizsban *telepedett* le), túlélte a börtön, a hallgatás éveit is (amit az 1956 után kiépülő új rendszer jelentett több író, költő számára is). Emblematikusnak tekinthető, hogy ekkor már a bátorság vagy a gyávaság kérdése sokszor anyagi, egzisztenciális kérdésként merült fel az írásaikban (és sokszor az életükben is). Sarkadi Imre tollából például számos olyan irodalmi alkotás született, amely az 1956 utáni (értelmiségi) léthelyzetek etikai problémáira kérdezett rá. Jellegzetes például Sarkadi drámája, az *Oszlopos Simeon*^[100] Kis Jánosának története, akit kudarcok érnek, elveszíti a telefonját, tanácsi lakásából társbérlet lesz, szeretője otthagyja. Sodródik, iszik, és próbálja megmagyarázni magának a cselekedeteit: „körülmények pártjára állok”. Az 1960-ban írt darabot 1967-ben mutatták be (az alapjául szolgáló kisregényt Sarkadi még 1948-ban írta).^[101] A fent idézetten túl is több olyan mondat szerepel a szövegben, amely közvetlenül is vonatkozhat az 1956-os forradalomra. (A darabban a főszereplőt volt szeretője halálos késszúrása épp október 23-án éri.^[102]) Hasonló szereplő a Kis Jánosnál sikeresebb, de az erkölcsi szempontokat ugyancsak elvető, csak saját érdekeit szem előtt tartó Sebők Zoltán, a *Bolond és szörnyeteg*^[103], illetve az *Elveszett paradicsom* főszereplője^[104] is. Sarkadi Imre először 1961-ben jelentet meg emblematikus című kisregénye, *A gyáva főszereplője-elbeszélője*, Éva nem mer vidékre költözni a szerelméhez, mert nem tudja feladni a jómódot, a kényelmes életét, a művésztársaságot.^[105]

Hannah Arendt elmélete szerint a modernitás korszakán belül a totalitarizmus az a rendszer, ahol a legkevesebb tér nyílt a cselekvésre, és ennek nem csupán az állami terror volt a kizárólagos oka. Emiatt választotta el egymástól a bűn és a

felelősség kérdését is. A bűn többnyire cselekedetekhez, a felelősség pedig azok elmaradásához köthető.^[106] 1963-ban jelent meg először Arendt esszériportja az Eichmann-perről. A *The New Yorker* című hetilap tudósítójaként végig jelen volt Adolf Eichmann perének nyilvános tárgyalásán Jeruzsálemben. (A lap öt részben közölte a riportot, amely átdolgozott, kibővített formában még ugyanabban az évben könyvként is megjelent.) Hannah Arendt az Eichmann-jelenséget annak társadalmi kontextusával magyarázta, pontosabban azzal a gondolatlansággal, amely gyakorlatilag bármely hivatali parancs végrehajtását lehetővé tette a náciizmus alatt, még azokat is, amelyek az alapvető morális parancsokkal ellenkeztek. A gonoszság, az embertelenség eszerint nem valamiféle rendkívüli jelenség, a bűnösök attribútuma, hanem a leghétköznapibb emberi magatartásokból következik, végső soron tehát nem pszichopatologikus, hanem nagyon is normális. Az emberek bizonyos élethelyzetekben elveszítik a képességüket arra, hogy a jót megkülönböztessék a rossztól/gonosztól. Ebben áll Arendt szerint a *gonosz banalitása*. Kritikusai azzal vádolták, hogy elfogadta Eichmann védekezését (miszerint ő csak parancsokat teljesített), és szinte felmentette őt, holott elsősorban amellet érvelt, hogy a felelősség nem egyszerűen csak a megnevezhető bűnösöké.^[107]

Magyarországon 1963-ban adták ki Sánta Ferenc *Az ötödik pecsét* című regényét. Ennek az államszocializmus korszakában írott kötetnek természetesen más volt a kontextusa, mint Arendt Nyugaton megjelent művének. A könyv elején négy átlagember beszélget a kocsmaasztalnál: az órás, a könyvügynök, az asztalos és a kocsmáros. Gyurica, az órás veti fel a többieknek azt a kérdést: kinek az életét választanák inkább: a vérengző zsarnok Tomoceuszkakatitiét vagy a bűntelen, de megalázott Gyugyu rabszolgáét. Először nem mernek, nem tudnak a szívük szerint válaszolni, mert nem biztosak magukban. Ám később, amikor elhurcolják őket a nyilasok, valóban döntenüik kell arról, hogy milyen sorsot választanak. (A nyilas korszakban játszódik a történet, de a regény világa az önkény bármely formáját jellemezheti, és megjelenésekor, az amnesztia évében igencsak aktuális üzenete is volt.) A szabadulás árául azt szabja a jó modorú Civilruhás, hogy meg kell ütniük a nyilasok által félholtra kínzott kommunista rabot – nem ok nélkül, hiszen az ő világában engedelmes, akarat nélküli emberekre van szükség. Csak egyikük hajlandó ezt végül megtenni: Gyurica, akinek, mint megtudjuk, gondoskodnia kell

az általa bújtatott zsidó gyermekekről. *János jelenések* könyvének a pecsétek feltöréséről szóló részére utal a könyv címe (a hét közül az ötödik pecsét feltörésekor János apostol látomásában azoknak a lelkét látta, „akik megölettek az Istennek beszédéért és a bizonyágtételért, amelyet kaptak”^[108]).

A regény példázat, hiszen az embertelen világban négy kisember képes emberségesen választani. Osztott igazságok létezhetnek ugyan (miként azt a regényben Gyurica példája érzékelteti), ám ettől független ők mindannyian képesek feltenni maguknak ugyanazt a kérdést, hogy mi az, amit erkölcsileg meg lehet tenni, és képesek is morálisan cselekedni.^[109] A 20. századi történelem azonban azt mutatja, hogy az átlagemberek az ilyen kérdéseket csak a lehető legritkább esetekben teszik fel maguknak, és ha mégis felteszik, akkor nem így döntenek. Azok a magatartásmódok és hétköznapi cselekedetek, amelyek lehetővé tették a totalitarizmus(ok) működését, a szinte feltétlen konformizmusból következtek. A konformizmus, azaz a gondolatlanság nemcsak a bűnösöket, de még az áldozatokat is képtelenné tette arra, hogy bizonyos alapvető kérdéseket feltegyenek maguknak. Egy magyar nyelvű és kontextusú kötetben mindenképpen utalni kell arra, hogy Kertész Imre műveinek egzisztencialista filozófiája rokon vonásokat mutat ezzel az alapvetéssel.^[110] Kertész Imre többször utalt rá, hogy a Kádár-korban írt művei a korszak légköréből, erkölcsi és emberi viszonyaiból is következtek. 2003. május 30-ai, *Élet és Irodalom*-ban megjelent interjújában például azt nyilatkozta, hogy a *Sorstalanságot* voltaképpen a Kádár-rendszerrel (is) írta (amiért sok kritikát kapott).^[111] A *Sorstalanság* Köves Gyurija ekképp fogalmaz: „Én is végigéltem egy adott sorsot. Nem az én sorsom volt, de én éltem végig...”^[112] Kertész Imre a *Gályanapló*-ban így írt ugyanerről:

„Mit nevezek sorsnak? Mindenesetre a tragédia lehetőségét. A külső determináció azonban, a stigma, amely életünket az adott totalitarizmus egy helyzetébe, egy képtelenségbe szorítja, megghiúsítja ezt: ha tehát a ránk kirótt determinációnkat éljük végig valóságként, a saját – viszonylagos – szabadságunkból következő szükségszerűség helyett, ezt nevezném sorstalanságnak.”^[113]

Hannah Arendt több helyen írt a szubjektum válságáról, és nagyon érdekes, hogy 1944-ben a modern emberi sorsot hasonlóan határozta meg ahhoz, ahogyan Kertész Imre könyveiben a sorstalanságról írt, vagyis az autonóm cselekvés képességének/lehetőségének az elvesztéseként: „a sors valami sötét és rejtélyes,

valami, amit az ember kap, de nem alakít, és amit ezért megfigyelhet, de aminek soha nem hatolhat a mélyére”.^[114]

Hannah Arendt tömegtársadalomról szóló alapvetésének lényege szerint a tömeget éppen hogy nem arctalan emberek alkotják, hanem olyan egyének, akik nem tudnak szervezeten, azaz társadalmi osztályként fellépni. Érdekes, hogy a modern társadalom „atomizáltságáról” szóló elmélet alkalmazása a társadalmi ellenállás sokrétű formáira is példákat kínál. James C. Scott, amikor a kínai parasztok és a kínai kommunista államapparátus viszonyát elemezte, éppen azt mutatta meg, hogy milyen sokrétű formái voltak a paraszti ellenállásnak. Az ezt hordozó egyéni tettek akkoriban sem kerültek címlapra, és ma is – apróságuknál és banalitásuknál fogva – elkerülhetik a történészek figyelmét. A különböző egyéni cselekedetek végső soron mégiscsak valamiféle egységes paraszti érdekérvényesítést eredményezhettek.^[115] Rév István, amikor a szocializmus kori magyar társadalom atomizáltságát – Hannah Arendtre hivatkozva is – elemezte, úgy találta, hogy ezek az egyéni érdekérvényesítések mégis összefonódtak a rendszer céljaival, mivel az valamilyen módon engedte, támogatta is az egyéni praktikákat. Nem egyszerűen a rendszer, az apparátus állt szemben az emberekkel (az elit a tömeggel), mert az apparátus tagjai sokszor maguk is részesei lehettek ezeknek a játszmáknak.

A rendszer fennmaradása szempontjából a társadalom atomizáltsága talán még fontosabb is lehetett az elnyomásnál, vagyis még nagyobb szerepet játszhatott abban, hogy a saját érdekeiket kereső egyének ne tanúsítsanak kollektív ellenállást a rendszerrel szemben. Nemcsak így módon „atomizálódott” a korszak társadalma, hanem ezek az egyéni cselekedetek is politikai jelentéseket kaptak, s a jelentésteli politizálás – ennek hatására is – kiszorult a nyilvánosságból, és elveszítette korábbi kollektív jellegét. Ezek az akciók általában nem számítottak a rendszerrel szembeni nyílt ellenállásnak, kihívásnak, és nem is feltétlenül váltottak ki megtorlást, hanem esetenként eltúrt, elnézett magatartások voltak.^[116] A német történetírás az önfejűség (Eigensinn) fogalmával írja le ezt a jelenséget. A szó valamiféle önállóságot, függetlenséget jelent, de nem a szabad ember szabad akaratát, hanem az uralom különböző formáihoz alkalmazkodni képes és mindenkor alkalmazkodó állampolgárokét (mindazokét, akik saját közvetlen érdekeiket tartották szem előtt).^[117] A teória szerint a diktatúrában az egyének cselekedetei ugyanis szinte kizárólag

személyes érdekeket szolgálnak, egymás ellen hatnak és egymást korlátozzák. Ezzel szembeállítva az autonómiával jellemezhető az a magatartás, amely a totalitarizmusok kiépülésének, illetve fennmaradásának a hétköznapiakban akadályos lehet, és amely alapvetően a demokratikus társadalmak jellemzője. Összetett kérdés, hogy valójában a demokrácia teremti-e meg az autonóm viselkedéseket, illetve a diktatúra az önfejűséget és a kollaboráció hétköznapi formáit, vagy fordítva történik mindez (a válasz nyilván függ a vizsgálat perspektívájától is).

A sztálinizmus és a Rákosi-korszak Magyarországon nem tört meg minden korábbi társadalmi hagyományt, és a Kádár-korszak is kevésbé alakította át a sztálinista rendszert 1956-ot követően, amint azt a korabeli diskurzusok alapján gondolhatnánk. Ahogy Rainer M. János is utal rá a kádárizmusról szóló könyvében: „'a totalitarizmus' paradigma nem kis mértékben Kelet-Európában született újjá – 1989 előtt és után”.^[118] Nehéz azonban megítélni az elmélet érvényességét, annak sokszor tisztán ideologikus alkalmazásai alapján.^[119] A totalitarizmus-elmélet alkalmazása Magyarországon – a többnyire jobboldali indíttatású, erősen ideologikus – antikommunista retorikával kapcsolódott össze. Ma már azonban világosan látszik, hogy a totalitárius rendszereknek éppúgy lehetséges baloldali kritikája is (és a demokráciában általában is csak kritikus megközelítésük lehetséges), mint a nyugati kapitalizmusnak. A „Kádár-rendszer” a nyugati és a magyarországi historiográfiában sokáig úgy szerepelt, mint az államszocializmus sajátos emberarcú, a nyugati jóléti államokhoz közelítő változata, egy olyan rendszer, amely nemcsak hogy élhetővé tette, hanem egyenesen megváltoztatta a kelet-közép-európai totalitarizmust (önkényesből tekintélyelvűvé szelídítette az államot, és totalitárius helyett autoriter rendszert teremtett). Rainer M. János megállapítása szerint a kádárizmus valójában nem volt önálló rendszer, csupán elmozdulás a szisztémán belül.

Tardos Tibor életrajzi regénye végén a „Gömbfejű” elől menekül. Majd végül a tengerpartra érve a szikláról a zátonyos tengerbe veti magát. A „Gömbfejű” kedélyesen szól utána – utalva az író igazságbeszédet követelő 1956-os írására:

„– Minek tetszett annyira rohanni? Csak azt akartam mondani az úrnak: vigyázzon, amikor beleugrik. Utánezünk: nem limonádé az mégse, hanem egyszerű sósvíz. Bele ne tessék inni véletlenül.”^[120]

A szovjet rendszer különböző korszakolásai, például azok, amelyek a Kádár-rendszert poszttotalitáriusnak, autoritáriusnak vagy autoriternek mutatják be, ellentmondanak a totalitarizmus-tézis fő állításának. Az a diktatúra ugyanis, amelyik már kevésbé alkalmazza a terror eszközeit – a Hannah Arendt-i szempontrendszer szerint – szintúgy totalitáriusnak tekinthető. A szabadság és az autonómia elvesztése/feladása ugyanis e rendszerekben a korábbi állami erőszakból, illetve annak lehetőségéből is következett. A totalitarizmus valójában a terror és a közöny összefüggéseinek zárt rendszere. E tényezők ugyan különböző mértékben jelennek meg, ötvöződnek a diktatúra különböző változataiban (másképpen vannak jelen például a keletkezés vagy az – úgymond – üzemszerű működés időszakában), ám kölcsönösen feltételezik egymást. (Poszttotalitáriusnak – ebből következően – leginkább azok a demokratikus rendszerváltások után megszülető politikai és társadalmi rendszerek tekinthetők, amelyek ugyan elviekben biztosítják az állampolgároknak a szabadságjogokat, ám ők mégsem tudnak élni ezekkel a korábbi attitűdök, magatartások továbbélése miatt.) Liberális vagy republikánus szempontból az államszocializmus egésze – annak korszakaitól vagy korszakolásától függetlenül – nem értelmezhető másképp, csak az állampolgári szabadság (szinte) totális korlátozását megvalósító totalitárius rendszerként.

Kuczka Péter a Kádár-rendszerben 1956-os szerepvállalása miatt egészen 1964-ig nem publikálhatott. Ezt követően folyóiratokban jelenhettek meg a versei. Személyes sorsában és barátai, íróársai történeteiben is megtapasztalta a kádári represszió természetét. A hallgatás évei után figyelme – kényszerűségből is – fokozatosan a tudományos fantasztikum, a sci-fi felé is fordult, *Kozmosz* címmel fantasztikus könyvsorozatot szerkesztett, és 1972-től a *Galaktika* című folyóirat szerkesztője is volt. Egy, a „gömbfejűénél” sokkal fantasztikusabb, szürreális világ megalkotásán fáradozott. Kuczka Péter, aki, mint a híres történet is bizonyítja, személyesnek mondható viszonyban volt a korábbi pártvezetéssel, szinte teljesen kimaradt a közéletből, ahogy ő maga nyilatkozta később 1999-ben:

„A Kádár-rendszer olyan erővel hatolt bele az emberi lélekbe, az emberek lelkébe, az irodalomtól kezdve egészen addig, hogy rágyújtsak-e a következő cigarettára, vagy ne, teljesen átformálta igazán, hiszen a lakosságnak nagyon jelentős része 40 körül van. És ha 50 körül van, még akkor is Kádár nevelése, mert korábban 10 év a Rákositól és aztán 40 év a Kádártól. 50 év, 50 éves az illető.”^[121]

A rendszerváltásig felnőtt több olyan nemzedék, amelynek alapvető élményei a Kádár-rendszer létezéséhez, annak világához és korlátaival kötődtek, szinte az olyan axiómák természetességével, mint „a tengervíz sós” (és hajózásra való), amellyel hajdan a „gömbfejűek” körének egy másik tagja, Tardos Tibor a kézzelfogható, megtapasztalható igazság(ok) kimondására szólította fel író társait.

15 kiló banántól az üzemanyagként használt étolajig.

A paternalizmus hétköznapijai

„Nem fogom elfelejteni, hogy milyen szörnyű eseményeket átélve nyugtattak meg szüleim, hogy már nem kell soha remegnem... És ezt mind Önnek köszönhetem.” ^[122]

Kádár János mindvégig magánál, saját páncélszekrényében őrizte egy Köztársaság téri leányiskolába járó testvérpár leveleit, akik gyakorlatilag a forradalom elfojtását, a szovjet intervenciót köszönték meg a pártvezetőnek. (Ma a levelezés az Országos Levéltárban Kádár János „külön iktatott iratai” között található^[123], azoknak a dokumentumoknak a sorozatában, amelyeket a pártvezető a páncélszekrényében tárolt. Ezek mindegyike valamilyen szempontból fontos volt neki, emiatt tarthatta őket magánál.) Az egyik diáklány 1957 májusában fogalmazta meg a fent idézett sorokat, s levelében utalt a Köztársaság téri lincselésekre is. Kádár János postafordultával személyes(en), patetikus hangú levélben válaszolt: „Ma úttörők vagytok, de ha majd érett eszetek és szívetek teljesen be tudja fogadni a legszebb emberi dolgot, törekedjete arra, hogy kommunista ember váljon belőletek.”^[124]

Kádár János külön őrzött iratai között megtalálható néhány számára fontos korai gesztusról tanúskodó levél is. 1958. december 18-án kapta meg például az első titkár S. János segesdi munkás levelét, amelyben a levélíró azt kérte a pártvezetőtől, hogy legyen a kislánya keresztapja.

Az első titkár udvariasan visszautasította a felkérést, ami szintén szakítást jelentett a Rákosi-éra gyakorlatával. Egy másik levelet talán amiatt tett félre, mert az első olyan emberi cselekedetről tanúskodott, amit az ország vezetőjeként tett. H. László főhadnagy még 1957 májusában fogalmazott levelet az első titkárnak, amelyben azt kérte, hogy liszt- és tejérzékeny két és fél éves lánya három-négy hónapon át heti egy kiló banánt kaphasson, mivel az orvosok szerint hosszabb banánkúrára volna szüksége.^[125] Kádár János továbbküldte a levelet az illetékeseknek, és végül Doleschall Frigyes egészségügyi miniszter intézkedett a kérés teljesítéséről^[126], s erről tájékoztatta Kádár Jánost is:

„H. László főhadnagy gyermeke részére 15 kg banánnak heti 1 kg-os részszállítással való beszerzése

iránt a Külügyminisztérium útján intézkedtem. Erről a kérelmezőt egyidejűleg értesítettem.”^[127]

A kérés teljesítését ez esetben a pártvezető az illetékes hivatalokra bízta (a főhadnagy a minisztériumtól kapott értesítést kérelme elbírálásáról, és a döntést nem személyes kegyként jelenítették meg, mégha valójában az is volt).

Már e korai cselekedetek is jelzik, hogy Kádár János újfajta szerepet épített fel magának a párt és az ország élén.^[128] Ez a társadalmi elvárások, a diktatúra hétköznapi határainak, az uralom korlátainak – ha nem is feltétlenül tudatos – felismeréséből következett.^[129] A pártvezető szerény(ebb)nek ható magatartása, viselkedése is hozzájárult az erőszakkal restaurált államszocialista rendszer konszolidálódásához. Kérdéses azonban, hogy ez a konszolidáció mennyiben volt felülről irányított, mennyiben következett a többi kommunista vezetőhöz képest is másnak látszó (mutatkozó) első ember akaratából, szándékaiból.^[130] A hatalom Kádár János idején (pontosabban: uralmának nagy részében) látszólag kevésbé kötődött a pártvezető személyéhez a hétköznapiakban, mint Rákosi Mátyás időszaka alatt.^[131]

Sok jel mutat azonban arra, hogy valójában nem a rendszer, hanem a hatalomgyakorlás jellege, stílusa változott meg, és a diktatúra a mindennapokban még inkább paternalista jelleget öltött. A rendszer továbbra is korlátozta az egyén szabadságát; mindeközben arra hivatkozott, hogy ezt a társadalom érdekében teszi, ám valójában figyelmen kívül hagyta az egyéni és a csoportérdekeket. Míg Rákosi Mátyás többnyire az egyének gyámolítójaként és jótevőjeként jelent meg a nyilvánosságban, addig Kádár János mintha a társadalom egészéért vállalt volna felelősséget. Hankiss Elemér egyik írásában a következőket hangsúlyozta:

„Míg az ötvenes évek despotizmusa csak megfélemlíteni és kényszeríteni tudta az embereket, a késő hatvanas évek felvilágosult és paternalista gyakorlata kísérletet tett arra – nem is sikertelenül –, hogy a személyes kapcsolatok, érzelmek, jóindulatok és lojalitások sűrű hálóját szője maga és a társadalom köré.”^[132]

Ebben a rendszerben az egyéneknek nem egyszerűen egyetlen emberhez kellett lojálisnak lenniük, hanem az őt képviselő hivatalokhoz is. Amikor a hivatalok útvesztőiben tájékozódtak (saját érdekeiket keresve), fel- és elismerték a Kádár János személye köré épülő rezsim működését, sőt talán maguk is építették,

erősítették azt.

Az első titkár általában csak akkor intézkedett személyesen, vagy válaszoltak az ő nevében a megkeresésekre titkárai, ha a levelek, kérések közvetlenül az ő személyéhez kötődtek, s személyes választ igényeltek, és nem valamely konkrét hivatali üggyhöz. Ez a fajta paternalizmus mindazonáltal fokozatosan alakult ki. Jellemző, hogy Kádár János hatalmának első éveiben még gyakran fordultak a Kádár-titkársághoz olyan levelekkel, amelyek a szocializmus megreformálására tettek javaslatokat. V. Sándor sztálinvárosi tanár például azt javasolta az első titkárnak, hogy a Horthy-kor igazságosabb bérrendszeréhez térjen vissza, utalva Rákosi Mátyás hibáira:

„Csupán idézem; az az uralkodó maradt meg a nép ajkán »igazságos« jelzővel, akinek szintén országos problémái mellett arra is volt ideje, hogy álruhába öltözve járja az országot, és ne csak a *hivatalos* jelentésekből ismerje meg népe problémáit, hanem lássa azoknak a problémáknak azt az oldalát is, amit a trónról sosem lehet látni, mert az magas. Tudom, hogy Kádár Elvtárs nem király. Tudom, hogy nem a XV. században élünk, hanem a XX.-ban. Tudom, hogy ma a nép és a vezetők között megtévesztőleg sincs akkora távolság, mint Mátyás király idejében volt. De tudnék én beszélni olyan Mátyás királyról is, aki nem is olyan nagyon régen – szintén elég közel állt a néphez, mégis elszakadt attól.”^[133]

Majd – miután burkoltan azt érzékeltette, hogyha nem viselkedik másképp, a pártvezetőre is Rákosi sorsa várhat – így folytatta, amikor rátért mondandója lényegére, azaz hogy emeljék meg az értelmiségiek (köztük a tanárok) fizetését:

„(...) sokkal ésszerűbb lett volna, ha az annyiszor visszasírt kapitalista rendszertől átvettük volna a bérezési normákat (hadd legyen meg nekik is a kedvük). Kellene létesíteni végleges, kinevezett tanári állást, ami Horthyéknál jelentett havi 160-200 pengőt, meg kisegítő, helyettes óraadó, óraadó-helyettes, ami Horthyéknál jelentett havi 20-50 pengő jövedelmet. (...) Nem árt az, ha néha az ellenségétől tanul az ember. Így néznek ki azok a miniszteri magaslathból nem látható lényegtelen tényezők. De vannak. Hatnak. És bizony igen komoly szerepet játszanak az új értelmiség osztályhűségének az irányításában. Az értelmiségre is érvényes az, hogy »a lét határozza meg a tudatot, és nem pedig a tudat a létet«.”^[134]

Nem tudni, e marxistának ható történelem- és társadalomelméleti fejtegetésnek valójában mennyi foganatja volt, mindenesetre Erdélyi Károly, Kádár titkára válaszolt a levélre, és személyes találkozót javasolt a tanárnak arra az esetre, amikor Budapesten jár, hogy a „gondolatait” megvitathassák.^[135] Az 1960-as évek elején ez már nem fordulhatott volna elő. Ekkorra alakult ki ugyanis véglegesen a hivatali ügyintézés korabeli rendje. Többnyire Kádár János titkársága iktatta azokat

az iratokat, amelyek személyhez szóló levelek voltak, például személyes kérések, protokolláris meghívások, születésnap, névnap gratulációk.^[136] A Központi Bizottság Irodája foglalkozott a többi, az első titkárnak címzett megkereséssel, és azokat rendre az illetékes párt-, állami és tanácsi hivatalokhoz továbbította.^[137] A hivatalok működésének a hatvanas években rögzült egy olyan általános gyakorlata, amelyet a diktatúra „üzemszerű működésének” is nevezhetünk, és ami a hatalom korabeli képzetéhez kapcsolható. Ez a mindennapokban azt jelentette, hogy a hétköznapi emberek mindig a felettes szervekhez, „felfelé” fordultak panaszaikkal (visszautasítás, kudarc esetén egyre „feljebb” és „feljebb”), azok pedig hivatalos úton továbbították „lefelé”, az illetékes hivatalokhoz a megkereséseket. Utóbbiaknak a panaszos ügyek kivizsgálásáról tájékoztatniuk kellett a legfelsőbb hatóságokat, sokszor éppen a pártközpontot (pontosabban a Központi Bizottság Irodáját). Ez a gyakorlatban egyfelől sok esetben a helyi hatóságok munkájának valódi ellenőrzését jelentette (nem dobhatták volna egyszerűen félre a panaszos leveleket), másfelől a paternalizmus új formájának a kibontakozását. Ez a fajta paternalizmus részben továbbra is az első titkár személyéhez, részben viszont az ő legfelsőbb hatalmát is megtestesítő és végső soron az általa (pontosabban a pártállam legfelsőbb testületei által) ellenőrzött hivatalokhoz kötődött.

A korabeli intézmények ugyan látszólag kiforrott hivatali rend szerint működtek, ám valójában nem függetlenedtek a helyi hatalmasságok, és különösképp nem az első titkár személyétől. A pártállami hatóságok közötti hierarchia létezése megjelent az egyes emberek tudatában, és tükröződött e hivatalok működésében is. A Kádár-korban a párt-, állami és tanácsi szervezetek látszólag saját hivatali rendjük szerint működtek, zakatoltak. Kérdéses volt azonban már a kortársak számára is, hogy valóban a jogszabályok irányítják-e a hatóságok működését, meddig terjed a jog hatálya, és végül, hogy e szabályok mikor, mely szinten és hogyan léphetők át.

Amikor a hétköznapi emberek saját ügyeikben, saját érdekükben jártak el, így hol a hivatalok működésében látták megtestesülni az első titkár személyes hatalmát, hol pedig azon túl vélték azt fölfedezni. Fontos kiemelni, hogy ez a rendszer igencsak távolt állt a hivatalok demokratikus ellenőrzésének az eszméjétől; más elveken (mindenekelőtt a központi hatalom autoritásán) alapult, és működése alapvetően a diktatúra legitimációját szolgálta. Jellemző, hogy a

személyes panaszok (a Kádár Jánosnak címzettek is) nagyon sokszor a feljelentőlevelek stílusában íródtak, és a konkrét esetek kapcsán többnyire az illetékes hivatalok képviselőinek a személyes felelősségét firtatták az első titkár vagy más magasrangú párt- és állami vezetők előtt. A hatalomról tehát újfajta paternalista képzet formálódott a kor társadalmában, ami a hétköznapiakban tompíthatta a társadalmat valójában megosztó alapvető ellentéteket. Általánosságban pedig megakadályozta, hogy a legtöbben elnyomók és elnyomottak, vagy tettesek és áldozatok dichotómiájában éljék meg a politikai, társadalmi ellentéteket. A konfliktusok sokszor elvesztek a különböző hivatalok és vizsgálatok szinte átláthatatlanná szőtt hálójában. A diktatúra üzemszerű működése, a paternalizmus hétköznapi gyakorlata szétterítette a bürokrácia különböző szintjein a rendszer működtetőinek a felelősségét. Ezzel szinte láthatatlanná váltak az első számú vezető személyes hibái, bűnei is. A diktatúra üzemszerű működése ugyanakkor az érdekérvényesítés legalább elméleti – mindenkor a pártállami rendszer létezéséhez kötődő – lehetőségét szinte valamennyi állampolgár számára biztosította. A kudarcok kapcsán pedig többnyire mindenki az első titkár közbelépését várta, mintha kizárólag az ő hatalma, személyes tekintélye és döntései működtették volna a rendszert.

Kádár Jánosnak rendszeresen címeztek szociális, nyugdíj-, lakásügyekkel kapcsolatos leveleket is. Ezeket a panaszokat a KB Iroda többnyire megküldte további intézkedésre a helyi hivataloknak, amelyek később tájékoztatták az ügy kivizsgálásáról, illetve az intézkedésekről az Irodát. Erről általában, legalábbis az első megkeresések esetében, tájékoztatták a kérelmezőt is, például ily módon:

„Az MSZMP Központi Bizottsága Irodájához érkezett levelére válaszolva szíves tájékoztatásul közöljük, hogy beadványát a mezőtúri Tanács elnökének küldtük meg, kérve, vizsgálta meg az Ön körülményeit, és amennyiben indokolt, legyen a segítségére.”^[138]

Máskor a lakáskérőket irányították át az illetékes hivatalokhoz:

„Kádár János elvtárshoz címzett levelét megkaptuk. Az abban foglaltakra hivatkozással közöljük, hogy bármennyire megértjük helyzetét, lakásgondjának soron kívüli megoldásához segítséget adni nem tudunk. A lakásügyek intézése az érvényben lévő jogszabályok előírásai szerint a tanácsok hatáskörébe tartozik, tevékenységükbe nem avatkozhatunk be.”^[139]

Hosszabb ügyfolyamokat általában rövidebb válasszal zártak le, például így:

„(s)zociális jellegű ügyei rendezését a helyi tanácsnál kell szorgalmaznia.”^[140] Voltak olyan esetek is, amikor ezek a Kádár Jánoshoz intézett levelek mégiscsak kézzel fogható eredményt hoztak. Egy hétgyermekes egyedülálló anya például ahhoz kért segítséget, hogy nagyobb autót vásárolhasson.^[141] A KB Iroda továbbította levelét a Merkúr Személygépkocsi Értékesítő Vállalatnak, és az igazgató válaszolt is az asszonynak, s a levelet megküldte az Iroda részére is. Egy Volga kombi gépkocsi megvásárlását engedélyezte a gyermekeit egyedül nevelő nőnek, és felhívta a figyelmét az OTP-nél elérhető hitelekre is.^[142]

Az asszony ezekkel a sorokkal köszönte meg a segítséget Prechik Lajosnak, a KB Iroda munkatársának:

„Köszönetünket ez a levél nem tudja érzékeltetni. Ezek után nem is nagyon értem, miért nem mer több gyermeket vállalni a házaspárok nagy része. Hiszen a társadalom minden segítséget megad azoknak, akik becsületesen dolgoznak és nevelik gyermekeiket. Természetesen nem dúskálunk anyagi javakban, de szerényen élünk, de boldogok vagyunk. Hála az olyan embereknek, mint Ön is.”^[143]

Jellemzően felvételi ügyek is landoltak az MSZMP KB Irodájánál, például 1985-ben az egyik megyei tanács elnöke fordult lánya egyetemi felvétele érdekében a pártiroda akkori vezetőjéhez:

„Lányom felvételét kérte az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karára. 104 felvételi pontszáma meghaladta a felvételhez szükséges ponthatárt, mégis csak fellebbezési lehetőséget kapott. E helyzet nagyon megrendített mindnyájunkat, mert a lányom eddigi tanulmányi eredményei, közösségi munkája alapján jobb elbírálásra számítottunk. Ezért azzal a kéréssel fordulok Hozzád, hogy szíveskedjél lányom, V. Krisztina egyetemi fellebbezési kérelmét támogatni. Fellebbezésünket a művelődési miniszterhez benyújtottuk. További szíves tájékoztatásodra a fellebbezés másolatát mellékelem.”^[144]

A KB Iroda vezetője, Havasi Ferenc jogosnak minősítette a kérést, amelyet iktattak is. A beadványhoz csatolt, a művelődési miniszternek írt levelében – a fellebbezésben – a tanácselnök lánya így érvelt:

„Végül, de nem utolsó sorban hadd említsem meg, hogy édesapám a Komárom megyei Tanács elnöke, édesanyám nyugdíjas. Édesapám 1955 óta párttag, 25 éve közéleti munkaterületeken dolgozik. Munkájáért több kitüntetésben részesült. Megkapta a Munka Érdemrend ezüst és arany fokozatát...”^[145]

A lányt végül fellebbezése nyomán felvették az egyetemre, és erről a minisztérium

illetékese tájékoztatta a KB Iroda vezetőjét is.^[146]

A bürokrácia különböző fórumai rendre iktatták azokat a meglepően érzelmes leveleket is, amelyeket egy nő különböző címekről Kádár Jánosnak és más magyar pártvezetőknek, vagy például a Magyarországra látogató Fidel Castrónak küldött. Kádárnak például így írt: „Édes Tubicám Jöjj el hozzám szabadnapokon, nem fogod megbánni. Puszi”.^[147] Máskor „édes apukámnak” szólította a pártvezetőt, akihez érezhetően vonzódott, és kézímunkákat is küldött neki. Az ő leveleivel a korabeli bürokrácia sem tudott mit kezdeni, nem iktatták át azokat Kádár János titkárságára személyes válasz reményében, de nem is volt olyan hivatal, amelynek illetékességből továbbítani lehetett volna őket. Ám ez esetben sem törték meg a hivatali ügymenet fegyelmét, és a levelek végül a Központi Bejelentő Iroda irattárában, más állampolgári „bejelentések”, hivatalos ügyek iratai között feküdtek el. 1988-ban végül – feltehetően egy környezettanulmányt követően – a következőket állapították meg e „beadványok” szerzőjéről:

„Éveken keresztül, amíg budapesti lakos volt, a fogadóirodába is bejárt. Régi iktatott anyaga volt, amely selejtezve lett. Hosszú ideig ismeretlen helyen tartózkodott. Jelenleg elme-, szociális otthon lakója. Kádár és más vezető elvtársak részére leveleket, levelezőlapokat, és időnként a saját maga készített kézímunkákat küld be. A kézímunkákat az ajándékraktárba raktuk le.”^[148]

Bár az Iroda ügyintézőjénél egyszer elszakadt a cérna, és rárótt a ceruzával az egyik iktatott levélre, hogy „K. Zsuzsanna – elmebeteg”, a leveleket továbbra is fegyelmezetten, a hivatali rendnek megfelelően (ekkor már újabb ügyintézés, azaz további környezettanulmány nélkül) iktatták és irattározták.

Jellegzetes szervezete volt a Kádár-korszaknak a közvetve a Kádár-titkársághoz tartozó Iroda mellett a Központi Népi Ellenőrző Bizottság (KNEB), bár létének, működésének voltak előzményei a Rákosi-korban is.^[149] A KNEB nem kötődött szorosan a pártvezető személyéhez, viszont fontos szerepe volt az igazságosság látszatának a fenntartásában. Működése alapvetően a társadalmi feszültségek össznépi levezetését szolgálta. Mintegy az elégedetlenség szelepeként működött a rezsimben; itt végső soron bárki bárkit, lényegében bármiért feljelenthetett. Iratai közt az egyéni kérelmek, panaszos levelek és feljelentések széles skáláját megtaláljuk. Ezek egy része kifejezetten a helyi hatalmasságok túlkapásai ellen irányult. A temérdek panaszból ugyanakkor alig néhányat vizsgáltak meg

érdemben a KNEB munkatársai. 1976-ben például egy bácsalmási lakos az alábbi levéllel fordult a népi ellenőrzésnek nevezett intézményhez:

„Kérem megvizsgálni, hogy mi a társadalmi munka. Ugyanis nálunk ez a fogalom azt jelenti, hogy egyes vezetők a saját céljaikat valósítják meg e címen. Már többször szó volt arról, hogy miért a vezető felé építik a vizet, járdát, de még a köves utat is, erre mondják, hogy ez társadalmi munka. A lakosság már sok mindent elnyelt, a K. vb titkár úr ügyében voltak is vizsgálatok, de arról soha senki semmit nem tudott meg, mert neki őszerinte felsőbb kapcsolatai vannak, és így nem eshet bántódása. (...) Most pedig a műutat építették meg a lakásáig kb. 400 000 Ft értékű társadalmi munkában.”^[150]

A levelet így írta alá: „Bácsalmás sokak nevében, K. Ádám. [cím] Kérem, hogy a nevem maradjon ki, mert nekem abból nagy bajom származna.” A panaszra a KNEB hivatalnok az írta: „intézkedést nem igényel”, viszont nem is továbbította azt a feljelentett helyi pártvezető irodájának.^[151] Sok más beadványhoz hasonlóan a Bizottság irattára nyelte el ezt a kusza kézírással írt feljelentést is. Egy másik, hasonló feljelentő levél szintén ugyanerre a sorsra jutott. Ebben császártöltési fiatalok „császártöltési fiatalság” aláírással részletezték a helyi párttitkár viselt dolgai:

„A császártöltési fiatalság május 1-jén felvonulást rendezett. A menet közben jókedvünkben oda nem való dalok kerültek elő. Ezért M. István párttitkár feljelentett. Jobb volna azonban, ha magába gondolkodna a kommunistához nem méltó viselkedésén. (...) A házát az erdészeti kapott fáján építtette. Most amikor a melléképületeket rajz nélkül felépíttette, a járásnál a büntetést is elkerülte. (...) Mint a vadgazdaság vezetője soha nem hizlal, hanem mint szabadon garázdálkodó orvvadász örökké vadhúsokból él.”^[152]

Más ügyekben viszont, amelyeket talán a megfogalmazás – esetleg a szerző személye vagy a külalak – miatt érdemibbnek ítélték, valós intézkedéseket is tettek. Ezeket többnyire továbbküldték a Központi Ellenőrző Bizottságnak (KEB), mint például az alábbi is, amelyet Cz. József, az MSZMP Baranya megyei Bizottságának titkára ellen tett az egyik helyi tévesz dolgozója:

„Helye lenne, ha a Központi Bizottság megtisztítaná a salaktól, a korrupt vezetőktől a megye vezetőit, hasonlóan a Somogy megyéhez, Baranya megyében is megnéznének egy-két dolgot. Történetesen Cz. József megyei pártbizottsági titkárról írok többünk akaratára. Cz. elvtárs részére a Pogányi, később egyesülése folytán a Pécs Reménypusztai Új Élet tsz épített 183 000 Ft-ért villát Mecsekalján. A villa, ahogy nevezik, pince tényleges bekerülési összege a tsz-nek 320 000 Ft. (...) A tsz fonatta a kerítésdrótot, és kubikusbrigádja állította fel az oszlopokat, és kerítette be a szőlőt. Ez sem volt elég. A villát be is kell rendezni. A tsz készített magyaros bútorokat, autóval le is szállították. Kifizetve most sincs. (...)”^[153]

A Központi Ellenőrző Bizottság indított végül feljelentést Cz. József ellen, ám ő továbbra is a pártbizottság vezetője maradhatott.^[154] Általában is jellemző, hogy a pártkáderek az ilyen ügyeket többnyire figyelmeztetéssel megúszták, amely ugyan kedvezőtlenül befolyásolhatta, ám többnyire nem törte derékba a pályafutásukat.

Születtek olyan levelek is, amelyekben az állampolgárok egyszerűen saját panaszainak adtak hangot. Egy V. kerületi nyugdíjas 1985-ben például a nyugdíja miatt írt dühös levelet a KNEB elnökének. Azt kérte tőle, írja meg, „hogyan lehet 2900 Ft-ból megélni”. Levelére a következő választ kapta:

„Megértjük gondját, de a népi ellenőrzés közvetlenül nem tud segítségére lenni. Vizsgálataink során több ízben foglalkoztunk a nyugdíjasok helyzetével, és javaslatainkat eljuttattuk az arra illetékes szerveknek.”^[155]

Ám ennél gyakoribb volt az, amikor a panaszosok indulata nem közvetlenül egyes pártvezetők vagy a rendszer működésének igazságtalanságai, hanem egyszerűen egyes személyek ellen irányult. Egy másik levélíró például ugyanebben az évben egyszerűen az egyik, Rózsadombon lakó ismerőst, Sz. Csabát jelentette fel amiatt, mert fűtőolajjal üzemeltette – akkor meglehetősen ritkának és elegánsnak számító – Volkswagen Golf gépkocsiját.^[156] A Központi Népi Ellenőrzési Bizottság Közérdekű Bejelentések Irodája válaszolt a levelére, megnyugtatta őt, hogy a KNEB-nek még erről az esetről is tudomása van, ugyanakkor azt is jelezte, hogy nem tesznek semmit.

„A Sz. Csabával kapcsolatos bejelentésében foglalt kérdés szerveink előtt ismert. Korábban azt vizsgálta a népi ellenőrzés, és az illetékes szervekhez több javaslatot is terjesztett ennek megoldására. Jelenleg tiltó szabály nincs, csak az üzemanyagtöltő állomásokra vonatkozóan adtak ki olyan rendelkezést, hogy háztartási olajat gépkocsikba nem tankolhatnak. A magán gépjárművek tankolása ellenőrizhetetlen. Ezért bejelentését megköszönve, az ügyet lezártuk tekintjük.”^[157]

Bár a Kádár-korszak politika- és társadalomtörténeti értelemben nem tekinthető új rendszernek a Rákosi névvel fémjelzethez képest, mégis volt valami meghatározó jellegzetessége. A „kádárizmus” lényegét elemezve Rainer M. János valamiféle „kádárista közérzetet” említ.^[158] Ez szerintem nem annak biztos tudatából következett, hogy az ország a „létező világok legjobbika”, hanem inkább valami olyasmiből, hogy bármikor minden rosszabbra fordulhat (és csakis rosszabbra). Általánosságban is ezzel magyarázza azt, hogy az új uralom, a véres megtorlások

után, konszolidálódhatott. Mégis, mi lehet az oka annak, hogy az a társadalom, amely 1956-ban a szabadság élharcosa volt (saját maga és a világ szemében is), – látszólag legalábbis – egyöntetűen elfogadta a szocialista rendszer kereteit és létezését?

Ennek egyik magyarázata feltehetően a társadalmi csoportok szervezetlenségében (atomizáltságában) keresendő. Az államszocialista társadalmak valóban létező társadalma Stephen Kotkin szerint a nem-civil társadalom (uncivil society) volt. A nómenklatúra volt az egyetlen formáció, amely valóban szervezett egységet alkotott (a nem szervezett csoportosulásokkal szemben).^[159] Ebből következett az is, hogy szervezettsége és pozíciói révén a korabeli elit és bürokrácia érdekei határozták meg a társadalmi elosztórendszerek működését is. A nem-civil logika, azaz az autonómia és a szolidaritás hiánya – a partikuláris érdekérvényesítések gyakorlata – nemcsak a régi establishmentet hatotta át (és nem egyszerűen felülről hatolt lefelé), hanem a társadalom egészét jellemezte (szinte mindenkinek volt veszítenivalója). A „paternalista” politika végső soron sikeresnek bizonyult, hiszen a nyolcvanas évekig a rendszerrel szemben sem a szociális igazságtalanságok, sem más okok miatt nem robbantak ki tömeges tiltakozások.^[160]

A Kádár-korban a többség nem volt igazán híve, de ellenfele sem a diktatúrának, ám egyszerű állampolgárként alkalmazkodott hozzá, mert a saját érdekeit tartotta szem előtt. A hétköznapiakban a „kádárizmust” ezek a magatartások teremthették meg. Ma úgy tűnik, hogy a konszolidálódó államszocializmus, a vészidőszak és a Rákosi-kor állandó fenyegetése és fenyegetettségérzete után, valamiféle békés oportunizmust teremtett Magyarországon. 1956 után mintha valóban általános tudattá, sőt szinte közös életérzéssé vált volna a rendszer megváltoztathatatlansága (és a hatalommal való kollaboráció/kooperáció szükségessége). A kisemberekben az igazságtalanul elszenvedett sérelmek miatt az igazságosság, még pontosabban a saját „igazság” nevében ébredő tehetetlen bosszúvágyat, kollektív indulatot nevezi a társadalomtudományi szakirodalom – Nietzsche nyomán^[161] – ressentiment-nak. Ez az erővel elfojtott ellenállás, a terror utáni állapot, a rezisztencia kényszerű feladása. A hétköznapi emberek ilyenkor – nem lévén sem legyőzhető ellenfél, sem tér a valódi cselekvésre – képtelenné válnak az ellenállásra. Az egyének cselekedetei ugyanis szinte kizárólag személyes érdekeket szolgálnak, egymás ellen hatnak és

egymást korlátozzák. Hannah Arendt a totalitarizmus világát lényegében osztályok nélküli társadalomként írta le.^[162] A tömegtársadalmat szerinte nem arctalan, személyes tulajdonságok nélküli emberek alkotják, hanem olyan egyének, akik meghatározható okok miatt nem tudnak szervezeten, azaz társadalmi osztály(ok)ként fellépni. Arendt ennek kapcsán a „gonosz” motívumai között említette a ressentiment-t is. (E fogalom nem kevesebbszer, mint tizenhatszor szerepel *A totalitarizmus gyökereiben*; részben az alsó középosztályok antiszemitizmusát is ezzel magyarázta.)

Az új uralomnak is elemi érdeke volt, hogy a pártvezetés ne legyen az el- és lefojtott indulatok célpontja, és az ellenséget az emberek inkább láthatatlan erőkben vagy a külső, megszálló hatalomban keressék. A korszak névadójának (aki hosszú évtizedeken át őrizte a hatalmát) szinte minden szimbolikus cselekedete arra irányult, hogy a társadalom valóban elnyomott csoportjai őt is a ressentiment emberének lássák, olyan politikusnak, aki valójában semmiben sem különbözik tőlük, a hétköznapi emberektől, és az ő érdekeiket képviseli a hivatalok élén.^[163] A totalitárius rendszer története, ami a kollaboráció számtalan formáját teremtettemeg, Magyarországon sem érthető meg csak a terror és az ellenállás fogalmain keresztül. A diktatúra viszonyai között mintha társadalmi igény (is) mutatkozott volna a rezsim újfajta, hétköznapi paternalizmusára, és ez a „kádárizmus” tanulmányozásának egyik legkényelmetlenebb tanulsága. A sztálinvárosi tanár levelében leszögezte, hogy „Kádár elvtárs nem király”, azt azonban már nem állította, hogy nem is viselkedhet úgy, inkább csak azt, hogy az „igazságos Mátyáshoz” kellene hasonlítania. A kor társadalmában nemcsak ő, hanem sokan várták ezt az első titkártól, sőt többen hasonló szerepben is láthatták Kádár Jánost.

Tiborc és a merániak. Társadalom- és szociálpolitika a Kádár-korban

„Kedves Kádár elvtárs! Én már vagy 10 év óta írogatok, adják meg nekem a minimum nyugdíjat (...) Egyébként egyidősek vagyunk, én születtem 1912. február 7-én és Ön 1912. május 26. (!) Arra gondoljon mindig, 73 évet már nem érünk meg, lehet, hogy 73 napunk sincs! Ezért segítsen egy borzalmas igazságtalanság jóvátételében! Ön hogy élne meg Feleségével 700 Ft nyugdíjból?”^[164]

Egy szentetornyai (orosházi) lakos írta ezt a levelet 1984-ben az MSZMP első titkárának. Több állandó levelezője is volt a párt vezetőinek, kivált Kádár Jánosnak. Közülük is az egyik legkitartóbb Cs. Pál lehetett, aki hosszú éveken át vetette papírra az első titkárnak címzett panaszait. Hősünk élete nagy részében egyéni gazdálkodóként tevékenykedett az Orosházához csatolt kiskisfaluban, s onnan írta leveleit a pártvezetőnek. Személyes választ Kádár Jánostól sohasem kapott: beadványait a Központi Bizottság Irodája rendre továbbította az illetékes helyi hivataloknak. Az egyoldalú levelezés során mégis mintha valamiféle személyes kapcsolatot alakított volna ki magában az első titkárral. Ebbe nemcsak a panasz és a kérés, hanem olykor a sértődés, a düh, sőt néha még a személyeskedés is belefért. Jellemző, hogy nemcsak Kádár Jánosnak írt több alkalommal személyes hangú levelet, hanem az orosházi tanácsnak, a társadalombiztosításnak, a KB Irodának, a Munkaügyi Minisztériumnak és a Minisztertanácsnak is. (Emellett a rádiót és a megyei napilapot szintén bombázta a panaszaival.^[165]) Ha valamelyik hivataltól válaszlevelet kapott, akkor legközelebb már a levelet aláíró hivatalnokhoz fordult: mindig éppen ahhoz, aki számára megszemélyesítette az adott hatóság működését. Kádár János pedig az ő szemében (is) nyilván magát a rezsimet testesítette meg.

Többször kért nyugdíjat, illetve nyugdíjemelést Kádár Jánostól. Amikor 1984-ben azt firtatta, hogy az első titkár meg tudna-e élni a feleségével havi hétszáz forintból, valójában a szocialista rendszer alapvető igazságtalanságait feszegette: a kettőjük anyagi lehetőségei közötti különbséget. Ha végigolvassuk a KB Irodán felgyülemlett panaszleveleit, úgy tűnik, Cs. Pál igazságérzete több alkalommal is okkal háboroghatott. Végül hősünknek elege lett az első titkár titkárságáról hozzá érkező hivatalos hangú levelekből, amelyek többnyire a jogszabályokra hivatkoztak, és az illetékes hivatalokhoz irányították őt. Kiábrándult a kádári bürokrácia fent nevezett

üzemszerű működéséből, és mint későbbi beadványaiból, amelyeket a fejezet végén ismertettek, kiviláglik: ekkor már új pártfogót keresett, és ezúttal talált is magának. Ma a levéltárban panaszai vaskos irategyüttest alkotnak. Levelei az ő csalódásán túl számos korabeli problémáról is tudósítanak: például a kistelepüléseken élők megoldatlan szociális gondjairól, vagy a társadalombiztosítás és a nyugdíjrendszer elégtelen működéséről.

A Kádár-korszak politikatörténeti értelemben már 1956-ban, Kádár János hatalomba lépésével megkezdődött. Cezúrának a párt társadalompolitikájában azonban mégis inkább a hatvanas évek közepe tekinthető. A téeszesítés és az ún. cigánykérdésről szóló határozat következményeképpen eddigre a lakosság döntő többsége állami alkalmazott lett, azaz állami felügyelet alá került. 1962-ben az MSZMP VIII. kongresszusa kimondta, hogy „befejeztük a szocializmus alapjainak a lerakását”. A megállapítás alapvetően arra a tényre utalt, hogy a szocialista állam fennhatóságát az ország szinte valamennyi lakójára kiterjesztették. A szocialista állam léte megkerülhetetlen faktuális valósággá vált a hétköznapi emberek életében. A Kádár-korszak társadalom-, illetve szociálpolitikája több elemből építkezett.^[166] Legfontosabb vonásai a szinte teljes foglalkoztatás megteremtéséből és ehhez kapcsolódóan a társadalombiztosítás fokozatos kiterjesztéséből következtek. Hatással volt azoknak az életére, akiket elértek a vívmányai és azokéra is, akiket (sokáig) nem.^[167] Hősünk, Cs. Pál hosszú ideig az utóbbi csoportba tartozott, sok más sorstársához hasonlóan sokáig kívülről szemlélte a rendszer működését: Szentetornyán az idős lakók többségének a postás nem hozott nyugdíjat.

A szociális ellátórendszer kiterjesztésének voltak előzményei a korábbi időszakokban is. A rendszer ideológiája szerint a szocializmusban az embereknek munkájuk, teljesítményük szerint kellett (volna) részesedniük a megtermelt javakból. A társadalom eszerint a szocializmus igazságos világán keresztül jutott volna el a kommunizmus boldog-békés partjaira, tehát a teljes egyenlőség honába. Az ötvenes években a pártvezetés illetékesei ennek jegyében azt hangoztatták, hogy a szocializmusban a javak szétosztásában megmutatkozó egyenlőség miatt nincs szükség az igazságtalanságokat mérséklő szociálpolitikára (azaz a szegénye/bbe/k életkörülményeinek a javítására).^[168] A szociálpolitikára sokszor úgy tekintettek, mint ami a kapitalizmus jellemzője, és amely a szocialista „ösztönzési” elvek, tehát a

munkateljesítmények elismeréséből következő igazságosság ellen hat. Ám valójában már ekkor több olyan – valóban szükséges – társadalompolitikai lépést tett a szocialista állam, amelyek utólag szociálpolitikai intézkedésként is felfoghatók. Ezek alapvetően a szegényebb csoportok felemelését célozták. A szociálpolitika fogalma is létezett, még hivatalok nevében^[169] és hivatalos kiadványok címeiben is megjelent^[170], csak a nyilvánosságnak szánt párt- és kormányzati dokumentumok nem használták – egészen az 1970-es évekig.^[171]

1950-ben szüntették meg a – még 1942-ben alapított – Népjóléti Minisztériumot, amely a minisztériumok közül Magyarországon szinte egyedüliként foglalkozott szociálpolitikáinak mondható kérdésekkel. A társadalombiztosítás (tb) irányítását az állam ugyanebben az évben – e téren is a szovjet mintát másolva – a szakszervezetek kezébe adta.^[172] 1950-ben államosították az Országos Társadalombiztosító Intézetet, illetve létrehozták a Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központot (SZTK).^[173] A legfontosabb szociális kérdésekkel azonban természetesen közvetlenül maga a pártvezetés foglalkozott; például a munkásság helyzetével. A magát munkáshatalomnak mondó rendszer számára ez ugyanis lényeges legitimációs kérdés volt. 1949 és 1953 között a pártnak küldött jelentések többsége külön is foglalkozott a „munkásosztállyal”.^[174] Az MDP Politikai Bizottsága (PB) 1953 szeptemberében például bizottságot hozott létre a „munkásosztály helyzetének” vizsgálatára; és jelentése a munkások társadalmi helyzetét már általánosságban jellemezte.^[175] Valamennyi ilyen vizsgálat/elemzés végső soron az egyenlőtlenségek növekedésére világított rá, és a munkásnak tartott csoportok viszonylag rossz szociális helyzetére. Az ennek kapcsán tett lépések pedig felfoghatók akár szociálpolitikai intézkedésekként is. Hasonló jelentések születtek a szövetkezeti parasztságról. Ám voltak olyan rétegek, mint például az egyénileg gazdálkodó parasztoké, amelyekkel, mivel nem voltak fontosak a rendszer számára, a pártvezetés egyszerűen alig foglalkozott. Több olyan társadalompolitikai intézkedés történt azonban, amely elvileg valamennyi állampolgárra vonatkozott, például ilyen volt 1956-ban az egységes betegbiztosítás megteremtése.

A Kádár-rendszer – amely a teljes foglalkoztatás megteremtésére törekedett – fokozatosan kiterjesztette a társadalombiztosítás intézményét szinte mindenkire, pontosabban valamennyi állami és szövetkezeti (téesz) alkalmazottra.^[176] 1964-től a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) Társadalombiztosítási Főigazgatóságának

feladata lett a társadalombiztosítás felügyelete^[177], és kiépült a tb saját intézményrendszere is.^[178] Az 1960-as években fokozatosan nyugdíjjogosulttá vált az állampolgárok többsége, az időszakos munkavállalók, a tévesz-tagok egy része (akik nem tudtak megfelelő idejű jogviszonyt igazolni), illetve az egyénileg gazdálkodó parasztok kivételével. Ám a kimaradók, akik közé Cs. Pál is tartozott, szintén jelentős létszámú csoportot alkottak. Az állami szféra terjeszkedése és vele együtt az ellátórendszer növekedése azonban mind több embert ért el. Míg 1960-ban a gazdaságilag aktív lakosságnak még csak kevesebb mint a fele, addig 1970-re már a jelentős többsége részesülhetett nyugdíjban.^[179] A hétköznapiakban az embereknek fontos céljává vált, hogy nyugdíjjogosultságot szerezzenek, és így biztosítsák idős korukra a megélhetésüket. Fontos vívmánya volt a Kádár-rendszernek, hogy az 1970-es évek közepétől az egészségügyi (orvosi) ellátások már állampolgári jogon megillettek mindenkit. A szociális juttatások jelentős részét viszont az állami munkahelyek, szövetkezetek kínálták (óvodák, üdülők, szolgálati lakás stb.), így azokhoz nem juthatott hozzá valamennyi állampolgár. A társadalom többi csoportjától elkülönülten, magas színvonalú szolgáltatásokban, anyagi juttatásokban (például orvosi ellátás, üdülők, kiemelt nyugdíjak) részesültek a pártelit tagjai.^[180]

A hétköznapiakban érzékelhető volt az alsóbb társadalmi csoportok leszakadása. A bérrendszer többszöri átalakítása mellett a hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől több olyan új szociálpolitikai intézmény is született, amely a társadalmi egyenlőtlenségek és az igazságtalanság enyhítését szolgálta.^[181] A korban a legfőbb szociális vívmánynak tekintett GYES 1967-es bevezetését, amint arra Bódy Zsombor rámutat, a politikai vezetés valójában „munkaerő-gazdálkodási” kérdésként kezelte.^[182] A juttatás a munkaerő-túlkínálatot csökkentette; lényegében a munkanélküli segély helyett vezették be. (Erről a *Kicsi vagy kocs*i című fejezetben részletesebben írok.) Más intézkedések is születtek a szociális gondok enyhítésére. 1971-ben úgy alakították át a lakáselosztás rendszerét, hogy a tanácsok a kiutalásoknál – a hivatalok szempontjain túl – ettől fogva a tényleges rászorultságot is figyelembe vehették. Megemelték a lakbérek, viszont bevezették a „lakbérpótlékot” a szegényebbek számára. Az ő megsegítésüket szolgálta a lakbérből (lakás-használatbavételi díj) levonható „szociálpolitikai kedvezmény” is.^[183] A gazdaságirányítási rendszer 1968-as reformja után fokozódtak a

bérkülönbségek, az ekkor kialakított ösztönzési rendszer miatt. Az MSZMP X. kongresszusa, illetve a KB 1972. novemberi határozata nyomán változtatni kellett a kereseti arányokon. Fokozatosan szemponttá vált az alacsonyabb keresetű munkáscsoportok béreinek a „szinten tartása”.^[184] Az alsó-felső bérkategóriák között a kívánatosnak gondolt 30 helyett 60-70%-os különbségek alakultak ki. A minisztertanács határozata alapján a Munkaügyi Minisztérium dolgozta ki az erről szóló újabb, 1973-as politikai bizottsági határozat tervezetét.^[185] Külön is foglalkoztak az egyes alacsony keresetű munkáscsoportok bér- és szociális helyzetével.^[186] A szociális ellátórendszer őket sokáig egyáltalán nem érte el.

Jellemzőnek mondható tehát Cs. Pál története, aki – más sorstársaihoz hasonlóan – amiatt esett el a nyugdíjtól, mert annak idején nem lépett be a téeszbe. Hősünk 1972-ben, hatvanéves korában érte el a nyugdíjkorhatárt. A Cs. Pállal egyidős Kádár János természetesen szintén ebben az évben mehetett volna nyugdíjba, sőt hivatalosan – mégha nem is gondolhatta komolyan – egy hatalmi játszma keretében fel is ajánlotta a Politikai Bizottságnak nyugdíjba vonulását.^[187] A mi hősünknek, Cs. Pálnak azonban természetesen nem a PB-hez, hanem a SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatóság Békés Megyei Igazgatóságához kellett fordulnia. Ekkor szembesült a ténnyel, hogy nem kaphat nyugdíjat. Cs. Pál sok más kortársához hasonlóan nem akart elveszni a hivatalok útvesztőjében, hanem személyesen Kádár Jánosnak (és a rádiónak) írt, hogy igazságot leljen. Ezt követően vált a hatóságok állandó levelezőpartnerévé^[188]. Sokáig azonban úgy tűnhetett számára, mintha a szocialista hivatalok szinte végtelen messzeségben lettek volna Szentetornyától.

Az érzelmektől átítatott, személyes hangú levélfolyam nem érthető a korabeli nyugdíjszabályok ismerete nélkül. Az első kötelező magyar nyugdíjrendszer még 1928-ban megszületett; a nyugdíjalapok azonban a háború alatt és után tönkrementek, és a biztosítási rendszer is összeomlott. A korábbi biztosítókat 1949-ben beolvasztották az Országos Társadalombiztosító Intézetbe (OTI). Az 1951-es nyugdíjrendelet^[189] szerint a nyugdíj kiszámításakor csak az 1945 után szerzett szolgálati időt lehetett figyelembe venni. Sokan emiatt estek el a nyugdíjtól és a korábban befizetett pénzüktől. Tíz szolgálati év alatt senki nem kaphatott nyugdíjat, és nem járt az ellátás annak sem, akinek a munkaviszonyában több mint ötéves megszakítás volt. Az 1954-es újabb nyugdíjszabályozás^[190] értelmében a férfiak egységesen 60, a nők pedig 55 éves korukban mehettek nyugdíjba. Ekkor határozta

meg az állam az 500 forintos nyugdíjminimumot, a figyelembe vehető munkabér felső határa pedig 6000 forint lett. Ennek az összegnek valamivel több mint a felét kapták kézhez a legmagasabb összegű nyugdíjjal rendelkezők (ennyi járt volna az első titkárnak is, ha nyugdíjba megy). A nyugdíjak között tehát jelentős, hatszoros különbségek is voltak.^[191] Külön szabályok vonatkoztak a téesz-tagokra, hősünket azonban, mivel soha nem lépett be termelőszövetkezetbe, ezek nem érintették. Cs. Pál hivatalos jövedelemmel önálló parasztgazdaként (a kor ideologikus nyelvezete szerint „egyéni gazdálkodóként”) nem rendelkezett, amikor betöltötte a 60. életévét, és a nyugdíjazását kérte, így legfeljebb a minimális 500 forintot kaphatta volna. Ám ehhez sem juthatott hozzá, mert bár a szükségesnél többet, tizenkét évet dolgozott állami munkahelyen^[192], több mint öt év megszakítás volt a munkaviszonyában.^[193]

Legfeljebb abban reménykedhetett, hogy a társadalombiztosítás méltányosságból megítéli részére a nyugdíjat, vagy hogy időközben változnak majd a szabályok. Okkal gondolhatta, hogy mindez a legfelsőbb pártvezetésen múlik. Cs. Pál szinte minden levelében elpanaszolta, hogy bár 1971 októberétől 1972. február elejéig mint tolmács dolgozhatott az NDK-ban, haza kellett térnie, mert nem kapta meg a munkavállalási engedélyt.^[194] Feltehető, hogy a minisztérium amiatt nem engedélyezte számára a további külföldi munkavállalást, mert elérte a nyugdíjas kort. Nyugdíjat viszont a jogszabályok miatt itthon nem kaphatott. Hazatérése után ráadásul „devizagazdálkodás” bűntettével vádolták meg, sőt elkobozták tőle az NDK-ban 250 keletnémet márkáért vásárolt Simson motorját is. A bíróság 12 000 forint pénzbüntetést, illetve 20 napi börtönt rótt ki rá büntetésül. Ezzel gyakorlatilag teljes kinti keresete forintban való megfizetésére kötelezték. Leveleiben azt a tényt, hogy nem kapott engedélyt a további külföldi munkavállalásra, összekapcsolta azzal, hogy a jogszabályok szerint a nyugdíjjogosultságot sem szerezte meg. Egy 1977. szeptemberi levelében átlépte azt a határt, amit a KB Irodánál (a Kádár-korszakban) nem lehetett. Személyes találkozót kért az első titkártól:

„Kedves Kádár Elvtárs! A f. hó 16-i beszéde az emberi jogokról, a munkához való joghoz indított arra, megkérem, fogadjon néhány percre, hogy gyötrő gondolataimat elmondhassam, és erkölcsi segítségét kérjem. Még 1972 áprilisban panaszt tettem Önnél a Munkaügyi Minisztérium ellen, mert semmissé tették azon óhajomat, hogy valaha is a nyugdíjamat megszerezhessem.”^[195]

Ezúttal így rövid és tömör választ kapott a KB Irodától: „Újabb levelére válaszolva értesítjük, hogy ügyében most sincs mód intézkedésre, ezért részünkről azt lezártnak tekintjük.”^[196]

A nyugdíjrendszer első módosításai többnyire azt szolgálták, hogy minél több emberre terjedjen ki az ellátás. Bár a nyugdíjra fordított kiadások arányaikban jelentősen nőttek a Kádár-korszakban, ez a növekedés jórészt (60 százalékban) a jogosultak arányának növekedéséből, tehát a biztosítottak körének a kiterjesztéséből következett.^[197] A nyugdíjak összegét viszont sokáig alig-alig emelték. Az új nyugdíjasok általában alacsony összegű nyugdíjakat kaptak, hősünk azonban még azt sem kapta meg. Továbbra is jellemző volt, hogy az állam azokat az egyéneket, akiknek az ellátását nem biztosította, családtagjaik gondoskodására bízta. Az orosházi tanács például, miután 1982-ben környezettanulmányt készített Cs. Pálról és feleségéről, arról tájékoztatta a KB Irodát, hogy „(h)árom nagykorú, tartásra kötelezhető gyermekük van”.^[198] A helyi tanácsok csak akkor utaltak ki segélyeket, ha valakinél úgy találták, hogy nincs olyan közeli hozzátartozója, aki eltarthatná.

Mindeközben a párt különböző belső fórumain, illetve a nyilvánosság előtt folyamatos nyelvi-ideológiai vita folyt arról, hogy a szocialista rendszerben mely kifejezéseket lehet használni és melyeket nem. A szociálpolitika fogalmának használata, mint említettük, az 1970-es évek közepétől vált általánossá a párt- és állami vezetés legfelsőbb szintjein, s ezzel párhuzamosan a nyilvánosságban is.^[199] Mindez összefüggött azzal, hogy az állam elismerte az igazságtalan – nem a végzett munkából fakadó – társadalmi különbségek létezését (ideológusai ezzel elismerték a szocialista rendszer korábbi kudarcait). Idővel a Kádár-rendszer megpróbálta tompítani a társadalmon belüli kereseti aránytalanságokat. Az állam a hetvenes évek közepétől már bér- és nyugdíjemelésekkel próbált javítani a legrosszabb anyagi helyzetben lévő társadalmi csoportok helyzetén. Szintén ezt szolgálták az „ártámogatások”^[200], és a „teljes” foglalkoztatottság rendszerének további kiterjesztése is, amely valamilyen szintű jövedelmet biztosított a családok nagy része számára. (Míg a Kádár-korban a családi segélyek és a különböző pótlékok összegét fokozatosan emelték, az adózás intézményét sokáig nem vezették be, mivel azt továbbra is a kapitalista rendszer jellemzőjének vélték.) Mindez egyfelől a szegénység visszaszorítását célozta, ám másfelől fontos cél lehetett az is, hogy a

rendszer támogatottságát biztosítsák a különböző társadalmi csoportok körében.

A hetvenes évek elejétől, közepétől azonban nemcsak a szociálpolitika fogalma vált általánosan elfogadottá, hanem számos más ahhoz kapcsolódó kifejezés használata is. A Magyar Nők Országos Tanácsa és a KISZ KB például kifogásolta, hogy a Munkaügyi Minisztérium Szociálpolitikai Főosztálya a „család- és gyermekvédelem” kifejezéseket használja. „Védelem” helyett inkább a „segítség” vagy „támogatás” kifejezéseket javasolták, mivel a „szocializmusban” a szocialista államtól szerintük nem kellett senkit sem megvédeni.^[201] Az 1973-ban elfogadott ún. Távlati Szociálpolitikai Konceptió megjelölte a szocialista rendszer szociálpolitikájának a legfőbb célját:

„A szociálpolitika legfőbb célja abban jelölhető meg, hogy az átlagos életszínvonalnak megfelelő ellátási vagy tényleges költségszinten egyenlítse ki minden olyan életszínvonal-torzító tényező hatását, ami nem a munka szerinti elosztás differenciáltságából ered.”^[202]

Ez a korabeli hivatalok ideologikus nyelvén azt jelentette, hogy a szocialista állam feladata, hogy felemelje a többiek mellé a rosszabb anyagi körülmények között élő társadalmi csoportokat is. A szociálpolitika célja tehát valójában a szocializmus megvalósítása (a „szocializmus építésének” fázisában így mégiscsak összeegyeztethető a rendszer ideológiájával). Pontosan leírták, hogy kik azok, akiket az elszegényedés veszélye a leginkább fenyeget: az alacsony keresetű munkás- és paraszti csoportok, illetve azok az idősek, akik nem részesülnek nyugdíjban. Fontos hangsúlyozni azt is, hogy az egyenlőtlenségek igen jelentősek voltak a településtípusok szerint is. Cs. Pál még 1973 decemberében például egy helyi ügyet tett szóvá a pártvezetőnek címzett levelében, amiből kiviláglik, hogyan látta akkor a kistelepüléseken élők érdekérvényesítési lehetőségeit. Amiatt aggódott, hogy a telkek kötelező felparcellázását követően elértéktelenednek majd a téeszesítés után is megőrzött földjeik:

„Panaszt emelek Orosháza Városi Tanácsa ellen az alábbiakban. Itt Szentetornyán, Orosháza központjától kb. 7-8 km-re, egy eldugott faluban, ahol eddig semmi fejlődés nem volt, mert a forgalomból kiesik, rossz a közlekedése, és az OTP szerint is telket venni nem akar senki, mert a várostól messze esik, a Szegedi Tervező Vállalat 06/3532/1. sz. alatt nagy költséggel elkészítette Orosháza-Szentetornya városrész házhelyrendezési tervét 1971 febr. havában. Ez a terv bennünket, itteni lakosokat a tönk szélére juttatott, mert ugyan telkeinket felparcellázták (elméletileg, papíron, gondolván a későbbi telekadóra!), ezért azok beépítési kötelezettség alá esnek, és így nem veszi meg

Panasza érzékelteti, hogy a fejlesztések többnyire elkerülték, sőt sokszor kedvezőtlenül érintették a hasonló települések, illetve településrészek lakóit. Őket általában – hátrányos társadalmi helyzetük miatt – a szociális juttatások sem érték el.

A nyugdíjaskorúak közül az 1970-es évek eleji becslések szerint 3-400 ezer fő nem dolgozott és nem kapott nyugdíjat sem, tehát a mai fogalmaink szerint „munkanélkülinek” számított.^[204] A korabeli statisztikák azonban eltüntették a munkanélküliségnek ezt a formáját, hiszen nem nyugdíjasként, hanem „inaktívként” szerepeltették az időseket. A szocialista állam, részben a nyugdíjrendszer nem megfelelő működése miatt, 1975-ben új törvényt alkotott a társadalombiztosításról, amely kimondta, hogy a tb működtetése állami feladat.^[205] Ettől fogva évente két százalékkal kellett emelni a nyugdíjakat, hogy megőrizték azok vásárlóerejét. Az új rendszer a korábbiaknál kedvezőbb nyugdíjakat állapított meg. Az ebből fakadó különbségeket a „régí” és „új” nyugdíjak között később differenciált emelésekkel próbálták meg kiegyenlíteni. Az új törvény nyugdíjat biztosított a nyugdíjrendszerből korábban kimaradt termelőszövetkezeti parasztok egy részének is.^[206] A rendszer szociálpolitikájának vívmányait, a „szocializmus” megvalósulását azonban hősünk továbbra sem érzékelhette. Az önállóan gazdálkodó parasztsaládokról ugyanis a rezsim továbbra sem gondoskodott. Cs. Pál 1982 júniusában a Magyar Rádiónak írt levelében így fogalmazott:

„Mindenki kap nyugdíjat, a savanyúkáposzta-készítők, a koszorúkötlők, a húsfüstölők, szóval az iparosok! Még aki a disznó orrába drótot hajlít, annak is jár nyugdíj, de az egyéninek nem jár, csak a napi 14, sőt 16 órai munka! ’56-ban, amikor a vasaltnadrágosok a barikádokon harcoltak, mink bárgyú parasztok szántottunk és vetettünk, hogy az Országnak meglegyen a jövő évi kenyere! Szépen meghálálták odaadásunkat, hűségünket és szorgalmunkat. Öregségünkre kezünkbe nyomták a koldusbotot! Csak dicséretet kapunk áldozatos munkánkért, hogy az ország kenyérének 1/3-át mi előteremtjük. Ezzel meg már tele van a padlás!!!”^[207]

Nem sokkal később egy Kádár Jánosnak írt újabb levélben a következőképpen panaszkolt el az egyéni parasztok helyzetét:

„Ön nagyon jól tudja, hogy az 1960-as fölfejlesztés [a téjesítés] során mi, kisparasztok mindenünket odaadtuk. Egy réteg se szenvedett annyit, mint mi. A szüleink 80 g búzáért vették a földeket, amit

azután »önként« felajánlottak a tsz-nek. (...) Mindketten 70 évesek elmúltunk és ne gondolja, hogy még 70 évet élünk. Csupán Önben bízunk és kérjük, oldja meg az egyéni parasztok nyugdíjsérelmét.”^[208]

Ezek akár bátor sorok is lehettek volna a Kádár-rendszerben, amely imázsát részben legalábbis a sikeresnek és önkéntesnek mondott szövetkezetesítésre építette (különösképp, hogy hősünk egyenesen Kádár Jánosnak címezte őket). Ám a fentiekben elemzett hétköznapi paternalizmusnak éppen az volt az egyik jellemzője, hogy a legfelsőbb hatóságok, illetve az első titkár jótéteményéért, kegyeiért fohászkodva szinte bármit lehetett írni, és – általában különösebb eredmény nélkül – kérni is. Levele fölé Cs. Pál Petőfi-sorokat másolt, mintegy az első titkár figyelmébe ajánlva a társadalmi igazságosság eszméjét:

„Ha majd a bőség kosarából / Mindenki egyaránt vehet, / Ha majd a jognak asztalánál / Mind egyaránt foglal helyet, / Ha majd a szellem napvilága / Ragyog minden ház ablakán: / Akkor mondhatjuk, hogy megálljunk, / Mert itt van már a Kánaán!”^[209]

A nyugdíjrendszer átalakítását szolgáló sorozatos változtatások hősünk helyzetét továbbra sem enyhítették. Cs. Pál kitartása, állhatatos igazságkeresése nem maradt eredménytelen a korszak paternalista hivatali világában. Sorozatos panaszleveleit (a KB Iroda, illetve a minisztérium által továbbított leveleket) egy idő után megunhatták a társadalombiztosítás illetékesei. 1981. október 1-jétől ugyanis méltányosságból 500 forint nyugdíjat ítétek meg neki, amit ő a leveleiben később „kegydíjként” emlegetett. Nem volt elégedett az összeggel, úgy vélte, hogy továbbra sem kapott nyugdíjat, és panaszos beadványaival tovább bombázta a KB titkárságát. 1982-ben a pártiroda a korabeli hivatali rend szerint visszaküldte Cs. Pál egyik panaszos levelét az orosházi tanácsnak, amely segílyt adhatott volna neki. Amikor erről értesítették, hősünk azonban hevesen tiltakozott:

„Kedves Kádár elvtárs! Köszönettel megkaptam soraikat, de nagyon megijedtem, amint közölték, hogy levelemet elküldték Orosháza Városi Tanácsnak, mert ők engem egyszer már »elfűrészelték«. Abban az időben úgy volt, hogy a Munkaügyi Minisztérium egy csekély résznyugdíjat ad nekem, kérésére közölték, hogy én »földbirtokos« vagyok...”^[210]

Korábban ugyanis az egyik róla készített környezettanulmány arról tudósított, hogy három hold földön gazdálkodik. A tanács illetékesei 1982-ben a pártközponttól érkezett újabb felszólításra ismét felmérték anyagi helyzetét. Ezt követően az

orosházi tanácstól az MSZMP KB Irodája meglepő tájékoztatást kapott. Eszerint Cs. Pál visszautasította a részére felajánlott rendszeres szociális segélyt:

„Körülményeik mérlegelése után panaszossal ismertettük a rendszeres szociális segély folyósításának feltételeit, de a segély igénybevételével szemben határozottan tiltakozott. Úgy nyilatkozott, hogy csak végszükség esetén veszi igénybe ajánlatunkat. Így segítő szándékunk egyéni beállítottsága miatt tényleges intézkedéssé nem teljesedhetett ki.”^[211]

Hősünk minden levelében azt hangsúlyozta, hogy nem segélyt, hanem nyugdíjat kér, és úgy látszik, ehhez következetesen tartotta magát. Nem egyszerűen a pénzért, hanem az igazságáért is harcolt. Mindeközben 1984-ben létrehozták az Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóságot (OTF), ezzel a társadalombiztosítás teljességgel állami irányítás alá került.^[212] Ettől fogva ehhez az intézményhez továbbították Cs. Pál – KB Irodának címzett – leveleit is. 1984. július 12-én ez a szervezet 200 forinttal felemelte a nyugdíját (emiatt emlegette hősünk a 700 forintos összeget Kádár Jánosnak írt levelében), majd 1986-ban 1410 forintra emelték fel az összeget. Ennek az alapja továbbra is a „méltányosság” volt, hiszen Cs. Pálnak a jogszabályok szerint továbbra sem járt volna nyugdíj.

A Politikai Bizottság 1984. április 25-i határozata már azt sugallta, hogy az új szociálpolitikának a rászorultsági elvet kell követnie.^[213] Ekkorra ugyanis látványossá vált a kisnyugdíjasok és a sokgyerekes családok elszegényedése.^[214] (A nyugdíjrendszerben érvényesítették ettől fogva a rászorultsági elvet, más területeken azonban továbbra is az ún. biztosítási elv alapján kezelték a javak szétosztását.^[215]) A szociálpolitika a rászorultak (szegények) megsegítését szolgálta, ám az állami elosztás teljes rendszere továbbra is a magasabb jövedelmű csoportoknak kedvezett. A szociálpolitikai szempontok hangsúlyos megjelenése valóban elmozdulást jelentett a Rákosi-éra, illetve a korábbi politikai rendszerek társadalompolitikájához és társadalmi folyamataihoz képest. A társadalmi változások belső dinamikájából is következően később a szociális gondoskodás kiterjesztése válhatott a Kádár-korszak arculatának az elsődleges meghatározójává a társadalom szemében. A megteremtett ellátórendszer működésének hatékonysága azonban erősen kérdéses; ezt példázza Cs. Pál története is.

A Kádár-korszak kapcsán több történész is jóléti diktatúráról ír, azaz a rendszer hosszú távú fennmaradását szociális vívmányaival, civilizációs teljesítményével

magyarázza.^[216] Ennek ellentmondanak azok a kutatások, amelyek arra mutatnak rá, hogy a kor szociálpolitikája nem okvetlenül feleltethető meg a nyugati jóléti államok hasonló törekvéseinek.^[217] Az 1956 után Magyarországon kiépülő szociális rendszer ezektől alapvető céljaiban is különbözött; a szociálpolitika egyik alapvető funkciója Magyarországon az állami intézmények, sőt a rendszer legitimálása volt. Ez a rendszer nem adott lehetőséget valódi érdekképviselőre, és különösen nem nyilvános, kollektív fellépésre. Az egyéni érdekérvényesítésre azonban a korszak sajátos paternalizmusa néha mégiscsak lehetőséget kínált.

A nyolcvanas évek végén, mivel már nem bízott az első titkárban (és talán mert a politikai élet változásait is figyelte), elszánt levelezőnk, Cs. Pál új reménybeli pártfogót keresett magának. Levelét ekkor is a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának, de ekkor már „Berecz János KB-titkár részére” címezte. 1987 januárjában a balatonfüredi szívkórházból írt levelet Berecz Jánosnak, ismét nyugdíja miatt. A pártvezető kérelmét Németh Miklósnak, a Gazdaságpolitikai Osztály vezetőjének továbbította. A későbbi miniszterelnök pedig intézkedést kért a társadalombiztosítás illetékeseitől.^[218] Őt február elején értesítette arról az Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság, hogy 1987. január 1-jével havi 560 forinttal a téesz-minimumra emelték fel Cs. Pál nyugdíját. Megkapta így azt az összeget, amit 12 évi folyamatos téesz-tagság után kaphatott volna,^[219] azaz kivívta az igazságát. A kedvező döntésről 1987 februárjában Németh Miklós tájékoztatta Berecz Jánost^[220], aki pedig levélben tudatta mindezt Cs. Pállal. Ő postafordultával megköszönte ezt Berecz Jánosnak, s nem mulasztotta el megjegyezni: „Elküldöm Kádár Jánosnak írott levelem is (Semmit nem segített!!!)”^[221] A személyes hangú levelekből érzékelhető, hogy a KB-titkár nem sajátította el a Kádár-kori hivatalok személytelen paternalizmusát, és mintha vágyott is volna a hatalom személyes varázsából fakadó népszerűsége. Egy alkalommal például így viszonzta Cs. Pál sorait:

„Újabb levelét is megkaptam. A jókívánságait szívből viszonzom. Köszönöm a szép családról készült fényképet. Gratulálok dolgoz gyermekeihez.”^[222]

Mivel hősünk ettől fogva megbízott Berecz Jánosban, 1987 márciusában ismét hozzá fordult a városrendezési terv megváltoztatása miatt: „végtelenül nehéz helyzetemben immár a 4. alkalommal fordulok Önhöz és erkölcsi segítségét kérem.” Aggódott, hogy kötelezően bevezetik a gázt minden házhoz, és emiatt neki

is közmű-hozzájárulást kell majd fizetnie.^[223] Továbbította a pártvezetőnek a Békés megye Tanácsa VB Építési Osztályának írt levelét is, amiből érzékelhető, hogy továbbra sem fél a hatalmi retorzióktól:

„Még 1973. december 8-án panaszt emeltem az Orosháza Városi Tanács ellen a Minisztertanács Tanácsi Hivatalához az érdekeltek aláírásával azért, mert a Város óriási költséggel elkészítette Orosháza-Szentetornya Városrész házhelyrendezési tervét 06/3532/1sz./1971. febr. havában... Amennyiben Önök 8 napon belül nem jelentkeznék, úgy bejelentem, hogy parlagon hagyom a kertet, másrészt megindítom a harcot a Bürokrácia ellen és 13 évi várakozás után feljelentem Önöket a Minisztertanács Tanácsi Hivatalában.”^[224]

Berecz Jánosnak írt levelében így jellemezte a falut, ahol lakott, ismét felhánytorgatva a tanács által megrendelt korábbi településrendezési tervet:

„A falunkat, amely inkább Szentetornya nevet viselhetné, 1946-ban Orosházához csatolták, 1971-ben elkészítettek egy falurendezési tervet, fizettek érte egy zsák pénzt a nagy semmiért! A szétszórt tanyajellegű falunkat (a házakkal 3, de 5 hold föld is van) felparcellázták kb. 200 nöles telkekre, amelyek itt eladhatatlanok. (Pld. az én három holdamon van 14 házhely berajzolva!)”^[225]

Idegenszívűséggel vádolta és merániaknak nevezte a helyi tanács vezetőit. „Szabadítsanak meg minket a »merániaktól«” és „adják vissza falunknak az önállóságot” – erre szólította fel a pártvezető révén a pártállamot. Berecz János április elején továbbküldte a KB Iroda vezetőjének a panaszos levelet, és ismét „intézkedést” javasolt. A KB Iroda vezetője pedig továbbította azt a helyi tanácshoz, és „helyszíni beszélgetést” javasolt a tanács illetékeseinek. A helyi hivatalnokok Berecz Jánost végül 1987 végén tájékoztatták arról, hogy elbeszélgettek a levélíróval: „Egyértelművé vált az is, hogy állításával ellentétben a lakosság többsége igényli a gázbevezetést”. A feljegyzésben utaltak arra is, hogy meggyőzték a levélíró, bízhat a helyi hatóságokban, és felesleges a helyi ügyekben Berecz Jánoshoz fordulnia (ez ekkor már a KB-titkár személyes, talán telefonon tolmácsolt kérése lehetett):

„A megbeszélés során Cs. Pál megértette, hogy Berecz elvtárs elfoglaltsága és másirányú munkája miatt nem tud arra vállalkozni, hogy rendszeresen levelezzen vele és olyan ügyeit, sérelmeit intézze, amelyek a helyi szervek hatáskörébe tartoznak.”^[226]

Ez azonban hiú ábrándnak bizonyult, egy év múltán hősünk ugyanis újabb levelet

fogalmazott Berecz Jánosnak^[227], s 1988. március 25-én írott levele fölé ezúttal egy Szophoklésznek tulajdonított idézetet másolt mottóul: „Csak az a törvény lehet jó, amelyik nem száll szembe az ember erkölcsi meggyőződésével, jóérzésével.” Leírta röviden, hogy miért fordul ismételten a KB-titkárhoz:

„Már azt hittem, nem kell Önnek írnom többször (hiszen tudom, milyen elfoglalt), de tegnap megjelent nálunk az utcabizalmi, közölte, hogy az utcánkba bevezetik a gázt, 7000 Ft-ot kell fizetnem, itt hagyta a csekket.”^[228]

Egészségi állapotára hivatkozott, kisnyugdíjára, majd így fogalmazott Berecz János korábbi segítségére is utalva:

„70 éves koromig nem kaptam egy fillér nyugdíjat sem, pedig 14 ledolgozott évem volt. Akkor adták ki az 500 Ft nyugdíjat, ami évről évre emelkedett, végre 70 éves koromban az »aranyember« segítségével megkaptam a min. nyugdíjat, ami nekem elég is. Csakhogy Orosházán a »merániakat« nem lehet kielégíteni, mindig találnak valamit, ami a lakosok zsebére megy. Most a gázbevezetés! Nem értem meg, hogy a tanyai jellegű Károlyi utcába, ahol egymást kiabálják a 100 éves parasztházak 3, sőt 5 hold földdel, ahol minden házban megvan a búbos kemence, ahol a kukoricaszárat és a gallykévéket eltüzeljük, mér erőszakolják ránk a gázt (1987. március 31-i levelemben mindent megírtam.)”^[229]

A levélben ismét kitért faluja helyzetére is:

„Valamikor Szentetornya volt az ország legnagyobb területű faluja, régi Hunyady-birtok, 18 000 kat. hold földdel. Ha ennek a községfejlesztési adóját a falunkra költhetnénk, akkor volna utunk a sokszor járhatatlan temetőbe, építhetnénk új Községházát a lerombolt helyett. Amit eddig kaptunk, mindent meg kellett fizetnünk! Adónkat Orosháza fejlesztésére fordítják. Ezért mi megindítunk egy elszakadási mozgalmat, nincs szükségünk a »merániakra«! Tiborc alias Cs. Pál.”^[230]

Berecz János a levelet, „Tiborc” panaszát intézkedésre ismét az irodavezetőhöz továbbította, ezúttal is kérte a „levélben foglaltak megvizsgálását és a szükséges intézkedések megtételét”. 1988 áprilisában a városi pártbizottság illetékese azonban jelezte hősünknek, hogy a gázt mindenképpen bevezetik. Jelezték neki továbbá, hogy ha nem tudja kifizetni az összeget, akkor a gyermekeitől kell pénzt kérnie:

„A közműfejlesztési hozzájárulást azokra is kivetik, akik a társulásba önként nem jelentkeztek, mivel ebben az esetben is az egyéni érdekeket alá kell rendelni a nagyobb közösség érdekeinek. Önnek diplomás gyermekei vannak, akiknek módjuk van arra, hogy Ön helyett a gázbevezetés díját átvállalják. A szülők támogatása a gyermekeknek nemcsak erkölcsi, hanem jogi kötelezettsége is.”

„Tiborc” ez esetben eredménytelenül küzdött a „merániaknak” nevezett bürokrácia ellen. Levelei azonban jól tükrözik a kor légkörét: a szociális gondokat és az egyének kiszolgáltatottságát a helyi hivatalok túlhatalmának. A korszak paternalista államában a valóban sikeres érdekérvényesítés többnyire valamilyen hatalmi kegyhez kapcsolódott. Hőszünk, a Kádár-kori „Tiborc”, más kortársakhoz hasonlóan, ennek tudatában nem a hatalom, hanem annak egyes képviselői ellen lázadt. Eközben országos hatalmasságok jóindulatát, kegyét, pártfogását kereste – olykor haragosan, olykor segítségért esedezve. E történet epilógusaként megemlíthető, hogy Cs. Pál túlélte pár hónappal Kádár Jánost, és voltaképpen a Kádár-rendszert is. 1989. október 23-án a szentetornyai Laposi Temetőben kísérték utolsó útjára családtagjai és ismerősei.^[231]

Gyűrűfű. Múlt, jelen és jövő idő

„Ha valaki Gyűrűfűn jár-ke, nem tudja kivonni magát a pusztulás nyomasztó hatása alól. Hajlamos azt érezni: a világ pusztult el itt. Különösen akkor, ha megállapodottnak, öröknek tartja azt a faluképet, amelyet a régi kor oltott belénk. A faluvégi tóban úszkáló pelyhes tollú kiskacsákat, a rokkát, a kukoricafosztást, a faragott bölcsőt.”^[232]

A magyar sajtó hosszan cikkezett arról, hogy 1970. november 28-án elköltözött Gyűrűfű községből az utolsó család is. A sajtóhírek szerint a Baranya megyei, zselici aprófalú volt a török kor óta az első olyan település, amely kihalt. Először az MTI adott hírt drámai tömörséggel az esetről december 3-án, majd sorra az országos és a megyei napilapok:

„A hegyek közé zárt, országúttól és vasúttól távol eső település az első olyan község Magyarországon, amely – lakóinak elvándorlása folytán – elnéptelenedett, s ezzel megszűnt mint közigazgatási egység és a közelben fekvő Ibafa község területe lett.”^[233]

1971 elején még dokumentumfilmet is forgattak a faluról, amit a televízió levetített. A településeket érintő társadalmi változások ekkoriban foglalkoztatták a sajtót, és legalább ezáltal a közvéleményt is. Serfőző Simon költő egyik versében ezt így regélte el:

„Félreesőn, szélein e hazának / vidékek zugaiban / legaljában halódnak / csöndesülnek el öregeikkel / a megüresedő / jövőből kitagadott falvak / elköltöztették holnapjait / mint az iskolát. / Harangszó is a szomszédból jön / mint az orvos néha. / Szedelőzködik innen a nép / a városi dobozolt életbe, s másfelé.”^[234]

Az eseménnyel, Gyűrűfű elnéptelenedésével, pontosabban az esetről szóló híradásokkal szinte egyidejűleg, 1971-ben indult meg Magyarországon a településszerkezet átalakításának Kádár-kori programja, az Országos Településhálózat Fejlesztési Konceptió (OTK). Ennek a folyamatnak (is) vált a metaforájává Gyűrűfű sorsa. E sorok szerzőjét azóta érdekli különösképp a település erősen metaforikus története, amióta az egyik társadalomtörténet vizsgán egy nyelvi érvekkel ugyan alátámasztható, ám történetileg kevésbé igazolható állásponttal találkozott. Eszerint a Gyűrűfű-szindróma arra a jelenségre utal, amikor a gyom – többek közt a gyűrűfű nevű növény^[235] – felferi az elhagyatott falvakat.

(Ez a magyarázat akkor, 2000 körül, rákerestem, olvasható volt az interneten is.) A történet ugyanis egy olyan képpel szembesített, amely a falu nevét már a valós, vagyis megélt történelemtől is független metaforának, szimbólumnak mutatta. Ebben a fejezetben azt tekintem át, hogy a korábbi előzmények után miképp változott a települések helyzete a Kádár-korban, s hogyan pusztult (sorvadt) el Gyűrűfű, majd éledt újjá romjaiból (vagy hajtott ki gyökereiből) a rendszer bukása után.

A magyar településhálózat megújításának voltak előzményei már a második világháború előtti időszakban is. Születtek a tervezőasztalokon olyan elképzelések, amelyek a közigazgatási reform részeként átalakították volna a járások területét. Kiötlőik a városok vonzáskörzetét vették alapul: újrarajzolták a megyehatárokat, és a közigazgatási székhelyek fejlesztését szorgalmazták. A háború alatt Erdei Ferenc *Magyar város* című művében az alföldi mezővárosok és tanyáik idealizált kapcsolatára hivatkozva azt javasolta, hogy a város és a vele a tanyák mintájára egybeszerveződött vidék legyen a településfejlesztések alapja.^[236] A társadalomtudós-politikus *Parasztok* című könyvében szinte a teljes magára hagyatottság állapotában láttatta a hagyományos parasztság életét (mint akik nem fognak ráatalálni a fejlődés útjára külső segítség nélkül):

„Mert az ember, ha paraszt, egymagában semmi. Szigorú hatalom a föld, követelődző a társadalom, alázatos és gyöngé akarát az ember, a paraszt egymásba fogódzik, vagy el sem eresztí egymást születése percétől fogva. Nincsen János vagy Péter egymagában, a nagy ridegség elemészténé így, apa vagy fiú az ember, anya vagy leány, meny vagy testvér, de valakije egyik a másnak. Szülők gyöngé ivadékai szülők gondja alatt maradnak, amíg ember nem lesz belőlük és azután sem szakadnak el egészen, mert nem állhat az ember egymagában annyi erő ellen.”^[237]

A második világháború után a Nemzeti Parasztpárt javaslata alapvetően Erdei elképzelésére épített (Erdei Ferenc maga is a párt tagja és minisztere volt). Magyarországot eszerint 25 vármegye és 151 járás helyett 70-80 – hasonló alapokon megszervezett – városmegyére osztották volna. A közigazgatást végül 1950-ben, a tanácstörvény elfogadását követően szervezték át. Az új rendszer azonban elsősorban nem a településstruktúra átalakítását, hanem – az egypárti diktatúrában – mindenekelőtt az önkormányzatiság felszámolását szolgálta. Ennek során nem vette figyelembe sem a nincstelen falusi névtelenek, de még a Jánosok és a Péterek álláspontját sem.

Azok az elképzelések, amelyek korábban a vidék, az aprófalvak lakóinak a felemelését szolgálták, most új módon fogalmazódtak meg: mintha maga a vidék kérte volna a kommunista párt és a központosító hatalom segítségét. Révai József kommunista ideológus például így látta utólag a magyar faluért küzdő értelmiségiek törekvéseire (Erdei Ferenc művére) hivatkozva:

„A falukutatók a parasztság önmagából való kivetkőzésének azt a sajátos folyamatát ábrázolják, amikor a paraszt nem akar már paraszt maradni, de muszáj neki, amikor menekülni szeretne a mezőgazdaságból, de ott kell maradnia, mert nincs hová menekülnie.”^[238]

A szocialista rendszerben szinte magától értetődőnek tűnt, hogy az államnak úgymond fel kell emelnie a vidéken élők tömegeit, és meg kell szüntetnie a város és a vidék közti társadalmi különbségeket. Még 1949-ben létrehozták a Területrendezési Intézetet. Ennek feladata lett volna az új településpolitika kialakítása is. Az itt megalkotott tervek az egységes közigazgatás és a központi irányítás megteremtését célozták. Az ötvenes évektől ennek jegyében nagyobb gazdasági és igazgatási központokat kellett kialakítani. A szocialista iparosítás ugyanis jórészt a falun élő népesség munkaerejére épített (ez volt az ún. extenzív gazdasági növekedés forrása). A falusi lakosság nagy része így a városokba, ipari centrumokba kényszerült. Ezzel párhuzamosan – és a központosítás jegyében – az állam fokozatosan a nagyobb városokba, illetve azok közül is a megyeközpontokba telepítette át a döntéshozatal intézményeit. Több olyan tervezet is született azonban, amely a településhálózat egységes fejlesztését szorgalmazta.^[239] Eszerint mindenhova eljutottak volna a modern kor vívmányai, amelyeket a kor propagandája jellemzően a szocialista rendszer kiépüléséhez kötött. Jellegzetes, hogy az ötvenes években sok, később elsorvasztásra ítélt aprófaluba vezették be a villanyt. 1955-ben például Gyűrűfűt is „villamosították”^[240], ami később, a falu pusztulásával felesleges beruházásnak hatott. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958-ban határozatot hozott az iparfejlesztésről, amely egyúttal a beruházások arányosabb területi elosztását is szorgalmazta.^[241] Hangsúlyozott cél volt az ország elmaradottabb részeinek fejlesztése, azonban egyre kevésbé törődtek azzal, hogy a településeket is hasonlóan vagy legalább arányosan fejlesszék. A kis falvak életéből lassan teljesen eltűnedeztek a fejlesztésre fordítható pénzek, és velük együtt mintha odaveszett volna a „szocialista” fejlődés lehetősége is.

A hatvanas évek elején a téeszésítés sok szempontból a korábbi extenzív iparosítás folytatása, kiteljesítése volt a hétköznapiakban. Az 1960-as esztendő követő évtizedben 615 ezer fővel csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma, majd 1970 és 1980 között még további 280 ezer fővel. Sokan a kisgazdaságok megszűnésével egyszerűen elvesztették a munkájukat, és emiatt kerestek munkát az iparban. A téesz-tagok jó ideig (az 1975-ös nyugdíjreformig), az egyéni parasztgazdák pedig – amint azt Cs. Pál korábban elmesélt története is mutatja – később sem kaptak nyugdíjjogosultságot a szocialista államtól. Nekik többnyire idős korukban is munkát kellett vállalniuk, ami tovább duzzasztotta a falvakban a munkaerő-túlkínálatot. A hivatalos statisztikák szerint, ennek hatására is, 1960 és 1970 között 600 ezer ember költözött el e településekről. A falujukat elhagyók száma azonban még ennél is jóval több lehetett, hiszen sokan a budapesti agglomerációba, illetve az iparterületeken található községekbe költöztek (az ő létszámuk így nem jelent meg a csak a falu-város közti mozgást rögzítő statisztikákban).^[242]

A tartósan vagy átmenetileg elnéptelenedő településeket jórészt a fejlesztések is elkerülték. Az állam a falvakban az „alapfokú szolgáltatásokat” már a hatvanas években is a kisebb települések intézményeinek összevonásával próbálta meg biztosítani. Ez részben a központosítást, részben pedig az esélyegyenlőséget szolgálta (volna), hiszen az iskolák színvonala meglehetősen eltérő volt a különböző helységekben. A hatvanas években számos aprófaluban megszűnt a tanács, az iskola, az önálló téesz-központ, és nemcsak a postát vagy a vegyesboltot vették el ezektől a településektől, hanem lakóik rendszerint még a parókiát, a plébániát is elvesztették. Jellemző, hogy amíg 1960-ban még 4507 tsz-központ létezett, addig 1970-ben már csak 2441, s tíz év alatt megszűnt a helyi tanácsok közel kétötöde.^[243] Megfigyelhető továbbá, hogy a lakóhely típusa általában is meghatározta az egyének állás-, illetve karrierlehetőségeit.^[244] A legkisebb községek lakóinak esélyei továbbra sem közelítették meg a nagyobb falvak, városok kínálta lehetőségeket – sem a (tovább)tanulás, sem a munkavállalás terén. Bár a különbségek csökkentek, összességében a szocializmus sem teremtette meg a vidéken, falvakban élők esélyegyenlőségét.

Gyűrűfű esetében például már az 1950-es években látványos volt az elvándorlás. A statisztikai adatok szerint az ibafai falukörzet falvai (Ibafa, Csebény,

Horváthertelend és Korpád) korábban részben német ajkú (sváb) települések voltak, amelyek lakóit 1945 után jórészt kitelepítették. Helyükre döntően felvidéki magyar családok érkeztek.^[245] 1962-ben még 40 ház állt a faluban, és a lakók száma 193 fő volt. Egy újságcikk tudósítása szerint 1968-ban már csak 16 család, 58 ember élt a faluban.^[246] Az új lakók tehát nem találták meg a számításaikat. A *Dunántúli Napló* már 1968-ban írt Gyűrűfűről *Kihal egy baranyai község* címmel (megelőlegezve a későbbi történéseket). A *Napló* újságírója jellemezte a falu külvilágtól elzárt életét. Gyűrűfű nyolc kilométerre feküdt Ibaától, az utolsó kövesúttal ellátott községtől, s hasonló távolságra volt a vasúttól. A plébános, Timár György szavaira hivatkozva az újságíró megjegyezte: „Gyűrűfű már nem is falu tulajdonképpen, hanem szociális otthon. Egyetlen fiatal sincs a községben”, majd hozzátette: „Az iskola már évekkel korábban bezárt.” Részletesen jellemezte a falu fiataljainak helyzetét, mintegy megjövendölve a község pusztulását is:

„A falu mind az öt általános iskolás korú gyermeke az ibafai kollégiumban lakik, illetve ott jár általános iskolába. Ők már csak látogatóba térnek haza. Amikor megkérdezem őket, miért nem akarnak Gyűrűfűn élni, így válaszolnak: – Nincs orvos. – Messze van a vasút. – Nem lehet szórakozni. Csak ennyit mondanak, s mégis e szárazon kopogó mondatokban benne van az egész 20. század. S egy falu halálos ítélete. Az elsőé, amit több is követ majd az aprófalvas Baranyában.”^[247]

A Kádár-rezsim végül a hetvenes években valósította meg a közigazgatási intézményrendszer szinte teljes központosítását. 1971-ben fogadták el a fejezet elején említett OTK-t, amely meghatározta a jövőbeni beruházások szempontjait.^[248] Az ötvenes-hatvanas években a településfejlesztés elsősorban az iparosítás helyszíneire összpontosított: az iparvidékekre, s azokon belül is a szocialista városokra és Budapestre.^[249] Az OTK ezzel szemben már átfogó városfejlesztést szorgalmazott, és általában is a „városi funkciók” erősítését, azaz az ország városiasodását (urbanizációját) szolgálta volna. Kilenc csoportba osztották a településeket, és meghatározták, hogy közülük mely városok számítanak „felső- és középfokú központoknak”. Elvileg harminc évre (2000-ig) határozták meg a városok helyét a településstruktúrában. A Konceptió megalkotói elválasztották egymástól a különböző településfunkciókat (lakó-, munkahelyi és központi feladatok). A települések infrastrukturális fejlesztéseit központilag – a helyi igények figyelembevételével – a lakosságszám és az adott településnek a központi

intézményektől való távolsága alapján szabták meg. Az OTK elsősorban a városok fejlesztését szolgálta, és elviekben teljesen elzárta a helyi fejlesztések lehetőségétől az aprófalvakat. A községek egyötödét minősítették csak fejlesztésre alkalmasnak. Ezeket „alsófokú szervezőközpontoknak” nevezték. A „kiemelt funkció nélküli település” fogalom bevezetésével pedig a falvak jelentős többségét, a települések közel nyolcvan százalékát gyakorlatilag kizárták az anyagi támogatások rendszeréből.

Bibó István egy 1975-ben írt tanulmányában jellemezte az OTK hatásait. Döntően azt hiányolta, hogy az országos városfejlesztés mellett – elsősorban ezt látta ugyanis a Koncepció elfogadásában – nem oldották meg a közigazgatási reform kérdését:

„Csupán annyi történt, hogy a legutóbbi években mind nagyobb mértékben érezhetővé vált az országos tervezés számára a megyénél nagyobb egységek szükségessége, s ennek jegyében állapította meg 1971-ben az Országos Tervhivatal a területi tervezés számára a tervezési-gazdasági körzeteket a főváros és az öt legnagyobb vidéki város, Miskolc, Debrecen, Pécs, Szeged és Győr körül, mint a nagyméretű tervezésnek az ország egésze után következő szintű egységeit.”^[250]

Annak a lehetőségét, hogy a fejlesztések ne csupán a központi akaratból fakadjanak, a társadalomtudós a hatékonyan működő helyi közigazgatás – és ehhez kapcsolódóan a saját érdekképviselőt – megteremtésében látta volna. A szocializmus évtizedei alatt azonban természetesnek tűnt a párt korifeusai számára, hogy a településhálózatot a szocialista jövőképnek megfelelően – egységes elvek alapján és „felülről” – kell átformálni. A gazdaság és a társadalom együttes átalakításáról szőtt tervekből (a vidék iparosításából, a szocialista mezőgazdaság létrehozásából) már önmagában is következett az OTK. A koncepció – Beluszky Pál megfogalmazása szerint – egyfelől „az akkor zajló folyamatok extrapolációja, illetve az ezekből a folyamatokból a településhálózat (kívánatos) alakulására levonható konzekvenciák deklarációja” volt.^[251] Másfelől visszatükrözte a korábban megkezdődött folyamatokat: a falusi térségek községesítése például jórészt már a hatvanas években megtörtént.

A falvak képe valóban gyorsan változott: az 1960-as évek elejétől fogva gombamódra szaporodtak az akkor modernnek számító kockaházak (mai elnevezésük szerint Kádár-kockák). 1970 után pedig szokássá vált, hogy a gazdagabbnak számító vidéki családok sorra emeletes házakat építettek a fejlettebb régiók falvaiban.^[252] A hagyományos tanyavilág ezzel párhuzamosan fokozatosan

elsorvadt, a „külterületen” élő népesség száma 1970-ben az 1949. évinek már csak 61%-a volt.^[253] A Koncepció hatására tovább erősödött a falvak közötti alá-fölérendeltségi viszony. Egy 1982-ben készült társadalomföldrajzi elemzés hét falutípust különböztetett meg, amelyek közül az utolsó csoportba a „gyorsan fogyó népességű, alapfokon ellátatlan, kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó, egysíkú funkciókkal rendelkező kis- és aprófalvakat” sorolta.^[254] Ez a helyzetkép azonban elsősorban a hosszabb távú társadalmi folyamatok és nem pusztán az OTK hatásait tükrözte.

A rendszer olyan képet festett a szocialista fejlődésről, mintha az alapvetően a modernizációt, azaz a modernség felé elmozdulást, és ehhez kapcsolódóan a városi fejlődést, az urbanizációt szolgálná. A társadalmi változások valójában egyfelől a korábbi folyamatokat teljesítették ki. Másfelől pedig nem értelmezhetők csak a falu-város ellentétpárján keresztül, egy részük ugyanis a falvak között, a vidék világán belül zajlott.^[255] A migráció ugyanis nemcsak a városokba, hanem a nagyobb falvakba (sőt elsősorban oda) irányult. A hetvenes években leginkább a falvakba vándoroltak a munkakereső egyének és családok. Ők nemcsak a nagyvárosok úgymond „elővárosi övezeteit” választották lakóhelyül, hanem az ország nagyobb községeit is. A falvak közül azok voltak az elsődleges célpontjaik, ahol a téészesítés után továbbra is munkalehetőség nyílt, illetve amelyeket a megyei tanácsok körzetközpontokká fejlesztettek. Később ezt a folyamatot árnyalta, hogy feltűnt az aprófalvakba való visszaköltözés jelensége is. Sokan voltak ugyanis, akik nem tudtak lakást vásárolni vagy bérelni a városokban vagy a nagyobb falvakban, ahol munka- és kereseti lehetőség adódott. A kisebb falvak esetében a szegényebb lakosság beköltözése sokszor „gettósodást” jelentett: vagyis a társadalom átlagától való látványos leszakadást és folyamatos elszegényedést.^[256] A Gyűrűfű-metaphora valójában eltakarta ezt a folyamatot. A hétköznapi valósága ugyanis többnyire nem az aprófalvak teljes kihalását, pusztulását, hanem az elszegényedését és a külvilágtól való elszigetelődését mutatta.

A Kemény István-féle 1971-es cigánykutatás elemzéseiből ismerjük részletesen a jelenséget. (Erről a *Cséplő Gyuri története* című fejezetben részletesebben is írok.) Havas Gábor a kutatás egyik zárótanulmányában felhívta a figyelmet az ún. „elcigányosodó” falu jelenségére. A falusi cigány lakosság kétharmada korábban telepeken élt, amelyek kívül estek a falvak valódi határain. A hatvanas évek

közepétől megkezdődtek a telepfelszámolások, ám ezzel egyidejűleg „cigány falvak” alakultak ki. A szegénységet és az etnikai kirekesztést valójában nem számolta fel a pártállam politikája. E jelenségek voltaképpen csak áthelyeződtek a földrajzi és a szimbolikus terekben: a telepekről a leszakadó falvakba. Baranyában is így történt ez, ahol több cigány falu jött létre a hatvanas-hetvenes években. A nyolcvanas évek közepéig a leszakadó települések még többé-kevésbé kapcsolódtak a többségi társadalmat képviselő állami intézményekhez. A Kádár-rendszer végén kibontakozó gazdasági válság hatására azonban szinte teljesen elszakadtak ezektől, majd a rendszerváltás után kívül rekedtek a munkaerőpiac világán is.^[257]

Az egyik első lakatlanná váló település sorsát, a fejezet elején említett Gyűrűfű elnéptelenedését később többen az 1971-ben elfogadott OTK számlájára írták. A falut azonban – a sajtóhírek szerint – már 1970 novemberében, tehát még az OTK elfogadása előtt elhagyta az utolsó lakó. Az 1970. évi népszámlálás a faluban ugyanis még 37 fős lakosságszámot rögzített. A teljes elvándorlást dokumentáló adat (0 lakos) azonban csak 1974-ben jelent meg először a hivatalos statisztikákban. A falu hivatalosan 1974. december 31-én szűnt meg, amikor területét a szomszédos Ibfához csatolták.^[258] Gyűrűfű sorsa jól példázza, hogy a kisebb falvak elnéptelenedése nem egyetlen politikai döntés, hanem hosszabb távú folyamat következménye volt. E falvak elsorvadásának megmutathatók az előzményei nemcsak az ötvenes években, de már a háború alatti és már az azt megelőző időszakban is.

Kérdéses, hogy mi történt valójában Gyűrűfűvel 1970 novemberében. Több teória ismert arról, hogy a települést lakói miért hagyhatták el szinte egyszerre az év végén (ha valóban senki sem maradt a településen). Szociológusok, történészek is beszélgettek, interjúztak Gyűrűfű volt lakosaival, illetve környékeliekkel a hetvenes-nyolcvanas években, valamint a rendszerváltás után. Utóbb a megkérdezettek azt mondták, hogy a falu lakói „bizonytalannak látták a jövőt”, és emiatt hagyták el az otthonaikat.^[259] A korábbi jó módú, öntudatos lakosság eszerint valamiféle kollektív döntés eredményeképpen költözött el.^[260] A kommunista hatóságok ugyanis nem építettek utat, elvették az intézményeket, s az összevont térszerekben sem tartottak igényt Gyűrűfű jórészt állattartásból élő lakóinak a tapasztalataira.

A korabeli újságcikkek is hasonló megfontolásokról tudósítanak. Egy volt

gyűrűfűi lakos így nyilatkozott a sajtónak: „Valaki megindult, a többi ment utána. Tudja, az a baj, hogy a község nem kapott utat. Hiszen, ha út lett volna...”^[261] Egy másik egykori lakó, Cs. Mihály így válaszolt az újságíró kérdésére:

„Akadt egy kis pénzünk is, már Gyűrűfűn összekotortunk valamennyit, mert tudtuk, hogy előbb-utóbb onnét menni kell. – Hogy-hogy kell? – Úgy értem, hogy senki sem zavart el bennünket, csupán az ember a megérzésére hagyatkozott. Mondok magának valamit: én még az ötvenes évek elején istállóépítésre kértem engedélyt, már azt sem akarták megadni. És akárhányszor Gyűrűfűről szó esett hivatalos helyeken, mindig valami bizonytalanság érződött ki a vezetők szavaiból. Magyarán szólva: nem fejlesztik. Isten háta mögötti kis település, lélekszáma kétszázon aluli, utat tehát nem kap. Akkor pedig elpusztul. Igaz, akkoriban Baranyában nagyon sok községnek nem volt járható útja, amelyek pedig sokkal nagyobb lélekszámmal rendelkeztek. Miért éppen a kicsi Gyűrűfű kapott volna utat? Ezt megértem. De hát éppen két esztendeje például Dinnyeberkit is bekötötték és az elvándorlás azonnal megszűnt. Talán nálunk is meg lehetett volna próbálni...”^[262]

A rendszerváltás után készített interjúkból pedig az a kép bontakozott ki, hogy az elköltözés közvetlen oka az iskola bezárása volt (ami valójában már a hatvanas évek közepén megtörtént).^[263]

A KSH 1970. évi népszámlálási kérdőívei között fennmaradtak a Gyűrűfű község utolsó lakosairól tudósító dokumentumok. A népszámláló biztosok 1970-ben 26 gyűrűfűi épületet írtak össze (szerepelt közöttük a bolt és az iskola épülete is, utóbbinak ekkor már – úgy tűnik – csak a szolgálati lakását használták). A megmaradt huszonnégy lakóház fele lakatlan volt. Hivatalosan összesen 37 lakosa volt ekkor a falunak. A népszámláló biztosok azonban azt a tényt is rögzítették az íveken, ha valaki az adatfelvételkor nem tartózkodott ott, illetve feljegyezték, hogy hol töltötték ki vele végül a kérdőívet. Legalább négy olyan bejelentett lakó volt a faluban, aki biztosan nem lakott ott (és még csak nem is ingázott a faluból dolgozni máshova), hanem egyszerűen csak ide jelentkezett be a rokonaihoz, hogy legyen állandó lakcíme. A község melletti Szentlélekpusztá nevű külterületen (tanyán) élt még ekkor egy háromtagú család. A faluban lakó tizenhárom család közül csupán négy nevelt iskoláskorú gyermeket (ők összesen hatan lehettek). A falu társadalma érzékelhetően előregedett. A lakók többnyire a falusi társadalom szegényebb csoportjaihoz tartoztak, ha még dolgoztak, akkor az összeírás szerint az ibafai téesz alkalmazottai vagy egyéni gazdálkodók voltak. Rajtuk kívül éjjeliőr, favágó, takarítónő, illetve egy takarékszövetkezeti alkalmazott lakott még Gyűrűfűn. A korban általánosságban az elszegényedés fokmérőjének számított a cigánynak

tartott emberek beköltözése. A népszámláló biztosok adatai szerint ők összesen heten voltak a faluban, s a tizenkét megmaradt ház közül (az iskolaépület szolgálati lakását nem számítva) háromban ők laktak.^[264] Jól érzékelhető, hogy Gyűrűfű lakosságának vagyoni helyzete ekkor már igencsak vegyes volt.

A statisztikai források nem erősítik meg tehát a korábbi elméleteket az elköltözés konkrét okairól. Nem valószínű, hogy az utolsó lakók a módos gazdák kollektív döntése miatt költöztek el. Az is valószínűtlen, hogy a korábbi iskolabezárás lett volna a végső ok (ami alig valakit érinthetett a falusiak közül). Mégis jellemző azonban, hogy az egykori gyűrűfűiek emlékeikben úgy őrizték meg az elköltözést, hogy az a szocialista állam meghozott, illetve meg nem hozott lépéseinek volt a következménye. Mindaz, ami a falujukkal történt, közvetve mégiscsak következett a szocialista rendszer működéséből is. A források alapján ugyanakkor az is elképzelhető, hogy ekkor, 1970 végén csak a falu régi lakói költöztek el, és az újak közül maradt még néhány család a településen, például olyan beköltözők, akik bérelték a lakásukat.^[265] Az újak sem maradhattak azonban sokáig, hiszen a településen a sajtóhírek szerint még a villanyt is kikapcsolták az év végén, és a későbbi fotók, híradások már valóban a falu teljes pusztulásáról tanúskodnak.^[266]

A *Dunántúli Napló* híradása szerint Huri Szabó József és családja költözött el utolsóként a faluból 1970. november 25-én.^[267] A népszámlálási adatfelvételek az ő családjáról is tudósítanak. A család tulajdonában lévő portán elvileg négy különböző generáció tagjai éltek együtt. Az 1909-ben született háztartásfő, Szabó József azonban ekkor már Pécsen dolgozott és élt. Feltehetően csak hétfővégén látogathatott haza. Felesége azonban még a faluban lakott, és az ibafai téesznel vállalt munkát. Szintén a faluban laktak ekkor még az ő szülei. Az édesanyja ugyancsak téeszalkalmazott volt, az apja, Huri József pedig a családi földeket művelhette. A házban ugyanakkor elvileg lakott még több más oda bejelentett lakos: Szabó József két unokája, illetve egy dédunokája is, ők azonban valójában más településeken éltek. A család esetében feltehetően az lehetett az elköltözés végső oka, hogy Szabó József át tudta költöztetni Pécsre a családját. Az utolsó elköltöző az após, Huri József volt, aki otthagyta a portát és a földeket, s a feleségével együtt ő is a lányáékhöz, Pécsre költözött.^[268] A falu valamennyi lakójának (vagy a szinte teljes lakosság) elköltözésére az lehet a legvalószínűbb magyarázat, hogy az ibafai téesz egyszer csak beszüntette gyűrűfűi részlegének működését. A falu megmaradt lakóinak így

máshol (döntően Ibafán) ajánlott fel munkalehetőséget, és ők a Baranya Megyei Tanács segítségével ezeken a településeken bérelhettek, illetve vásárolhattak lakásokat. A pártállam egy elnéptelenedő falu példájával kívánta érzékelteni a változások, az OTK elfogadásának a jelentőségét. Ezzel is magyarázható, hogy az esetet nem elhallgatták, hanem mindez nagy, széles nyilvánosságot kapott.

Ha az első, Gyűrűfűről tudósító cikkeket, híradásokat fellapozzuk, azt látjuk, hogy azok korántsem tragikus hangvételűek, hanem éppen hogy a falvakban végbemenő fejlődésről tudósítanak, és az elnéptelenedő Gyűrűfűt a múlt rekvizitumának mutatják.^[269] Gyűrűfű a sajtóban a pusztuló falvak időben változó jelentésű metaforájává vált. Az 1970 végi, a falu végleges elnéptelenedéséről szóló cikkek mintha az OTK bevezetését harangozták volna be; azt ecsetelték, hogy a költözés milyen előnyökkel járt a lakók életében:

„Könyvet olvas viszont a 71 éves nagyapa, amikor belépünk hozzájuk. Azt mondja: sohasem olvasott annyit, mint mióta Pécsett él. S örvendezik. Végre nem kell hajnalban felkelni, hogy megetesse a tehenet.” (...) „Egyetlenegy olyan gyűrűfűivel sem találkoztam, aki hajlandó volna visszaköltözni. Nagy úr a vízvezeték, az aszfaltozott utca, a kényelem. Semmiféle régies idill nem tud vele megmérkőzni.”^[270]

A cikket a *Nógrád Megyei Hírlap* és a *Tolna Megyei Népiújság* más címmel (*Volt-nincs falu*) és némi rövidítéssel ismét leköszölte.^[271] A *Szolnok Megyei*, illetve a *Somogy Megyei Néplap* *Egy falu fejfájára* címmel számolt be az esetről.^[272] A címadás ellenére az írás hangvétele korántsem volt drámai:

„A fájdalmas búcsú ellenére a megkérdezettek közül egy sem akadt, aki hajlandó lenne visszatérni falujába. A ma embere már visszavonhatatlanul igényli a civilizáció előnyeit és a kultúra közelségét.”^[273]

Magyar József rendező az 1971-es év elején forgatta le a korábban említett dokumentumfilmet Gyűrűfűről. A nézőkben azt az érzést kelthette a film, mintha a filmesek megörökítették volna az elköltözés pillanatát. A rendező az első kockákon bemutatja a porta udvarán Huri Szabó Józsefet (Huri Józsefet), az állítólagos utolsó lakót, amint lovas kocsira rakja utolsó bútorát. S indulás előtt még bedeszkázza házának ablakait, ajtaját. A forgatás miatt visszahoztak még egy volt lakót a faluba, Varga Sándort, aki a régi életről mesélt a filmeseknek. Ekkor láthatóan még jó állapotban állt a falu több háza is. A dokumentumfilm a pusztulás jeleként földön

fekvő harangot mutat. Az újságcikkek is tudósítottak arról, hogy az utolsó lakosok ledöntötték a haranglábat is Gyűrűfűn, és elszállították az oltárt.^[274] (Ez, mint később majd írok róla, más elnéptelenedő falvakban is szokás volt). A film utolsó képein városi buszmegállót, fodrászüzletet, áruházat, modern iskolaépületet látunk, és néhány nyilatkozatot hallunk arról, hogy jobb lesz a falut elhagyó emberek élete a jövőben. ^[275] Jellemző, hogy a rendező, akire a filmforgatást bízta, két évvel korábban *Arckép egy faluról* címmel egy fejlődő, „szocialistává” váló falu mindennapjait örökítette meg.^[276] Ennek az ellenpontja lett volna a kihalt Gyűrűfű.

Az üresen maradt falu sorsáról rendszeresen beszámolt az országos sajtó és a különböző megyei napilapok is. Már az első MTI-híradást követő napon, december 4-én arról tudósítottak, hogy a budapesti filmgyár venné még az elhagyott házakat, ám az egykori lakók magas összeget, összesen egymillió forintot kérnek a lakásaikért.^[277] Nem sokkal később az a nyilvánvaló álhír is bejárta a magyar sajtót, hogy amerikaiak vásárolnák meg a falut. Eszerint a *New York Times* február 14-i számában cikk jelent meg arról, hogy eladó Gyűrűfű, egy hatszáz éves magyar falu, amelynek ára 16 000 és 30 000 dollár között van. Ezt követően a sajtó szerint több amerikai államból, Connecticutból, Floridából, Illinois-ból, Massachusettsből is levelek érkeztek az ibafai tanácselnök címére. (Valójában külföldi állampolgár a korban csak üdülőhelyen vehetett ingatlant, Gyűrűfű pedig nem számított annak.) Végük a cikk szerzője olvasói megnyugtatóra megjegyezte:

„De hát szerencsére nemcsak a tengerentúlról jelentkeztek érdeklődők. A budapesti XI. kerületi tanács foglalkozik a gondolattal, hogy KISZ-tábort létesít a kihalt faluban. Egy méhészszövetkezet is jelentkezett vevőként.”^[278]

A „kapitalisták” tehát nem vásárolták meg a kihalt falut, mert azzal a „szocialista” állam szervezeteinek szintén tervei voltak. Később újabb elképzelésekről is tudósított a sajtó, pontosabban további álhíreket szellőztetett meg. Ezek valamiképpen mind a szocialista fejlődés eredményeiről tudósítottak. Lehetett olvasni arról, hogy eszperantisták nemzetközi „eszperantó falut” alapítanak Gyűrűfűn, vagy hogy a község alatti völgyben víztározót épít a téesz.^[279] 1972 novemberében a lapok már arról számoltak be, hogy „(h)egyi levegő lesz Gyűrűfű helyén”. Már e cím is kevesebbet ígért a korábbi tervekénél. A sajtó, ezúttal a *Pest Megyei Hírlap* a következőképpen tudósított a fejleményekről:

„A közös gazdaság természetesen megváltja a birtokába jutott területet, s árát kifizeti, a Pécsét, Szentlőrincen, Bükkösdön, Szigetváron és másutt élő tulajdonosoknak. A Petőfi Tsz a zselici táj legnagyobb, legkorszerűbb juhászatát alakítja ki, és Gyűrűfű lesz az egyik hegyi legelő.”^[280]

Az újságíró ezúttal sem mulasztotta el megjegyezni: „Az országban ez volt az első falu, amely azért halt ki, mert népe megelégedte a világtól való elzártságot.”^[281] A falu házainak valódi sorsa végül a lassú enyészet lett, miképp az több későbbi beszámolóiból is tudható és a korabeli fotókról is leolvasható.^[282]

A társadalomföldrajz a hetvenes évek közepén talált rá a Gyűrűfű-metaforára. A tudósok többnyire akkor használták, amikor a túlzó központosítást bírálták. Beluszky Pál társadalomtudós egy újságcikkben már 1974-ben így írt: „Gyűrűfű ma még csak egy van, de már nem soká kell várni új »Gyűrűfűkre«.”^[283] Ezzel arra utalt, hogy a kisebb falvak elsorvasztása újabb települések elnéptelenedéséhez vezethet majd.

A *Dunántúli Napló* időről időre megemlékezett Gyűrűfű egykori lakosainak a sorsáról. Az 1975. december 13-án készült riport végkicsengése is az volt, hogy lakói jobb körülmények közé kerültek:

„Tudja, csak most, hogy a paraszti munkával ugye végképp szakítottunk, most tudom meg, hogy látom a különbséget, milyen nehéz volt az élet otthon, Gyűrűfűn, hogy kisedte az ember erejét, a »látástól vakulásig« tartó örökös hajtás... Látja, még most is azt mondom, »otthon«, pedig hát semmi nem köt már Gyűrűfűhöz, csak az emléke a szülőföldnek...”^[284]

Fontos megemlíteni, hogy az egykori gyűrűfűi lakosoknak és családjaiknak természetesen nem volt közömbös az „elsüllyedt” falu. Ezt jelzi, hogy többen közülük később „volt gyűrűfűi lakosként” (is) szerepeltek a megyei újság elhalálózásról szóló híreiben.^[285] A nyolcvanas évek elején indult Schiffer Pál vezetésével *A paraszti élet változásai* című dokumentumfilm vállalkozás, amelynek Dunapataj és Szentés mellett Ibafa lett az egyik helyszíne. A Szentés környéki világról szól a Juhász Pál közreműködésével készült *Földi paradicsom*, Dunapatajról a Magyar Bálintéval leforgatott *Dávid család* és a *Dunánál*, s az ibafai körzetről a Havas Gáboréval rendezett *Kovbojok* és a *Nyugodjak békében*. E filmek szociológusok kutatásaihoz kapcsolódóan dokumentumfilm eszközzel is megörökítették a paraszti világ korabeli változásait. Havas Gábor utóbb így emlékezett a filmforgatásra:

„Amikor Ibafa környékén forgattunk, mindig nyaggattak a filmesek, hogy mondjam már meg nekik, hogy itt miért ilyen rettenetesen szegények az emberek? Ez abban az időszakban volt, amikor a Kádár-féle relatív jólét még úgy nagyjából megvolt, tehát alapvető élménye a magyar társadalom nagy részének az volt, hogy javult az életszínvonala, valamennyire gazdagodott, főleg azok, akik a második gazdaságból is ki tudták venni, amit onnan ki lehetett venni. Ehhez képest ezekben a falvakban a totális leépüléssel szembesültek, a totális nyomorral, a totális perspektívtalansággal, tehát mondjuk ők, mint külső szemlélők is visszaigazolták azt, hogy itt valami olyan történik, amiről a szélesebb nyilvánosság nem nagyon tud. Ezért kérdezték elszörnyülködve, hogy mi a túrótól van itt ilyen nyomor, amikor máshol nem ez a helyzet falun sem.”^[286]

Erősen kérdéses, hogy az OTK valódi hatásai miképp írhatók le általánosságban, ám a dokumentum semmiképpen sem jelentett gyökeres változást a településszerkezet átalakításában. A Konceptió társadalomtörténeti szempontból sokkal inkább egy hosszú távú, máig ható folyamat részének tekinthető. Az OTK elvileg – a hosszú távú tervezés jegyében – 2000-re formálta volna át végképp a településhálózatot, ám már a 70-es évek végén, majd 1984-ben is módosították, végül 1990-ben visszavonták. A nyolcvanas évek közepén elfogadott új terület- és településfejlesztési terv új, általános hosszú távú feladatokat fogalmazott meg. A jól gazdálkodó állami gazdaságok eszerint támogathatták (volna) a környező települések infrastrukturális fejlesztéseit. Elviekben a falusi tanácsok is önálló fejlesztéseket indíthattak, ám erre valójában nem volt anyagi forrásuk. A kisebb, a központoktól félreeső települések anyagi lehetőségei és lakóik társadalmi helyzete továbbra sem változtak alapvetően. Továbbra is elsősorban a városokat fejlesztették. A Konceptió születésekor még csak 76 városi jogú település volt, ehelyett a dokumentum 130 városi szerepkörű település kialakítását sürgette, s 1990-ben, a teljes visszavonásakor már 166 városi jogú település volt az országban (ami természetesen nem feltétlenül jelentett városi funkciójú, városias jellegű települést).^[287]

Beluszky Pál szerint társadalomföldrajzi szempontból az OTK előnye volt, hogy deklarálta a területi, településfejlesztési szempontok meglétét, és erősítette a regionális gondolkodást. Elfogadásában nemcsak ideologikus, hanem funkcionális és hálózati szempontok is közrejátszottak. A Konceptió hatására is növekedett az infrastrukturális fejlesztések aránya, és csökkentek a megyék közötti különbségek. Mindazonáltal a tervutasításos irányítás miatt is a gyakorlatban sokszor sematikus modellek érvényesítését jelentette, s szinte egyáltalán nem foglalkozott a helyi

társadalmak gondjaival.^[288]

Vannak kutatók, aki szerint e Kádár-kori Konceptiót sokkal inkább szöveggént vagy a korabeli diskurzusok részeként, mintsem konkrét következményei felől érdemes elemeznünk. Ez igaz lehet a hozzá kötődő szövegekre, például a Gyűrűfű-metaphora működésére is. Az OTK-ról szóló tudományos szövegek elemzése azt mutatja, hogy a dokumentum megítélése változott az időben (és változatos a különböző tudományterületeken is, részben attól függően, hogy azok mennyire fogadják el egy kizárólag makroszemléletű vagy újabban: hálózati megközelítés lehetőségét). Az 1970-es években a politikai akaratot tükröző dokumentum általános megítélése még általában pozitív volt, így a bírálatok is többnyire közvetettek, metaforikusak (például Gyűrűfű kapcsán) voltak. A 80-as években felerősödnek a kritikák, s ez a dokumentum 1985-ös felülvizsgálatához vezetett, vagy megfordítva: az is lehet, hogy a pártállam kritikája erősítette fel még inkább a bírálatokat (attól függően, hogy oknak vagy okozatnak tartjuk-e a nyilvánosságban zajló vitákat). A rendszerváltást követően, a kilencvenes években a kritikák tovább erősödtek, hiszen a dokumentum központosító szemlélete az egypártrendszerhez is köthető volt. Később, a rendszerváltás után azonban érdekes fordulatként a településfejlesztési koncepció bizonyos elemei ismét népszerűek lettek, és felbukkantak például a 2007-es „Pólus Programban” is.^[289] Az újabb elemzések mindenesetre azt mutatják, hogy az OTK tudományos értékelése nem kötődik szorosan az elmúlt rendszer megítéléséhez. Ebből ismételten adódik a kérdés, hogy akkor valójában minek a metaforája, szimbóluma Gyűrűfű. A későbbi szövegeket is olvasva úgy látszik: mintha a múltó idő változó jelentésű jelképe volna.

Fokozatosan jelent meg a diskurzusokban az az elem, hogy Gyűrűfű akár megmenthető lehetett volna, és pusztulása nem volt törvényszerű, mint ahogy más aprófalvaké sem az. A *Dunántúli Napló* 1977-ben már végképp megváltoztatta a történet előjelét, *Gyűrűfű – volt* címmel írt arról egy Várong községről készült riportfilm apropóján, hogy meg kell menteni az aprófalvakat is.^[290] Gyűrűfű a hetvenes évek végére, a nyolcvanas évek elejére egyszeriben az elsüllyedő, értékeket hordozó paraszti világ szimbólumává vált. „Ma már egyre-másra születnek a jó intézkedések a parányi települések érdekében. Nem szívjóságból, hanem mert nélkülözhetetlenek” – fogalmazott 1982-ben a *Heves megyei Népiújság* újságírója. A szerző, Szigethy András így folytatta: „Ott kell élesztgetni a tüzet, ahol

megvan a parázs melege. A kisközségek szellemi talaja a legjobb közeg erre.”^[291]

Fontos hangsúlyozni tehát, hogy ezekben az években nemcsak Gyűrűfű néptelenedett el. Híressé vált a korban Devecz Oszkár kecskepásztor története, aki juhászként Pusztaszentpéter egyedüli lakója maradt. Hősünk, mivel úgy vélte, hogy őt illeti a falu harangja (amit, akárcsak Gyűrűfűn, levertek az utolsó elköltözők), 1977-ben eladta azt egy Őriszentpéteri tanárnak. A juhászra lecsaptak a szocialista hatóságok, és elítélték. Felröppent a korban az a legenda is, hogy a híres műgyűjtőnek számító szombathelyi tanácselnök – akinek portréját az *Egy úr Pannóniából* című fejezetben ismertetem majd – lopatta el velük a harangot.^[292] Miközben Devecz Oszkár kecskéi az elbeszélések szerint az elhagyatott falu határában sírtak, addig ő börtönben ült. Esetét megírták az újságok, így a börtön kapuján kilépve a pásztor, aki sokáig el sem hagyta a faluját, egyszeriben országosan ismertté és híressé vált. Történetét hasonló érdeklődés övezte, mint Gyűrűfű pusztulását. Írtak róla a megyei és az országos lapok. Vitray Tamás interjút készített vele, a Gulyás testvérek filmet forgattak róla.^[293]

Devecz Oszkár esete a nyilvánosságban rövid időre hasonló visszhangot kapott, mint Gyűrűfű pusztulása. A kecskepásztor sorsát övező érdeklődés megmagyarázható annak egyedi drámaiságával is. A Gyűrűfű sorsát övező – hosszú évtizedes – figyelem azonban szinte bizonyosan politikai döntés eredménye volt. Baranya megye aprófalvas részein ugyanis több más falu elsorvadt, például a környéken Korpád, Révfa, Mónosokor. Ezeket, mielőtt végleg elnéptelenedtek volna, más közeli településekhez csatolták. Ugyanezzel a módszerrel el lehetett volna titkolni annak idején Gyűrűfű felszámolását is.^[294] Ám az elhagyott falut a Kádár-rezsim propagandistái kezdetben a szocialista fejlődés egyik jelképének szánták. Gyűrűfű azonban idővel, ahogy a bírálatok erősödtek, a felülről vezérelt, sokszor értelmetlen átalakítások metaforájaként már a régi értékek pusztulását is jelképezte.

Gyűrűfű története a rendszerváltás után is metaforikus jelentőségű maradt. Rendszerváltó értelmiségiek költöztek ide ekkor, hogy újraélesszék a szocializmus alatt elsorvasztott falut. A városi értelmiségből érkező alapítók a rendszerváltás előtt is tevékeny részesei voltak a hazai társadalmi és zöldmozgalmaknak.^[295] 1990-ben választották ki a helyszínt; hivatalosan a Gyűrűfű Alapítvány 1993-ban vett meg a falu helyén egy 174 hektáros területet.^[296] Borsos Béla úgy fogalmazott, hogy céljuk

„egy decentralizált, autonóm közösség, egy posztindusztriális törzsi társadalom létrehozása volt”.^[297] A sajtó így számolt be minderről: „Néhányan megvetik a lábukat a Dinnyeberkin túli lankák között, hogy új Gyűrűfűt építsenek. Az erről szóló híradásokban mindig nagy a lelkesedés: íme, egy kipusztult falu újjászületik.” Majd az újságíró, örökkévalónak mutatva a falu tragédiáját a gyorsan múló időben, hozzátette:

„Lehet-e tehát arról beszélni, hogy Gyűrűfű újjászületik? Lássuk be: ami most épül, épülget, az idővel terjeszkedhet, még faluvá is nőhet, s az is lehet hosszadalmas közigazgatási eljárás után, de az a »Gyűrűfű« soha nem lehet »az« a Gyűrűfű.”^[298]

„Váljunk el”. Telek, lakás és kertes ház

„Magam részére kérem a lakásproblémám megoldását, mivel két kisebb gyermekem nálam marad. S nincs megfelelő lakásom, ahova elköltözhetek (...) Bocsánatot kérek a csúnya írásért, de nagyon zaklatott vagyok, és nem mindig tudom rendbe szedni a gondolataimat. Tetszik tudni, 20 éves házasságot, életformát nem könnyű megváltoztatni.”^[299]

1977 novemberében egy debreceni asszony fordult ezekkel a kétségbeesett sorokkal Borbély Sándorhoz, az MSZMP Központi Bizottságának a titkárához, hátha a pártember segít megoldani a gondjait. A funkcionárius udvarias levélben, ám a hivatalok szokott ridegségével utasította el az elvált, két gyermekét egyedül nevelő asszony lakáskérelmét: „(ú)jabb lakásigényét nem tartom indokoltnak (...)”^[300]

Magyarországon a szocialista korban a nagyvárosokban tömegessé váló lakáshiány vált az egyik legnehezebben megoldható kérdéssé a kádári hatalom számára. A lakáselosztás rendszerét – a szocialista diktatúra kiépülését követően – elsősorban a helyi tanácsok, a minisztériumok és a különböző állami főhatóságok irányították. E szervezetek a lakások kiutalásakor döntően saját hivatalnokaik érdekeit képviselték. Ennek ellenére az állam továbbra sem felügyelhetett minden intézményt, illetve mindenkit. Összességében így kettős rendszer alakult ki; az állami szektor mellett mindvégig megmaradt, sőt továbbra is túlsúlyban volt a magánlakás-állomány. Az állami-tanácsi lakások szétosztását a különböző hivatalok és magasabb státust képviselő társadalmi csoportok érdekei mellett alapvetően meghatározta az informális kapcsolatrendszerek érvényesítése, illetve a korrupció. A magánlakás-építéseket és adásvételeket viszont többnyire továbbra is a piac törvényszerűségei szabályozták.

Emellett az államosított rendszeren belül ugyancsak kialakult a bérlakások különféle jogi kiskapukra építő adásvétele. A lakásra várók igényeinek kielégítéséhez is mindinkább szükség volt a magánszektor erősítésére.^[301] A magánépítkezések zöméhez OTP-hitelt vettek fel az építtetők, ami a lakosság jelentős részének eladósodását eredményezte.^[302]

A gazdaságszerkezet egyenlőtlenségei kihatottak a települések népességszerkezetére, vagyis ebben a korszakban elsősorban a főváros és a nagyobb közigazgatási, illetve ipari központok lakossága növekedett, és elsősorban

ők szembesültek a „lakáshiánnyal”. Amiatt, hogy a beköltözést Budapestre megnehezítsék, 1960-tól vidékiek elvileg csak a Fővárosi Tanács engedélyével vásárolhattak Budapesten ingatlant. (Ez a rendelkezés azonban a mindennapokban könnyen kijátszhatónak bizonyult.)

A Kádár-rezsim minden téren szinte mindent megtett annak érdekében, hogy a növekvő jólét képzetét fesse az emberek elé (s ily módon is legitimálja a hatalmat). Az 1960-ban elfogadott első tizenöt éves lakásépítési terv meghirdetése például a kádári konszolidáció egyik emblemikus programja volt, ami valójában nem jelentett mást, mint új lakótelepi lakások tömeges építését a lakáshiány enyhítése érdekében. Ezekben az években hasonló beruházások történtek a szovjet blokk többi államában is. A szocialista országoknak az ötvenes évek végén elindított nagyszabású lakásfejlesztési programjai ugyanis jelentős részben a hruscsovi Szovjetunió példáját követték. Az első Magyarországon működtetett házgyárat például „Hruscsov ajándékként” hozták be az országba.^[303] Magyarországon 1961-től vezették be a vasbeton (panel) technológiát a lakótelep-építésben.^[304] 1961 és 1996 között 517 000 panellakás épült az országban. A korszak végére a lakásállomány közel 14%-át így már panellakások alkották.^[305] (E modernnek, kényelmesnek számító lakások presztízse a korban jóval magasabb volt, mint ma gondolhatnánk.)

Az 1960-as évek első felében a magánépítkezéseket próbálták a külvárosi és vidéki családi ház-építésekre korlátozni. A tervek szerint ezen kívül minden más beruházást az állam felügyelt, irányított volna. Az évtized második felére nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a tervek teljesítéséhez szükség van a magánerő bizonyos fokú bevonására is. Az MSZMP Központi Bizottsága 1968 júniusában tárgyalta a lakáselosztásról, -építésről. A kommunista párt vezetői végül az állami és ún. magán erős építkezések „vegyes rendszere” mellett döntöttek.^[306] Magyarán szinte szabad teret engedtek e fronton is a magánberuházásoknak. A hatvanas évek végétől, a gazdasági reform hatására is beszűkültek a központi források, és mind kevesebb pénz maradt lakásépítésre.^[307] Az 1967-ben megalapított Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium irányította az állami építkezéseket, a központosítás jegyében a tervezést és a kivitelezést végző állami kivitelező vállalatokat pedig – az egyes megyék területét átfogó – állami építőipari vállalatokká vonták össze. A tervezés menetét az Országos Tervhivatal irányította. A nagy lakótelep-építkezések

1985-ig szinte kivétel nélkül a Tervhivatal alá tartozó ún. célcsoportos beruházásként valósultak meg.^[308] 1971-ben átalakították a lakáspolitikai rendszerét, s ennek keretében megemelték a tanácsi lakások bérleti díjait. Ettől fogva a korábbinál előnyösebbé vált öröklakást vásárolni. Az állami bérlakáshoz jutás korábban elvileg mindenkire kiterjedő jogosultságát korlátozták, és csak bizonyos jövedelmi szint alatt, illetve szociális helyzet függvényében igényelhettek bérlakást a családok. A tanácsok kezébe adták a lakáskiutalás rendszerét, és gyermekszámtól függő szociálpolitikai kedvezményeket vezettek be. 1973-ban úgy módosították a többszintes lakóházak építésének pénzügyi és hitelfeltételeit, hogy annak minél többen megfeleljenek, és azokat a szegényebb, sokgyermekes családok is igénybe tudják venni.^[309]

Érdemes megvizsgálni, hogy az állam erőteljes jelenléte a lakáspiacon általánosságban miképp befolyásolta a lakásviszonyok alakulását és az e téren megmutatkozó társadalmi egyenlőtlenségeket. Szívós Erika elemezte egy budapesti, VII. kerületi, Klauzál téri bérház lakóközösségének második világháború utáni változásait (az 1941-es népszámlálás, az 1945-ös népösszeírás, illetve az 1970. évi népszámlálás lakásívei és személyi kérdőívei alapján).^[310] Jóllehet az e házban élő családok kicserélődtek, 1970-ben a lakók társadalmi és foglalkozási összetétele, iskolázottsága erősen emlékeztetett az 1945-ös, illetve a háború előtti viszonyokra. A tanulmány szerzője rámutat arra, hogy a társadalmi differenciálódásnak voltak olyan hagyományai, szabályai, amelyeket a politikai változások csak nehezen, illetve lassan tudtak befolyásolni. Általánosságban jellemző volt az is, hogy a különböző állami szervezetek (pl. a honvédség vagy a belügy) elegáns lakásokat építettek magasabb rangú alkalmazottaiknak, hogy ily módon jutalmazzák őket, s emeljék a „hivatás” presztízsét.

A hatvanas, hetvenes évektől fokozatosan elavult a régi bérlakások műszaki színvonala, mivel a beruházások elsősorban az új lakásépítést szolgálták. A fogyasztási igények változása kezdetben emiatt is az új lakótelepi, társasházi lakások felé hajtotta a magasabb társadalmi presztízsű csoportok tagjait. Később, elsősorban már a nyolcvanas évektől a lakótelepi lakások tömegessé válásával, a rosszabb minőségű házgyári lakások megjelenésével a tehetősebb társadalmi csoportok tagjai jelentős számban elhagyták a lakótelepeket. Ők magasabb társadalmi presztízsű városrészek társasházi lakásaiba, illetve családi házas

övezetekbe költöztek. Döntéseikben továbbra is a saját érdekeiket, családi, egyéni stratégiáikat követték, és a legkevésbé sem a politikai vezetés ideológiai céljait tartották szem előtt. Az egyének olyan mindennapos gyakorlatokat alakítottak ki (mint például a feljelentések, vagy a saját érdekeiket képviselő ideologikus hangvételi egyéni kérelmek, beadványok írása), amelyek megváltoztatták az állami, tanácsi lakáselosztás rendszerét. Nagy Ágnes az ötvenes évek viszonyait elemezve ennek gyakorlatát nevezi az „állam magánosításának”.^[311] A hétköznapi emberek saját céljaikat követve az állami hivatalokat használták fel még egymással szemben is az államosított forrásokért, így a lakásokért vívott harc során. Összességében „önfejűen” küzdöttek a saját céljaikért. Ezt az önfejűséget (vagyis a saját célok, anyagi érdekek követését) voltaképpen a rezsím működtetői is felismerték.

Az 1970-es évektől sorra születtek olyan intézkedések, amelyek a rendszer ideológiája jegyében a társadalmi igazságosságot, illetve a növekvő vagyoni különbségek csökkentését szolgálták volna. Az MSZMP legfelsőbb vezetése (vagyis a Központi Bizottság Politikai Bizottságának) határozata^[312] alapján 1971-ben jogszabály írta elő, hogy egy család birtokában legfeljebb csak egy lakóingatlan és üdülőtelek lehet. Az ezen felüli ingatlanokat elvileg elveszíthették a tulajdonosaik, és a tanácsoknak kellett (volna) értékesíteniük ezeket a házakat, lakásokat, telkeket. Az ingatlan-összeírás adatai szerint országosan ekkor 2,1 millió tulajdonosnak közel 2,3 millió épület- és telekingatlana volt. 185 ezer olyan személyt írtak össze (9%), akinek a megengedetten felül is volt ingatlanja, kettőnél több ingatlan felett pedig 39 ezer család rendelkezett.^[313] Egy 1973-as, a párt Gazdaságpolitikai Bizottsága részére készült jelentés azt állapította meg, hogy a jogszabály hatására nőtt az ingatlanforgalom, elsősorban az ajándékozások száma. Az intézkedést követően a tanácsok mintegy 28 ezer „többlettelket” írtak össze, ebből 1973 októberéig 2285 lakó- és üdülőtelket vettek el, illetve értékesítettek a tanácsok (a többit a korábbi tulajdonosok fiktív szerződésekkel továbbadták a rokonaiknak). A kiskapuk a pártvezetés számára is nyilvánvalóak voltak, az intézkedés valódi eredményét abban látták, hogy ezzel „lezárták a spekulációs folyamatot”.^[314]

Érdekes jelenség, hogy a korabeli elit, a nomenklatura tagjai is jobbra csak a jogi kiskapukat kihasználva juthattak ingatlanokhoz. Jellegetes esetről árulkodik az egyik, a Központi Bizottság titkárságának levéltári anyagában fennmaradt,

megsárgult levéltári iratcsomó. A dokumentumok tanúsága szerint 1977 elején egy debreceni vállalatvezető, K. Béla Sikula Györgyhöz, a megyei pártvezetőhöz fordult panaszával. Levelében leírta, hogy a városi és a megyei pártértekezlettől is „súlyos elmarasztalást” kapott. Az ok ingatlanvásárlása volt. A történet, azaz a lakásvásárlás idején K. Béla fontos helyi pozíciókat töltött be: a debreceni Mezőgazdasági Gépgyár igazgatójaként, a városi pártbizottság tagjaként és a városi népfront elnökeként tevékenykedett. Közgazdász feleségével három gyermeket neveltek. Beadványa szerint 1970-ben egy idős párral eltartási szerződést kötöttek. K. Béláné adott fel hirdetést a debreceni napilapban, hogy életjáradékra a Nagyerdő környékén kertés házat vennének. A feleség utóbb így emlékezett vissza arra, hogy miért döntöttek az ingatlanvásárlás mellett:

„1968 egy súlyos autókarambolunk volt, nekem eltört a gerincem, amivel 3 hónapig gipszágyban feküdtem. Akkor gondoltam, hogy milyen jó volna egy kertés házban lakni, mert ha az ember beteg, kiülhet vagy kifelkhet a kertbe, és gyönyörködhet legalább a természet szépségeibe(n). Mivel pénzünk nem volt, hogy ilyesmit vásárolhassunk, feladtam egy hirdetést, hogy életjáradékra az erdő környékén kertés házat vennék.”^[315]

Érvelése jól érzékelteti, hogy a korabeli hivatalok előtt nem lehetett bevallani a valós indokot, vagyis hogy fogyasztói igényeiknek (és a férj hivatali pozíciójának) megfelelő lakást szerettek volna. Az egyik jelentkezővel végül megegyeztek abban, hogy 30 ezer forintért és havi ezer forint eltartási díj fejében megvásárolják a házat.^[316] A szerződés értelmében – készpénz és eltartási díj fejében – rájuk szállt volna a házaspár debreceni, Nagyerdő közeli, Poroszlai úti kertés háza. 1971. január 1-jén megkötötték a szerződést, a házat 250 ezer forintra értékelték hivatalosan. K. Béláék ekkor háromszobás tanácsi lakásban laktak, emellett volt egy 400 négyszögöles zártkerti telkük is. Éppen amikor a vásárlásról döntöttek, jelent meg a *Magyar Közlöny* 1970. október 5-ei számában a fent ismertetett „telek-, lakás-, üdülőtulajdon”-t szabályozó kormányrendelet. Ennek értelmében valójában nem vásárolhattak volna újabb ingatlant. (A jogszabályt a megyei PB 1972. február 15-én külön megküldte a helyi vezetőknek, így azt K. Béla is kézhez kapta.) Ingatlanjaikat ennek ellenére megtarthatták; 1973-ban azonban szerencsétlen fordulat következett be az életükben. A megvásárolt kertés házat ugyanis – egy társasház-építkezés miatt – kisajátította a debreceni városi tanács. K. Béla és felesége pedig az ingatlan helyett csupán pénzbeli kárpótlást kapott (illetve egy későbbi, K. Béláné által írt

dokumentumból kitűnik, hogy utóbb övék lett az a cserelakás is, amelyet a tanácstól az épületben lakó idős házaspár kapott).^[317] Az összeget, amit a házért kaptak, „méltatlanul kevésnek” tartották. A kisajátítás ellen tiltakozó beadványaikban azonban jobbára az ingatlanban lakó idős házaspár szempontjaira hivatkoztak. K. Béláné egy alkalommal például így fogalmazott:

„Joggal volt elkeseredve a két kis öregember, hogy életük végére hiába dolgoztak és spóroltak, még az a kívánságuk sem teljesedett, hogy földszintes kertes házban éljék le utolsó éveiket. Csupán csak azért, mert bizonyos beosztásokban lelketlen, az emberek személyes ügyeit érintő problémákat semmibe vevő dolgozók vannak.”^[318]

K. Béla elkeseredésében – a kisajátítás miatt – végül a bírósághoz fordult. Emiatt a városi pártvezetéstől írásbeli figyelmeztetést kapott, mivel a tanáccsal szembeni pereskedést nem tartották a tisztségéhez, illetve pártemberhez illőnek. Ő igazát keresve 1977-ben már a megyei első titkárnak írt levelet. Sikula György azonban nem adott igazat a renitens vállalatvezetőnek, és a következőket válaszolta a levelére:

„Részünkről a jövőben is olyan tisztelettel leszünk irántad, mint eddig, azt kérjük, hogy okulva a megtörténekből végezd feladataidat becsülettel a közügy javára.”^[319]

K. Béla ugyanebben az évben az MSZMP debreceni végrehajtó bizottsági ülésén még „végrehajtó bizottsági figyelmeztetést” is kapott. Ezt követően a feleség, K. Béláné kért személyes meghallgatást a megyei első titkártól. Az asszony, hogy férje karrierjét mentse, magára vállalta a tettet: azt állította, hogy ő döntött a házvásárlásról és később a pereskedésről is. A házaspár érvelése azonban nem hatotta meg Sikula Györgyöt. Az asszony későbbi levele szerint azt válaszolta neki, hogy „a férj felelős a feleség tetteért”.^[320] Megjegyzése jól jellemzi a kor férfiközpontú társadalmát. E könyv szereplői között kevés a nő; ennek oka az, hogy a levéltári forrásokban az ő történeteikkel alig-alig találkozunk. A kommunista rendszer ugyanis csak látszólag valósította meg a társadalmi nemek egyenjogúságát. A nők azonban ettől függetlenül fontos szerepet játszottak a korszak történelmében – még akkor is, ha cselekedeteik többnyire rejtve maradtak. Ahogy K. Béláné példája is mutatja, hatékonyan igyekeztek befolyásolni a férfiakat, részt vettek a politikában és a közéletben is – a korabeli lehetőségekhez képest. Az

év végén K. Béláné így már az országos pártvezetés egyik tagjához, Borbély Sándorhoz fordult igazát keresve.

K. Béláné volt ugyanis az a két gyermeket egyedül nevelő asszony, akinek a levelét a fejezet elején idéztem. 1977 novemberében a KB-titkárnak írt levele szerint férje őt hibáztatta, hogy miatta „szenved ártatlanul”. Leveléből kiviláglik továbbá az is, hogy időközben elváltak, mert a házasságuk is megromlott az ingatlanjaik körüli bonyodalmak miatt, sőt még K. Béla pártkarrierje is megtört. A lakáshoz jutás korabeli nehézségeit és a magántulajdonú ingatlanok értékét egyaránt szemlélteti, hogy a ház olyan fontos volt K. Béla és családja számára, hogy emiatt a családfő még a karrierjét is kockáztatta. Feltehető, hogy a válás hátterében is a családi ingatlanokkal kapcsolatos anyagi érdekek, megfontolások állhattak.^[321] Borbély Sándorhoz írt levelében K. Béláné, ahogy fent ismertettem, nemcsak erkölcsi elégtételt kért volt férjének, hanem elvált asszonyként új lakást is a maga és két gyermeke számára (legnagyobb gyermekük ekkor már külön lakott). Levelében beszámolt arról, hogy a megpróbáltatások miatt hogyan romlott meg fokozatosan a házasságuk:

„Felajánlottam a férjemnek, ha nem tud békében élni velem, váljunk el. Ekkor azt válaszolta, megpróbálja magát túltenni a dolgokon, legyen türelemmel.”^[322]

Végül így foglalta össze a válásuk történetét:

„Tisztelt Borbély elvtárs, mindezekből következett az én, illetve a mi évekig tartó zaklatott életünk, ami végül is a 3 gyermekes családi élet felbomlásához vezetett. Már, mint említettem, a férjem igen sok társadalmi munkát végzett. Én pedig neveltem a gyerekeket, végeztem az összes házi munkát. Törődtem az öregekkel [az eltartott házaspárral] és dolgozni jártam. A férjem nagyra értékelte a pártban betöltött megbízatásait és természetesen nagyon le volt sújtva, amikor a Városi Pártbizottságból minden előzetes elbeszélgetés vagy tájékoztatás nélkül kihagyták. Végül is személyes kérésére Sikula elvtárs, a Megyei Pártbizottság titkára közölte vele, azért maradt ki a Pártbizottságból, mert házat vásárolt, és mert a kisajátítás összege miatt fellebbezett a bírósághoz. A férjem engem hibáztatott, hogy a házvásárlás az én kívánságom volt.”^[323]

A megyei pártbizottság összefoglalta Borbély Sándor számára a család vagyoni helyzetét. A környezettanulmányból tudható, hogy K. Bélának – beteljesítve vágyaikat – végül mégiscsak kertes házat vásároltak. 1974 novemberében megvásárolták egy 364 négyszögöl területen fekvő, 5 szobás debreceni családi ház 9/10-ed részét, amelynek három szobájában egy bérlő és a volt tulajdonos lakott.

Emellett korábbi társasházi lakásukat is megtartották. 1977 elején megszerezték annak az idős házaspárnak a tanácsi lakását is, amellyel korábban eltartási szerződést kötöttek.^[324] A válás egyik oka talán éppen az volt, hogy ennyi ingatlan ekkor már nem lehetett jogszerűen a házaspár nevében. Az előzmények után pedig kifejezetten kockázatos lett volna, ha eltitkolják az újabb házvásárlást. Borbély Sándor KB-titkár az asszonynak írt levelében tömören így magyarázta meg (válaszában első félmondatát a fejezet elején idéztem), hogy miért nem tartotta jogosnak a lakáskérelmét:

„Újabb lakásigényét nem tartom indokoltnak, mert a jelenlegi tulajdonukat figyelembe véve [lakásproblémáját] saját erejéből megoldhatónak tartom.”^[325]

Munkás, paraszt és értelmiségi. Társadalom a tervezőasztalon

„A helyzetet, mit tegyünk, egy hatalmon lévő stupid szemszögéből ítélt meg. Meg voltam győződve, hogy a felkelés ellenforradalom, amit a párt érdekében le kell verni. Csak moszkvai emigrációmban merültek fel bennem kérdések.”^[326]

Hegedüs András volt sztálinista miniszterelnök a forradalom alatti és utáni lelkiállapotát így regélte el utóbb egy *Spiegel*-interjúban. Emlékei szerint az 1956 utáni bizonytalanságban fordult érdeklődése a szociológia felé, és Moszkvában kezdte el látogatni az ottani akadémiai könyvtárat:

„A Kreml a szociológiát mint »polgári tudományt« a legélesebben elítélte. Ennek ellenére a Tudományos Akadémián megvoltak a legfontosabb szociológiai művek, például Max Weberé. Mohón olvasni kezdtem őket. A szociológia segítségével akartam megérteni a forradalom okait.”^[327]

Az egykori sztálinista miniszterelnök visszaemlékezéseit olvasva úgy tűnik, hogy Max Weber és a szociológia más klasszikusainak művei vezették el őt a forradalom újraértékeléséhez is:

„Mindenesetre megértettem, hogy nem volt ellenforradalom, ami akkor Magyarországon lezajlott, hogy a felkelők nem szükségképpen a szocializmus ellenségei; hogy sok munkás és kommunista volt soraikban, mert jó okuk volt az elégedetlenségre. Világossá vált előttem mindaz a hiba, amit miniszterelnökként elkövettem.”^[328]

Magyarországon 1961-ben alakult Hegedüs András vezetésével az MTA Szociológiai Bizottsága, 1963-ban pedig az MTA Szociológiai Kutatócsoportja (később Intézete). 1967-ben hozták létre az MSZMP Társadalomtudományi Intézetét, majd 1970-ben egy Agitációs és Propaganda Bizottsági határozat nyomán az ELTE Szociológia Tanszékét (később: ELTE Szociológiai Intézete), s ezzel megindult a szociológia oktatása az egyetemen.^[329]

A II. világháború előtt a középosztály szerepéről és összetételéről kibontakozó viták nyomban elhallgattak az egypártrendszer kiépülése után. A pártállamban korlátozottak voltak a társadalomelmélet és a statisztika lehetőségei. (A népi demokráciákban a rendszer legitimációját érintő, lényegi kérdésnek számított a

társadalmi rétegződés vizsgálata, így sokáig kizárólag az ideológusok, propagandisták terrénuma volt.) A társadalmi rétegződés „sztálini modellje” szerint a szocialista társadalmakban a termelőeszközökhöz való viszony alapján két osztályt és egy réteget: az állami tulajdon alapján szerveződő munkásosztályt és a szövetkezeti tulajdon talaján álló parasztságot (az állami és a szövetkezeti ipar dolgozóit), illetőleg a velük szövetséges értelmiséget lehet elkülöníteni egymástól. Nem volt kivételes az, hogy Dobi István államfő például így zárta 1960. évi szilveszteri beszédét, amikor az egész társadalomhoz (nemzethez) kívánt szólni: „Boldog újesztendőt kívánok minden magyar munkásnak, parasztnak, értelmiségnek, a haza minden hű fiának és leányának.”^[330]

Az egységes munkásosztály, szövetkezeti parasztság és értelmiség elméleti modellje, a „két osztály, egy réteg” elve lehetetlenné tette a társadalmi rétegződés mélyebb vizsgálatát. A munkás–paraszt–értelmiségi fogalmi „szentháromság” jegyében fogant az ötvenes években született társadalomleíró munkák többsége, s ezek így nyilvánvalóan a hatalmi diskurzus termékei. Szociológia csak a hatvanas évektől kezdődően létezhetett Magyarországon.^[331]

A hatvanas évektől az ún. rétegmodell elmélete, a „munkajelleg-csoportok” különválasztásának gyakorlata hozott jelentős változást a társadalomkutatás módszereiben és eredményeiben. Az 1962-es rétegződésvizsgálat adatainak elemzésekor – a foglalkozásszerkezet alapján – hét aktív^[332] és egy inaktív munkajelleg-csoportot (nyugdíjasok) különböztettek meg a szociológusok. A „társadalmi munkamegosztást” tartották az egyik leglényegesebb differenciáló erőnek, a csoportképződés alapjának^[333], ez a későbbiekben számos más lehetséges szempont negligálásához vezetett. Az egyes csoportok elhatárolásánál meghatározó szempont volt, hogy fizikai vagy szellemi munkát végzőkről van-e szó.^[334] A szociológusok e csoportokat később rétegeknek nevezték; ennek egyik oka feltehetőleg az volt, hogy alternatív struktúraleíró modellt kívántak állítani a rendszer ideológiája által elkoptatott és ezért óvatos kritika tárgyává tett marxi osztályelmélet helyébe. Andorka Rudolf ugyanakkor jogosan állapította meg, hogy az ekkor megalkotott rétegmodell leginkább mégis Max Weber munkamegosztás szerinti osztályfogalmával rokonítható.^[335] (Megjegyzendő, hogy a rétegződésmodell-vizsgálatokkal közel egy időben jelent meg Magyarországon Kemény István előszavával Max Webertől egy szemelvénygyűjtemény *Gazdaság és*

társadalom címen.^[336])

A rétegmodell-elméletet többen „marxista” perspektívából bírálták, mivel abban az állami ideológia, a munkásosztály hatalmáról szóló tézisek kritikáját látták. Az önálló tudományágként megszülető magyar szociológiát a pártvezetés később többször is kárhoztatta a „nyugati polgári szociológiához” való kritikátlan viszonya miatt.^[337]

Emblematikus történet, hogy a KSH később öngyilkosságba hajszolt (vagy meggyilkolt) elnökét, Péter Györgyöt, a gazdasági reform egyik teoretikusát 1968-ban azzal vádolták meg, hogy Bécsben ezüstitárgyakat, érméket értékesített, és Bécsből csempészárukat (nylonharisnyát, stólát) hozott be az országba. Erre a vád szerint gyakori külföldi útjai miatt nyílt lehetősége, és felhasználta hozzá diplomata útlevelét és „A” rendszámú szolgálati autóját. Felrótták neki azt is, hogy Nyugaton külön kérésre, ajándékként „divatos nylon alsószoknyát, 1 kg lila gyapjúfonalat hozott”. Nehezen ellenőrizhető ma a Péter György lejáratására szőtt államvédelmi konspiráció valóságtartalma, mindenesetre az „ügy” nemcsak a nómenklátúra vásárlási szokásait, beszerzési lehetőségeit jellemzi, hanem a társadalomkutatás akkori lehetőségeit is.^[338] Később Hegedüs András így írta le a Péter György elleni hadjárat hátterét:

„Péter ellen felsorakozott a kerületi pártbizottság, a politikai rendőrség. (...) Lényeg az volt, hogy az egész pártszervezet, a II. kerület és a belügyi hatóság is kontrollt akart gyakorolni a Statisztikai Hivatal fölött. Manipulálni akarta. Péter ezt nem akarta megengedni, összeütközésbe került a párttal, a rendőrséggel.”^[339]

A második gazdaság, a cigányság elleni diszkrimináció és a szegénység voltak a legfontosabb korábbi tabutémák, amelyekkel a szociológia a hetvenes évek elején elkezdett foglalkozni. A szociológiát többször is megérintették a politikai élet rezdülései: az 1967-es reform párthatározat hatásai, majd 1970 körül a reformellenes erők megjelenése és 1972. novemberi győzelmük a Központi Bizottság ülésén. A hetvenes évek közepén ezek erősen érzékeltették hatásukat a tudományos és a szellemi élet különböző területein. Hegedüs András visszaemlékezése szerint ekkor reformellenes időszak kezdődött a honi szociológiai életben is. Többen emigrációba kényszerültek. 1974-ben zajlott a Konrád György és Szelényi Iván elleni eljárás, illetve Fehér Ferenc ellehetetlenítése.^[340] Jellegetes

esemény volt, hogy 1974-ben Zsille Zoltán elveszítette az állását a Vezetőképző Intézetben, mert nem volt hajlandó aláírni egy nyilatkozatot arról, hogy elítéli saját nézeteit.^[341]

1974-ben a párt határozatot adott ki a munkásosztály fogalmának meghatározásáról, majd ennek nyomán megszabták a társadalom osztály- és rétegtagozódásának vizsgálatánál alkalmazandó statisztikai csoportosítási rendszert. Újfent leszögezték, hogy „a munkásosztály társadalmunk vezető ereje, a hatalom birtokosa. Hatalmát a parasztsággal szövetségben a párt útján valósítja meg.” A munkásosztály fogalmát ennek megfelelően meglehetősen tágan értelmezték: az állami és a szövetkezeti ipar összes fizikai dolgozóját e kategóriába sorolták, ideértve a mezőgazdaságban, a kereskedelemben, az egészségügyben, a „kulturális ellátás” területén foglalkoztatottakat, sőt a közvetlen termelésirányítói munkakörökben dolgozó szellemieket is. Ezután már csak egy rövid számtani művelet hiányzott ahhoz, hogy a munkásosztály „vezető szerepét” a társadalomban, s ennek révén a hatalom, tehát a „munkáspárt” uralmának legitimitását „bizonyítani” tudják: „a kereső lakosságból ma mintegy kétmillió-hétszázezer a munkás, kétszázötvenezer a művezető és technikus, és félmillió a nyugdíjas munkás, vagyis a munkásosztály száma jelenleg mintegy három és fél millió fő”.^[342] A későbbiekben az állampárti ideológiából következő fogalmi hármasságnak megfelelően (munkás, paraszt, értelmiségi bontásban) is elkészítették a háztartás-statisztikákat.^[343] Eme általános kategóriák alkalmazása a gyakorlatban azonban nem jelentett mást, mint hogy ideológiai védőhálót húztak a statisztikai vizsgálatok fölé.

1977-ben a párt Központi Bizottságában jelentést készítettek a szociológia helyzetéről. E jelentés megállapította, hogy „a kutatók marxista társadalomelméleti megalapozottsága sok esetben ma sem kielégítő”. Úgy ítélték meg, hogy a szociológusok nem tanulmányozzák eleget a marxizmus klasszikusait:

„A polgári szociológia által kialakított kutatási technikáknak és módszereknek a szocialista társadalom viszonyaira való alkalmazása kritikai adaptációt, megfelelő marxista elméleti felkészültséget feltételez.”^[344]

Ezt követően mégis a pártállami ellenőrzés lanyhulása volt érzékelhető. Az „ideológiai olvadás” jeleként 1985-ben a párt illetékes fórumán az „alapkategóriák”

módosítását javasolták, így például a „nem fizikai” (szellemi) foglalkozásúak csoportját két kategóriára lehetett bontani: „értelmiségiekre” és „alkalmazott szellemi dolgozókra”.^[345]

A hetvenes évek végétől, a nyolcvanas évek elejétől – részben a gazdasági változások következményeként – a rétegmodell már nem tűnt alkalmasnak a társadalmi szerkezet leírására, így a szociológusok közül többen differenciáltabb kategóriarendszer kialakítására tettek kísérletet. A társadalmi rétegződés-vizsgálatok során az ekkor már sematikusnak tetsző munkajellegcsoport-vizsgálatok kritikájaként a kutatók a foglalkozásszerkezet mellett elsősorban Max Weber-i és Pierre Bourdieu-i hatásra a különböző élethelyzetek és életstílusok leírására törekedtek.^[346] Nyilvánvaló, hogy a magyar gazdaság fejlődése volt elsődleges hatással azokra a nyolcvanas években született értekezésekre, melyek a társadalom szerkezetét az állami elosztás és a piac kettős dimenziójában ábrázolták.^[347]

Magyarországon részben az összehasonlító vizsgálatok nyomán, részben talán politikai hatásra a nyolcvanas években fogalmazódott meg az 1945 utáni társadalomfejlődés kapcsán a modernizáció tézise. Eszerint az iparosodás határozta/határozza meg a társadalomfejlődés fő vonásait, s a politikai rendszerek eltérő volta ellenére a nyugati és a „szocialista” országok társadalomfejlődése hasonló fogalmakkal vizsgálható, sőt össze is hasonlítható. Többen modernizációként értelmezték így azt a jelenséget, hogy Magyarországon az állam szinte kizárólagos szereplőjévé vált a gazdasági, társadalmi életnek, nőtt a termelésirányításban foglalkoztatott szellemiek, s a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban és az állami élet más szektoraiban (egészségügy, oktatás) alkalmazottak létszáma is. Kulcsár Kálmán úgy vélte, hogy a szocialista rendszer iparosítást és modernizációt vitt végbe a gazdaságilag és társadalmilag elmaradott Magyarországon.^[348]

A modernizáció dinamikusabb felfogása szerint nem a központi hatalom, hanem az egyének modernizációs mozgalma (a mezőgazdasági kistermelés, a magánvállalkozások újjáéledése) indította el a fejlődést. A jelenség ennek jegyében értelmezhető a társadalmi szerveződések és a pártállami törekvések egymásra hatásaként is. Az a körülmény, hogy az államhatalom bizonyos keretek között – a társadalomtól és a társadalomtudósoktól érkező üzenetek hatására – nem gátolta az

egyének érdekérvényesítését, a hatalmi és az egyéni érdekek közötti egyensúly megteremtését, a rendszer fennmaradását szolgálhatta. A szociológia és a hatalom közötti interakciók egyik fő üzenete volt a korban, hogy az állam jó irányban tapogatózik, amikor uralmát a spontán modernizáció támogatásával próbálja legitimálni.^[349]

A szociológusok az állam modernizációs funkciójának megfogalmazásával nyilvánvalóan befolyásolni kívánták az állampárti politikát, ugyanakkor legitimációs bázist is teremtettek a rendszer számára.^[350] A modernizációs elmélet térhódítása értelmezhető tehát annak jegyében is, hogy a szociológia még a nyolcvanas években is közös nyelvet beszélt a kádári hatalommal, illetve, hogy a „nyilvánosság szélesedésével” tovább erősödött befolyásoló, közvetítő szerepe. Ennek fényében érthető a tézis gyors népszerűsége, erősen kérdéses azonban, hogy a társadalmi változások kizárólagos kauzális magyarázataként átültethető-e a történetírói gyakorlatba.

A szocialista korszak társadalom- és gazdaságszervezési modelljeit ez az elmélet önmagában bizonyosan nem írja le. A szocializmus az empirikus kutatások szerint ráadásul – ha így értelmezzük – elvetélt modernizációs kísérlet volt, mert a korábbi „modernizációkhoz” hasonlóan nem tudta felgyorsítani a felhalmozást, és megszüntetni a lemaradást a Nyugathoz képest. Ebben alapvető szerepe volt annak a politikai intézményrendszernek, amely már önmagában is akadálya volt a hosszú távú „fejlődésnek”.^[351] A történetírásban a totalitarizmus-elmélet mellett a másik széles körben elterjedt értelmezés a szocialista diktatúrák léte, működésére, fennmaradására a *modernizációs elmélet*.^[352] E rendszerek hosszú távú fennmaradása eszerint elsősorban modernizációs teljesítményükkel magyarázható.^[353]

A fentiek összefoglalásaként megállapítható, hogy a korabeli szociológia mindvégig alkalmazkodni kényszerült a rendszer ideológiájához, ugyanakkor tudományos eszköztára révén harcban is állt vele. Találó Tamás Pál elemzése a szociológia egyes időszakairól. Szerinte a szociológiai kutatás a hatvanas években a „radikális társadalomkritika szerepét” töltötte be. A hetvenes évek elején a szociológia „az össztársadalmi tudomány programjával” fellépő, később, a hetvenes évek második felében a „szaktudomány programját” megvalósító, a nyolcvanas években pedig „megállapodott diszciplínaként” jellemezhető.^[354] E szerepekből

adódóan is értelmezhetők a szociológiai kutatás módszerei, eredményei. Számos téma vizsgálata azonban egészen a rendszerváltásig tabunak számított. Így például hivatalosan szegénységről nem eshetett szó, s végképp nem kirekesztett vagy leszakadó társadalmi csoportokról. Ha valamely jelenséget a szociológiai munkák szőrméntén mégis érintették, akkor eufemisztikusan írták le: „többszörösen hátrányos helyzetű”, „beilleszkedési zavarokkal küzdő” egyénekről, csoportokról, vagy elítélően magatartási hibákról, devianciákról beszéltek.^[355]

A hazai szociológia történetének és szerepeinek áttekintése után mindenesetre joggal merülhet fel a kérdés, miképp lehet a korabeli szociológiai munkák tényeit, következtetéseit kamatoztatni a történeti kutatásban. A történetírás fogalmi reflektálatlanságával magyarázható, hogy több történész, miközben hite szerint társadalmi valóságról beszél, valójában párthatározatok nyomán kialakult kategóriákat interpretál. A különböző időszakokban született szociológiai munkák következtetéseinek automatikus átvétele olyan képet alakított ki a magyar társadalomfejlődésről a történetírásban, mely szerint a magyar társadalom az ötvenes években homogenizálódott, a hatvanas évektől kezdődően fokozatosan átalakult, majd az elkövetkező évtizedek során tovább differenciálódott.^[356]

Az egyes korszakokról szóló történeti munkák – gondosan alátámasztott, jegyzetapparátussal kísért – megállapításai sok esetben nemcsak a vizsgált folyamatokból, hanem a szociológia múltjából, fogalomhasználatának változásából ugyancsak következnek. S e fogalmakhoz kötődik a kor társadalmáról alkotott mai tudásunk is.

A szocialista rendszer kimúlásával annak ideológiai, nyelvi kötöttségei is megszűntek, a hétköznapi emberek legalábbis gyorsan elfelejtették azokat. Szigetszentmárton főutcáján az egymás mellett sorakozó családi házak közül az egyik még ma is különleges homlokzatával tűnik ki. Az utcai front két ablakát ugyanis az egykor a házban lakó népművész három domborműve öleli körbe. A középső a szónokló Kossuth Lajost ábrázolja (Kossuthot korhű öltözetű kortársai fogják közre). Ő képviseli az alkotáson az értelmiséget, mellette, az ablakok két oldalán munkások, illetve parasztok serénykednek ötvenes évekbeli viseletben. A ház tulajdonosa valamikor Brünner Gáspár gazdálkodó volt. A népművész a házat még 1943-ban építette, a domborművel pedig 1957-ben díszítette a homlokzatot. Brünner Gáspár 1961-ben hunyt el 48 évesen. A ház homlokzatán azonban

megőrződtek a domborművek; túléltek a Kádár-rendszert is. A korabeli szimbolika ma már a főutcán elhaladó járókelők számára alig érthető. Mintha az 1848-as magyar forradalom és szabadságharc apostoli személyisége a ház homlokzatán időutazásra indult volna. A szocialista realizmust az idő múlása (népies) szürrealizmussá változtatta át.^[357]

A korabeli társadalom – a munkás-, a parasztosztály és az értelmiségi réteg egységét mutató kortárs ábrázolásokkal szemben – valójában tagolt volt. Bár a szocializmus időszakában, amint azt a legtöbb korszakkal foglalkozó elemzés kiemeli, a jövedelmi különbségek csökkenésével, az árak és a szolgáltatások egységesülésével csökkentek a korábban az egyes társadalmi csoportok életformájában megfigyelhető különbségek, e változások, átalakítások természetesen nem szüntették meg a társadalmi egyenlőtlenségeket. Az életforma csak lassan alakult át, az emberek szokásait, mentalitását nem lehetett egyik napról a másikra megváltoztatni. Ha valaki például 1961-ben a városligeti Ezerjő étteremben vacsorázott, ahol Bobe Gáspár Ernő héttagú bandája játszott, az asztaloknál meglehetősen különböző társaságot talált.

Ide tértek be munka után a szomszédos „állami cirkuszvállalat” artistái és dolgozói, s a törzsvendégek között éppúgy volt tanár, katonatiszt, nótaszerző, mint sofőr vagy kisiparos. Rendszeres vendég volt itt egy Újpestről bejáró mozdonyvezető – amúgy műkedvelő cimbalmos, aki a zenekar miatt szerette meg a helyet, s ha kedve volt hozzá, a közönség biztatására a zene szüneteiben kézbe vette a cimbalomverőket. A hely szellemét akár a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó emberek, a munkás, a paraszt és az értelmiség egymásra borulásában is tételezhetnénk, a vendégek azonban ugyanazt a helyet különbözőféleképpen, saját társadalmi normáikból következően használták. A jó cigányzenész kvalitásait, aki ismeri a különböző társadalmi csoportok szokásait, Sárosi Bálint az Ezerjő étterem adottságait mérlegelve imígyen fogalmazta meg:

„A primás a gyakrabban odalátogató vendéget jól ismeri, de az ismeretlen vendégről vagy asztaltársaságról is hamar kipuhatolja, mit kíván (...), rosszul látja el a feladatát, ha csak a tiszta zene eszközével akar hatni...”^[358]

A korabeli mindennapoknak – és a rendszer létének – lehettek nagyobb társadalmi csoportokhoz, „kvázi osztályokhoz”^[359] (vagy a korabeli elitekhez^[360]), és azok

magatartásához kötődő tapasztalatai – még akkor is, ha valódi osztálytudat a kor atomizált társadalmában nem alakulhatott ki. (Erről szól egyéni – és ezért egyedi – példákon keresztül a következő három fejezet.) Ha a történész, akár egy cigányzenész közelebb lép a kortársakhoz, hogy szóra (dalra) bírja őket, akkor megmutathatja saját akaratukat, önös vágyaikat, egyéni és kollektív tapasztalataikat. Az ő törekvéseik szintén alakították a Kádár-korszak világát – a rendszer ideológiai céljaitól függetlenül is.

„Egy úr Pannóniából”. Átalakuló elitek

„Polgár volt a javából! Nehéz leírni, hogy nincs itt közöttünk a képtáralapító és a mecénás, elment e ritka jellemű ember, a Móricz Zsigmond megírta Bethlen Gáborhoz hasonló, XX. századi szombathelyi fejedelem.”^[361]

Kass János grafikus, Kossuth-díjas kiváló művész ezekkel a sorokkal emlékezett az elhunyt Vas megyei tanácselnökre, Gonda Györgyre 2001-ben. Gonda György szenvedélyes gyűjtő volt, élete során mindent eltett, amit értékesnek gondolt.

Híres volt kép- és könyvgyűjteménye. Még életében ajándékozott a Szombathelyi Képtárnak, a Savaria Múzeumnak, ismerősöknek relikviákat. Halála után a hátramaradt iratok, könyvek és tárgyi emlékek egy részét a család a Vas megyei Levéltárba adta.^[362] Fehér levéltári dobozokba kerültek személyes iratai, feljegyzései, jegyzetei, útinaplói, a félretett újságkivágások, diafilmek, fényképek, magnószalagok, filmek. Az összegyűjtött anyag aprólékos részletességgel mutatja be a megyei tanácselnök pályáját, és rajzolja elénk Gonda György alakját. A tanácselnök több szempontból is kivételes szereplője volt a korabeli elitnek.

A korban éles különbségek voltak a legfelsőbb vezetők és a pártapparátus többi káderének a lehetőségei közt. A korabeli elittársaságon belül létezett egy szűkebb informális csoport, a pozíciók szétosztását, a kiválasztás (az apparátusba való bekerülés) rendjét is ellenőrző, irányító belső mag. Hasonló kör (50-70 fő) volt az, amely bizonyos kiváltságokban, így a villakiutalásokban részesült, vagy a legjobb vadászterületeken vadászhatott.^[363] A legfontosabb politikai pozíciók ellenőrzését az uralmon lévőknek a „nomenklátúra-jog”, korabeli nevén a „káderhatásköri jog” biztosította: az a kiváltság, hogy a legmagasabb tisztségek betöltőit közvetlenül ők nevezhették ki. A politikai szempontból legfontosabbnak tartott tisztségek száma 1950-ben 2700-3000 körül volt (és számuk később sem változott jelentősen).^[364] Az uralomszociológiai elemzések azt mutatják, hogy ebbe a körbe csak a legszűkebb, néhány fős pártvezetés bizalmi emberei és az ő bizalmasaik tudtak bekerülni. Ők már nem tartoztak közvetlenül a pártvezetésbe, az uralmi elitbe, hanem egy kiterjedtebb – funkcionális elitnek nevezhető – csoportot alkottak; valamely, a legfelsőbb politikai vezetéstől, a pártvezetőktől függő viszonyban lévő, és valamiféle szakmaiságot(nem csak politikai hatalmat) mégiscsak megtestesítő szervezet élén

álltak, vagy vezető pozíciókat töltöttek be a korabeli apparátusban. Miként a hatalomból, úgy a kiváltságokból is csak korlátozottan részesültek, viszont megvolt a lehetőségük arra, hogy későbbi pályájuk során mindkettőhöz közelebb kerüljenek. A korabeli elittársaságokban a szokások viselkedési mintákká változtak, hagyományként rögzültek, s e tradíció azonosság- és közösségtudatot teremtett, ami egyúttal (öntudatlan) azonosulás volt a kivívott társadalmi szereppel és pozícióval. Az uralomhoz való személyes viszony, a mindennapi cselekedetek különböző mintákat alakítottak ki e társadalmi csoporton belül is.

Gonda György^[365] 1923. augusztus 31-én a Szombathely melletti Ostffyasszonyfán (később Ostfiasszonyfa) Geiszler Miklós György néven látta meg a napvilágot. (Vezetéknevét 1946-ban magyarosította Gondára.) Szülőfalujában végezte az elemi iskolát, polgáriba Szombathelyen járt, majd aranyműves-segéd lett. Mint sok más kisiparos-tanuló a korban, belépett a helyi szakszervezetbe és a szociáldemokrata pártba is.^[366] A háború alatt munkaszolgálatra vitték, majd Budapesten bujkált; édesanyja Auschwitzban pusztult el. 1945-ben, mint sok más hasonló sorsú pályatársáé, útja szinte természetyszerűleg és egyenesen vezetett a legradikálisabb társadalmi változásokat hirdető csoportosuláshoz, a Magyar Kommunista Pártba.

Andorka Rudolf szociológus a társadalmi mobilitás változásait elemző könyvében összehasonlítja az egymást követő nemzedékek jellegzetes mobilitási pályáit, azt kutatva, miképp érintette sorsukat egy-egy történeti esemény hatása.^[367] Nemzedékek életpályáit vizsgálva^[368] a szociológus az 1923 és 1927 között születetteket azonosította a „fényes szelek”, tehát a népi kollégisták nemzedékével. (Könyvében a kohorsz [életkorcsoport] fogalmával jelöli a közel egy időben – egymást követő öt évben – született emberek csoportját.) E nemzedék tagjai 1945-ben huszadik életévük környékén jártak, ekkor indult a pályájuk, így nagy szerepük volt a „társadalmi változások végrehajtásában”.^[369]

Gonda György 1945 áprilisától 1948 júniusáig a Magyar Kommunista Párt (MKP) Vas megyei szervezetének volt a tagja, s ebben az időszakban különböző párttisztviselőket töltött be Győr, illetve Vas megyében – mindig éppen ott, ahová a párt rendelte. A kommunista párt több későbbi vezetője ekkoriban még helyi pártszervezetekben, pártiskolákon edződött, ahonnan az ötvenes években lépett be a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) másod-, harmadvonalába. Majd kanyargós utakon

– a hatvanas évek generációváltása után – többen közülük eljutottak a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) legfelsőbb vezetésébe. A Kádár-kor hatalmi elitjéből sokan már a II. világháború utáni időszakból ismerték egymást. Gonda György kapcsolatainak egy része is innen datálódott.

1949 nyarától 1952-ig Gonda György volt az MDP Győr-Moson-Sopron megyei titkára. 1952-ben ugyanis leváltották őt a megyei titkári pozícióból. A hivatalos indoklás szerint nem fordított kellő gondot a „begyűjtésre”. A helyi vetélytársak emellett más indokokkal is támadták, képtelen módon még azzal is megvádolták, hogy (felesége) családja „együttműködött a fasisztákkal”. A valódi okot természetesen máshol kell keresnünk. Gonda György személyisége alighanem erősen különbözött más megyei pártvezetőkétől. Káderjellemzésében például ez szerepelt:

„Értelmes, fejlődőképes elvtárs, de komoly fogyatékoságai vannak. Nem tud közel kerülni az emberekhez, hideg, zárkózott természetű és emiatt nem szeretik. Munkájában bürokratikus, hivatalnoki vonások mutatkoznak.”^[370]

1952-től a megyei pártkarriert az állami apparátusban eltöltött esztendőik követték Gonda György életében. 1957 őszéig Budapesten különböző minisztériumi állásokat töltött be, elsősorban városgazdálkodási feladatokat bízta rá. Minisztériumi kinevezése jellemző a korra, hiszen államigazgatási ismeretek és kellő képesítés nélkül lehetett országos tisztviselő. Budapesti évei alatt Gonda azonban, miközben különböző minisztériumok vezető funkcionáriusa volt, beiratkozott a közgazdasági egyetemre (ami tudásvágyával is magyarázható, és természetesen a karrierépítést is szolgálta). 1952-1955 között tanult a Magyar (majd Marx Károly) Közgazdaságtudományi Egyetemen, ám ekkor még nem szerzett diplomát. Káderjellemzésében ismét azt emelték ki (ez a toposz természetesen Győrből is elkísérhette őt), hogy elsősorban hivatalnoki feladataira összpontosít:

„Értelmes. Munkáját odaadóan, jól végzi. Állandóan képezi magát. Hibája: zárkózott, kissé fölényes. Annak ellenére, hogy pártmunkában komoly tapasztalata van, csak a maga területével törődik.”^[371]

Bár Gonda György élettörténete meglehetősen jó dokumentált, nincs információnk arról, mi történt vele 1956-ban a forradalom napjaiban. Feltehető, hogy távol tartotta magát az eseményektől, bár állítólag kereste a kapcsolatot az újjáalakuló

Nemzeti Parasztpárt vezetőivel. A forradalom leverése után visszatért hivatalába. 1956. november 12-én megbízást kapott a budapesti épületkárok felmérésére. 1956-tól volt az újjáalakuló állampárt, az MSZMP tagja. 1957-ben azonban a városgazdálkodási ismeretekkel fölvértezett funkcionárius visszatért Vas megyébe. A korábbi megyei tanácselnököt ugyanis a kádári restauráció időszakában eltávolították posztjáról (állítólag éppen a Parasztpárttal való kapcsolata miatt).^[372] A megtorlások idején a kádári hatalom szempontjából ugyanakkor ésszerű lépés lehetett, hogy egy megbízhatónak számító, ám szombathelyi gyökerekkel rendelkező vezetőt állítottak a megyei tanács élére. Később megyei tanácselnökként ő maga is fontosnak tartotta, hogy helyi kötődésű embereket nevezzenek ki a Vas megyei hivatalokba, az egyik KISZ-vezetőről például egy interjúban megemlítette: „nem Vas megyei, elég sok idő kellett (ahhoz), azt hiszem legalábbis, amíg a megyét úgy ismerte, ahogy egy megyei vezetőnek kell.”^[373]

1957 novemberétől 1978 júniusáig, tehát több mint húsz éven át Gonda György volt Vas Megye Tanácsának elnöke. Emellett 1963-tól 1980-ig Vas megye országgyűlési képviselőjeként ült az országgyűlésben, és számos más Vas megyei hivatalt is viselt. Felesége a szombathelyi Tanácsakadémián dolgozott. A házaspár egy lánygyermeket nevelt föl Jókai utcai házukban. Gonda György már megyei tanácselnökként elvégezte a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karát, 1965 márciusában jogi doktorrá avatták.

Tisztségei – a megyei tanácselnöki rang vagy az országgyűlési képviselőség – másodlagosak voltak a korban a fontosabb pártfunkciókhoz képest, mégis ő számított az első embernek a megyében. Személyes tekintélye és hatalma elsősorban annak volt köszönhető, hogy jó társasági emberként ügyesen építette ki országos kapcsolatait. Ezeket utóbb arra használta fel, hogy forrásokat szerezzen a helyi fejlesztésekhez. (A korábban zárkózottnak mutakozó tanácselnök ismeretségei révén ellensúlyozni tudta a megyei pártvezetők befolyását.) A lobbizás így kétszeresen is eredményes volt, mivel a legfelsőbb körök sikeres tanácselnökként elismerték. Alkalmanként pedig még a párt megyei első titkárával is szembeszállhatott. Általában talán a megyei tanácselnök–első titkár viszonyt lehet a korábbi alispán–főispán alá-fölérendeltséghez hasonlítani, ám Vas megyében ez a reláció mintha megfordult volna. A fejlesztéseket Szombathelyen, illetőleg a megyében sokan Gonda György személyéhez kötötték, sőt kizárólag neki

tulajdonították. Ez egyfelől mutatja azt, hogy milyen tekintélyt szerzett magának az ambiciózus tanácselnök, másfelől a régi vármegyei uram-bátyám világ továbbélését is, ahol a főispán tisztelete kötelezőnek számított. Vas megye volt Gonda György igazi terepe, amelyet a sajátjának érzett, otthonaként, már-már birtokaként kezelt. 1965-ben például, amikor Hajdúszoboszlón pihent feleségével, munkatársának a következőket írta egy képeslapon:

„Szívélyesen köszöntünk ebből a szép üdülőből, aminek a nagyobb testvérét Bükön fogjuk felépíteni. (Csak idő és pénz kérdése.) ’65. nov. 19. Gonda Gyuri, Margit.”^[374]

Sokszor szinte mecénásként nyilatkozott, mintha a saját pénzét adta volna a fejlesztésekhez. A nagyobb beruházásokat, amelyek elindításában és megvalósításában kiemelkedő szerepe volt, valóban szívügyének tekinthette. A képtár felépítéséről egy róla készült riportfilmben például így fogalmazott:

„Azt gondoltam, hogy legyen itt nálunk, itt a végeken is otthona a művészeteknek, a szépségnek, ahol és amiből felnő majd egy új kulturált generáció...”^[375]

Gonda György hosszú távra rendezkedett be Szombathelyen. Jókai út 30. szám alatti villáját a visszaemlékezők „elvarázsolt, örökzöldekkel befuttatott kertes ház”-ként említik, ahol Gonda, a szenvedélyes gyűjtő egy valóságos „miniatűr múzeumot” alakított ki. Vendégeit a tornácról nyíló hallban fogadta, ezt a helyiséget gondosan összeválogatott népművészeti munkák díszítették (a konyhában ugyancsak sok népi kerámia volt, sőt még a könyvtárszobában, a polcok tetején is azok sorakoztak). A nappali ugyancsak reprezentatív terét, ahol a tanácselnök a legkedvesebb vendégeit és bizalmasait fogadta, művészi alkotások, elsősorban festmények, grafikák díszítették. Ezek egy részét művészbarátaitól kapta ajándékba, másik részüket ő maga vásárolta. Ebben a szobában volt az a szakrális tárgy is, egy menóra, amely Gonda György régi, a jelek szerint nem teljesen elfeledett identitására emlékeztetett. Volt a lakásban egy, a kárpit színe miatt „kék szobának” nevezett helyiség (a szalon kifejezést Gondáék talán túl urizálónak találták volna), amely többnyire a meghitt családi események színtere volt. Ez a szoba gyakorlatilag Gonda György gyűjtőszenvédelmének a lerakatává vált, iparművészeti és népművészeti tárgyakkal és a legkülönbözőbb relikviákkal rendezte be.

Gonda György büszkén beszélt látogatóinak könyvtára értékes és ritka köteteiről

is; s a könyvtárszoba – a lakás többi terével ellentétben – valóban egy tudatosan felépített gyűjteménynek adott otthont. A tanácselnök gyűjtötte a Vas megyéről szóló köteteket és az ún. „minikönyveket” is. Hasonlóan büszke volt szivarkadoboz- és diagyűjteményére, amelyet ugyancsak a közeli ismerősöknek, barátoknak mutatott meg, ha otthonában keresték fel. A ház mögötti kertben Gonda György egy kisebb arborétumot alakított ki. A fa-, cserje- és fenyőritkaságok, különféle egzotikus növények árnyékában a kertben népies fafaragásokat és fazekasedényeket helyezett el egy gondosan kialakított kompozíció szerint.^[376] Szinte semmi sem utalt arra, hogy a ház egy kommunista tanácselnök otthona.

Valószínűleg ő volt az egyetlen a megyei tanácselnökök között, aki nem vadászott.^[377] Habitusa, alkata megkülönböztette Gonda Györgyöt a korabeli funkcionáriusok többségétől. Nemcsak Szombathelyen vagy Vas megyében, hanem országszerte ismert volt kultúraszeretete, -pártolása. A korban a tanácselnökök többsége a futball iránt rajongott, és a helyi pénzforrások jó részét a futballcsapatok támogatására fordította. Gonda is ellátta ezt a szinte kötelező védnöki-pártfogói szerepet a szombathelyi Haladás fölött.^[378] Fontosabbnak tartotta viszont a tudomány és a művészet pártolását. Sokat hangoztatott célja volt a helyi művelődési lehetőségek bővítése, a kulturális intézmények fejlesztése. Több mint húsz éves tanácselnöksége idején – a Sport Palota mellett – átadták a tanárképző főiskola épületét, a kollégiumi negyedet vagy a megyei könyvtárat, és ekkor kezdődött meg a Képtár építése. Megalakította a Szombathelyi Képtárépítő Egyesületet és a Nemzetközi Bartók Szemináriumot, s szinte természetes volt a korban, hogy ezek elnöki tisztét is betöltötte. Egy alkalommal meghívta a megyébe az építész-író Granasztói Pált, és napokig utaztatta, mert kíváncsi volt a véleményére, s ennek alapján ítélte meg a helyi mérnökök teljesítményét.^[379] Többször átalakíttatta és saját ízlésére formálta a megyeháza tárgyalótermeit. A tanács nagytermében elhelyezett gobelin falikép és címer felavatásakor kisebb házi ünnepséget rendezett, melyre meghívta a művészeket, Domanovszky Endrét és Pelcz Jánost, valamint a gobelint készítő szövőnőket is. Ha művészekkel, értelmiségiekkel találkozott, szívesen szervezte a megbeszéléseket a bozsoki kastélyba.^[380]

Közvetlen munkatársai szigorú főnökként ismerték. Év végén óévbúcsúztató munkaértekezletet tartott, és az értekezlet végén ajándékokat osztott, amelyek a

hibákra mutattak rá. Az ipari osztály vezetőjének egy alkalommal pl. az egyik Vasmezei üzemben gyártott éjjeli lámpát ajándékozott, meg egy kalapácsot. A lámpa egy cilindres kacska volt, amelyet az osztályvezetőnek a kalapáccsal kellett a többiek előtt összetörnie. A gondos ízlésű tanácselnök ugyanis nem szerette a giccset.^[381]

Szombathelyen a megyebálok békebeli hangulatot sugároztak, a Savaria Nagyszállóban megtartott mulatozásoknak volt fővédnökük, rangos vendégeket hívtak meg az országos közéletből, és elegáns ételekkel, italokkal fogadták őket.

Az 1959. évi megyebál fővédnökei a meghívó tanúsága szerint Kisházi Ödön munkaügyi miniszter, országgyűlési képviselő, Ilku Pál miniszterhelyettes, országgyűlési képviselő, Dabsi Pál miniszterhelyettes, Urbán Ernő Kossuth-díjas író, országgyűlési képviselő, Gosztonyi János, a megyei pártbizottság első titkára, országgyűlési képviselő, dr. Zsigmond László, a Hazafias Népfront megyei elnöke, országgyűlési képviselő, és végül Gonda György, a megyei tanács VB elnöke volt. A kor stílusát jellemzi, hogy az országos méltóságok mellett/után a megyebálok meghívóin védnökként rendre üb-elnökök, rendőr alezredek, kiváló traktorosok, szövönők vagy művezetők nevei is megjelentek. (Jellemző az is, hogy dr. Gonda György tanácselnök is nemesfémmunkásként szerepelt az országgyűlési választások plakátjain.^[382] Káderlapján kezdetben az aranyműves szakma szerepelt eredeti foglalkozásaként, később egy „politikailag korrektebbnek” ható megjelölés: a „nemesfémes segéd”.^[383] A rendszer szürrealitását jellemzi, hogy a kommunista parlamentben ő is a „munkásosztály” képviselőjeként ült.) Az 1959-es megyebálon „elsőrendű ételekről és kiváló italokról” a Vendéglátó Vállalat gondoskodott. A zenét a Savaria tánczenekar, valamint Horváth Géza és Sallai Károly népi zenekara szolgáltatta, s a táncrendben nyitótáncként körmagyar, majd csárdás, keringő, tangó, fox, angolkeringő, slowfox szerepelt.^[384] Ezeken a rendezvényeken Gonda György jó társasági emberként viselkedett, és sorra táncra kérte az országos és a helyi potentátok feleségeit.

A tanácselnök a jelek szerint különböző elitkörökben is népszerű embernek számított, és kiterjedt kapcsolati hálót épített ki. A születés- és névnapi gratulációk, levelek, üdvözlőlapok révén kirajzolódnak nemcsak hivatali/hivatalos, hanem informális kapcsolatai is.^[385] Személyes kapcsolatai elsősorban az ún. gazdasági

reform híveihez kötötték.^[386] Jó viszony fűzte Fehér Lajoshoz vagy Nyers Rezsőhöz^[387], ám a források tanúsága szerint meglehetősen közvetlen kapcsolatot ápolt – a művészeti életet szinte teljhatalommal felügyelő – Aczél Györggyel is. A két család egy alkalommal például közösen kirándult az Őrségben.^[388] A tanácselnök káderlapján 1978-ban már ez szerepelt:

„Színvonalas politikai és szakmai tevékenységgel segítette a megye fejlődését. Jó politikai és szakmai felkészültséggel, vezetői adottságokkal és emberi képességekkel rendelkezik. Kezdeményező, előrettekintő stílusú.”^[389]

Nem tudni, hogy az ember vagy a rendszer változott-e inkább, mindenesetre tanácselnökként Gonda György – a szombathelyi fejlesztések érdekében is – jó helyi és országos kapcsolatokat épített ki. A források alapján úgy tűnik, hogy a politikus Szombathelyen találta meg és alakította ki a maga igazi világát.

Az országos és helyi méltóságok nevenapjaik alkalmából rendre üdvözölték egymást, és Gonda György is nagy gondot fordított arra, hogy a kötelező üdvözlések soha ne maradjanak el. Arra is figyelt, hogy a névnapi üdvözlőlapot, -kártyát válaszlevélben mindenkinek megköszönje (a titkárnője által összeállított listán pipálgatta ki a neveket). Abba a helyi körbe, szombathelyi városi elitbe, amely kötelezően köszöntette őt, illetve amellyel köszöntötték egymást, nemcsak a megyei párt- és tanácsi vezetők, hanem a megyéspüspök vagy a városi, megyei kulturális intézmények vezetői is beletartoztak. S kapcsolatai túlnyúltak a megye határain. Személyes jó viszonyban volt például a későbbi miniszterelnökkel, Antall Józseffel (akkor az Orvostörténeti Múzeum igazgatója), akit feltehetően a kőszegi patikamúzeum megnyitása kapcsán ismert meg. Antall egy alkalommal például továbbította neki a somlói kilátóőr levelét, mivel – ahogy írta – „levelének Államtitkár Úrra vonatkozó része olyan kedves, hogy nem tudtam lemondani a megküldéséről”.^[390] A kilátóőr sorai ezek voltak:

„Sok jót hallottam már korábban is a dr. Gondáról, mert a Ság-hegyet [Celldömölk része – a szerző] is helyre rakta. A vendégek mondták, hogy oda autóbuszjárat vezet fel a turistaházhoz, remélem, hogy ha ezt egyszer meglátná, itt is csinálhatna valamit. Inkább ha meg tetszik tudni, hogy eljön egyszer, tessék megírni, hogy úriembernek megjáró tisztelettel fogadhassam.”^[391]

Baráti kapcsolat fűzte a Gonda családot Sinkovits Imréhez és a színész szintén

színművész feleségéhez, Gombos Katalinhoz^[392], s jó viszonyt ápolt a házaspár Weöres Sándorral és Károlyi Amyval, illetőleg Devecseri Gáborral és Huszár Klárával is.^[393] Jó mecénásként Gonda György soha nem feledkezett meg művészbarátairól. Weöres Sándor születésnapjára a Szombathelyi Képtárban ünnepi estet rendezett, amelyen a költő és Károlyi Amy is megjelent, később Devecseri Gábor-emlékműsort szervezett, amelyre természetesen meghívta az özvegyet, Huszár Klárát.^[394]

Gonda György a Magyar Televízióban és a Magyar Rádióban sokszor nyilatkozott a Vas megyei eseményekről^[395], és hetilapokban, folyóiratokban is rendre megszólaltatták a helyi közéletet érintő történésekről.^[396] Ő maga a hatvanas évektől kezdődően rendszeresen írt napi- és hetilapokba, folyóiratokba, és több könyvet is kiadott.^[397] Személyes megnyilvánulásait tanáriás stílus jellemezte. Egy alkalommal például a megyei téveszelnököknek a piaci viszonyok jellegzetességéről beszélt. Majd – de Gaulle-ra hivatkozva – arra szólította fel őket, hogy ha a téesz nem tudja eladni a tejet, akkor készíttessenek belőle sajtot:

„De kinek kell a tej? De Gaulle azt mondta, hogy a franciákat azért volt nehéz kormányozni, mert 300-féle sajtot esznek, hát kezdjünk már valamit ezzel a tejjel.”^[398]

A levéltári források alapján nyomon követhető az is, hogyan ismerte meg a külföldi, először a szocialista, majd a nyugati világot. A Magyar Dolgozók Pártja Győr megyei titkáráként 1949 júliusában három hetet Lengyelországban tölthetett.^[399] 1960 szeptember elején NDK-s csereüdülésen vett részt, majd 1962 augusztusában a Szovjetunióba látogatott el. 1962-ben olasz delegációt fogadott Szombathelyen, így 1963 októberében egy tanácsi delegáció tagjaként olaszországi tanulmányúton vehetett részt: Bolognában, Rómában, Firenzében, Velencében is járt. 1964 júliusában turistaként tért vissza Olaszországba. 1965 júniusában, majd egy év múlva ismét Ausztriába jutott el. Az 1960-as évek elejétől, amikor a hétköznapi állampolgárok külföldi utazásra még csak nem is gondolhattak, a Vas megyei tanácselnök kapcsolatokat kezdett építeni, előbb Olaszországgal, Jugoszláviával (a mai Szlovéniával), majd Burgenlanddal, Graz-cal.^[400] 1971-ben a Vas megyei MSZMP-küldöttséget a Mari SZSZK-ba vezette.^[401] Később Egyiptomba, Dakhalia tartományba vitt tanácsi delegációt. Ő maga mindeközben szenvedélyes utazóvá

vált. Turistaúttjai közül csak egyet-kettőt említve: 1968-ban a családjával Párizsba, 1969-ben Weimarba, 1971-ben Görögországba, 1977-ben Hollandiába utazott.^[402] Parlamenti képviselőként 1965-ben és 1968-ban Finnországba, 1969-ben, 1976-ban Ausztriába látogathatott el, a Korom Mihály igazságügyi miniszter vezette parlamenti küldöttség tagjaként Svédországban járt.^[403]

1978-ban a pártközpontban már nem nézték jó szemmel, hogy Gonda György tanácselnök szinte egyedül irányítja Vas megyét, így Budapestre rendelték. (A levéltári források alapján úgy tűnik, hogy áthelyezéséről az ő megkérdezése nélkül döntöttek.^[404]) A pártállam felépítése, működési rendje mindvégig hierarchikus rendszerű volt. A legfelsőbb párttestületek irányították a kinevezések rendszerét, a pozíciók szétosztását (ez volt az ún. nómenklatúra-jog), még a helyi elitek szintjén is, ahová Gonda György pályafutása első szakaszában eljutott. Hiába képviselték helyi szinten a megyei elit tagjai a hatalmat, a pártvezetők közvetlen ellenőrzést gyakoroltak felettük, hiszen e státusok betöltése is része volt a kor kinevezési mechanizmusának.^[405]

A közeli ismerősök visszaemlékezései szerint Gonda Györgyöt nagyon megviselte, hogy el kellett hagynia Szombathelyt, ám mivel nem tehetett mást, beletörődött a sorsába.^[406] Mindenesetre az új hivatal is szép karriert kínált. 1978 júniusától 1984 júniusáig az ekkor megalakított Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal (OKTH)^[407] elnöke volt államtitkári rangban.^[408] Majd egy három évre szóló megbízatás alapján a KGST Környezetvédelmi Tudományos, Műszaki Együtműködési Bizottságának soros elnöke lett. Új hivatalában a már előtte is világlátott embernek számító Gonda György a korábbinál is többet utazhatott.^[409] 1983 júniusában az OKTH elnökeként például Japánba (Tokióba, Kavasakiba, Kanszaiba stb.) látogatott^[410], de eljutott Kenyába, Nairobiba is.^[411]

Gonda György új hivatalában a rá jellemző alapossággal kezdett ismerkedni a környezetvédelemmel. Itt várt rá az első igazi konfliktus is. 1984-ben – szakmai fenntartásai miatt – nem írta alá a bős-nagymarosi vízlépcső megépítésének első tervezetét. Már korábban, 1983 júniusában levélben kérte nyugdíjazását, arra hivatkozva, hogy abban az évben tölti be hatvanadik évét. A Politikai Bizottság ekkor Havasi Ferencet, a PB tagját, a Gazdaságpolitikai Bizottság vezetőjét kérte fel, hogy tárgyaljon Gonda Györggyel.^[412] Végül még egy évig maradt, ám 1984 májusában e konfliktus nyomán ismét felvetette a visszavonulását, amit ezúttal

elfogadtak.^[413] A források alapján, úgy tűnik, hogy más tisztségeket felajánlottak neki, ő azonban mindent visszautasított^[414], és július elsejével hazatért Vas megyébe.^[415]

1985-ben dokumentumfilm készült róla, ennek zárómondata és egyik záró képkockája a következő:

„»Azt mondhatom, hogy kerestem mindig a helyem a világban, és amit az ember elérhet, ami a legtöbb – én meg is találtam...«

Nagytotálban dr. Gonda közeledik Szombathely jellegzetes főterén. Mielőtt kilépne a képből, *lassítás, a kép kimerevedik.*”

Szombathelyen az idő mintha visszafordult volna, Gonda György visszatérhetett régi életéhez. A Budapesten töltött esztendőik alatt Vas megyei kapcsolatai nem enyésztek el, tagja maradt a párt megyei Politikai Bizottságának. 1985-től környezetvédelmet oktatott a Berzsenyi Dániel Főiskolán, emellett elnöke lett a Képtár Baráti Körének, valamint 1987-től a Tudományos Ismeretterjesztő Társaság (TIT) Vas megyei szervezetének. A TIT megyei elnökeként elindította az ún. hétfői találkozásokat, ahol a helyi értelmiség országosan ismert tudósokkal, művészekkel, közéleti szereplőkkel találkozhatott.^[416] Az utazásokról sem mondott le; közvetlenül nyugdíjazása után turistaként 1985 augusztus-szeptemberében az Egyesült Államokba repült, vagy 1986 július-augusztusában Berlinben, az NDK Minisztertanácsának vendégházában nyaralt.^[417]

A nyugdíjas államtitkár 1989-ben az MSZP-be igazolt át. Feltehetően megsiratta a rendszert, amelynek a karrierjét köszönhette, és amelyet ő is épített. 1989 júliusában ott volt Kádár János temetésén. 1990-ben több közéleti tisztsége megszűnt, ám ennek ellenére több szombathelyi szervezetben szerepet vállalt.^[418] A visszaemlékezésekből úgy tűnik, hogy a rendszerváltás után ennek ellenére megritkultak Gonda György baráti és társasági kapcsolatai. Később az egészségi állapota is megrendült. Élete utolsó tíz évében így önmagához képest visszavonult életet élt. Naponta vitte haza ételhordóban feleségének az ebédet a szomszédos menzáról az elegánsan berendezett villába. Hetvenötödik születésnapja alkalmából az önkormányzat ünnepséget rendezett tiszteletére a Megyeházán.^[419] 2000. december 26-án, Szombathelyen hunyt el, 2001. január 12-én a Jáki úti temetőben helyezték örök nyugalomra.

Gonda György munkáját a jelek szerint elismerte mindkét rendszer; számos kitüntetést kapott a rendszerváltás előtt, és Szombathelyen még a kilencvenes években is.^[420] Halála után Kurtág György zeneművel adózott az emléke előtt^[421], és több emlékező írás^[422], illetve egy emlékkötet is megjelent a tiszteletére. Utóbbiban egykori munkatársai, ismerősei, barátai emlékeztek Gonda Györgyre. Az írásokból kiviláglik, hogy ők nem a kommunista tanácselnököt, hanem a helyi érdekeket mindvégig szem előtt tartó lokálpatrióta politikust látták benne. A Környezetvédelmi Minisztérium helyettes államtitkára így emlékezett Gonda Györgyre és életművére 2001-ben:

„Művelt, erkölcsös, európai szellemiségű államigazgatási köztisztviselőt tisztelhattunk benne. Egy úr volt Pannóniából, abból az álombeli országrészből, ahol egyszer Kelet és Nyugat összeölelkezett, talán azért, hogy az európai művelődés újra és újra virágba szökkenjen.”^[423]

A – kortársak által sokszor úriemberként vagy polgárként jellemzett – tanácselnök részben tudatosan, részben ösztönösen, alkatából következőn a háború előtti polgári hagyományokat is felelevenítette Szombathelyen a szocializmusban. A rendszerváltás után sokan a kultúra és a művészet önzetlen támogatójaként vagy a városért elkötelezett politikusként emlékeztek rá. Életútja, megítélése különböző korszakok áttűnését, találkozását is jelképezi a történelemben: olyan továbbélő hagyományokat, újjászülető magatartásokat, amelyek a mindennapokban a Kádár-kori diktatúra világát is élhetőbbé tették.

Kávé és pálinka. Kvázi középosztályok

„Mostanában már elég hűvösek vannak itt Pesten, és mikor megyek vacsorázni esténként, bizony a kiskabátban nincs valami meleg. Ha tudnak küldeni pénzt, akkor küldjenek. Ha nem tudnak küldeni, akkor kitelelek kiskabátban. Nagykabátot azt úgysem akarok venni, mert 1000-1500 Ft. Éppen ezért ballonkabátot akarok venni, elég lesz egy pár évre.”^[424]

1950-ben Kis János szakérettségis hallgató levelében arról írt a szüleinek, hogy ballonkabátot szeretne vásárolni, ami 300 forintba kerül. Nem volt pénze, és úgy gondolta, hogy abban nemcsak az őszt, hanem a telet is átvészeli majd. Hősünk ekkor szakérettségis kollégiumban lakott Kecskeméten. Az egy-két éves szakérettségis tanfolyamokat a kormány 1948-ban szovjet mintára alapította a már a háború előtt is létező népi kollégiumok helyett.^[425] A tanfolyamok hangsúlyozott célja az volt, hogy lehetőséget biztosítsanak a tehetséges „munkásfiataloknak” a továbbtanulásra. A kommunista rendszer nem titkoltan törekedett arra is, hogy hozzá hű káderréteget neveljen.

Hősünk, Kis János a ballonkabátot még ebben az évben megvette, de nagykabátra először csak 1955-ben tellett, amikor a főiskola elvégzése után a Belügyminisztériumban helyezkedett el fordítóként. A Haris közben egy maszek szabónál csináltatott magának kabátot. Anyagi helyzetéhez képest ez még akkor is szinte luxusnak számított, ám bízott a jövő(jé)ben.

Kis János 1984-ben írta meg visszaemlékezését egy, a szakérettségiről készülő dokumentumgyűjtemény részére. Az életrajzban így többször is kitér arra, hogy a kollégiumi évek milyen hatással voltak életének későbbi alakulására. Hősünk 1932-ben, egy Békéstől 6-7 kilométerre lévő tanyán látta meg a napvilágot. Szegényparaszti sorba (vagyonatlan agrárproletár családba) született, de az apja később bakter lett Vésztőn. Talán a társadalmi emelkedés érzése készítette az ambiciózus szülőket arra, hogy fiukat gimnáziumba járassák (Szeghalomra, majd Békésre). Hősünknek tehát már a Horthy-korban is megvolt a lehetősége arra, hogy tanulhasson. Kis János középfokú tanulmányait azonban csak a háború után fejezhette be mint szakérettségis hallgató. Ekkor Kecskemétre költözött, kollégiumba.

Kis János – a szakérettségizettek többségéhez^[426] hasonlóan – életpályáját már a

szocializmusban kezdte. Az ő nemzedéke, az 1928 és 1932 között születettek, a megnövekvő mobilitási esélyek miatt akár a „legszerencsésebb” sorsú generációnak is tekinthető.^[427] E nemzedék tagjai azonban többnyire már a kommunista rendszerben kezdték pályájukat. 1948 után beszűkültek a (politikai) véleményformálás lehetőségei. A korábbi nemzedékhez képest így már kevésbé gondolhatták, hogy a politikai rendszernek nemcsak a működtetői, hanem a formálói is. Mindez persze nem zárja ki, hogy ők is hasonló lelkesedéssel néztek a rájuk váró feladatok elé, de ha lelkesedtek is, a rendszer ideológiája kevesebb lehetőséget kínált nekik egyéniségük kiteljesítésére. A szocializmus mintha csupán két nemzedék ügye lett volna Magyarországon: a fényes szellők (a népi kollégisták) és a szakérettségisek generációjáé. Az őket követő nemzedékek már életük adott kereteként élhették meg a szocializmus világát – nem volt szerepük a kiépítésében, és alig volt esélyük arra, hogy változtassanak rajta.

Kis János később így írt a szakérettségiről memoárjában: „életem fordulópontjához érkeztem... A kollégiumba utazásom nemcsak távolsági mértékben adott újat, hanem valami minőségileg is más világot ismerhettem meg.”^[428] Az ő története nem egyedi eset a korszakból. Magyarországon az 1940-es évek vége és az 1960-as évek eleje között – a társadalomstatisztikai adatok^[429] tanúsága szerint – az aktív keresők körében mintegy kétszeresére nőtt a szellemi foglalkozásúak, illetve jelentősen nőtt az értelmiségiek (diplomások) számaránya is.^[430] A magát munkáshatalomként meghatározó kommunista rendszer „felfelé” irányuló mozgásként írta le, ha a munkáscsaládok gyermekei szellemi, értelmiségi pályára léptek (illetve a parasztok munkássá válását). S ennek révén is bizonyította a munkás- és általában a „dolgozó” osztályok vezető szerepét a társadalomban.^[431] Mindez valójában a kommunizmus társadalmi ideológiájával ellentétes, mélyen hierarchikus, az egyenlőség létét tagadó társadalomszemléletről árulkodik.

Kemény István 1963-as adatokat elemezve kimutatta, hogy a felfelé irányuló mobilitás Magyarországon valójában kisebb volt, mint a fejlett országokban, és a jelentősnek gondolt mobilitási arányszámokat a foglalkozási szerkezet változásai önmagukban is magyarázzák.^[432] A magas mobilitási arányszámok emellett, vagyis a foglalkozásszerkezet változásain túl, a társadalmi kategóriarendszer átalakításából, azaz a mobilitásvizsgálatokban alkalmazott fogalmakból is következtek.^[433] A szakalkalmazotti, termelésirányítói munkakörökben

foglalkoztatottak számának emelkedése egyike volt az extenzív iparosítás következményeinek.^[434] A szociológus tanulmánya végső soron azt sugallta, hogy a szellemi foglalkozásúak létszámának gyors növekedése, s általában a magas társadalmi mobilitás elsősorban a gazdaság fejlettsége és növekedési ütemének függvénye volt, nem pedig a politikai akaraté.^[435] Szintén ezt az értelmezést támasztják alá azok az összehasonlító elemzések, amelyek szerint a volt szocialista országok oktatási rendszereinek változásai, az esélyegyenlőségek alakulása nem rajzolt ki sajátos kelet-közép-európai „mobilitási mintákat”.^[436] Ebből következik, hogy fontos ugyan a gazdasági, társadalmi viszonyok mellett a politikai szándékok vizsgálata, mivel a gazdasági, munkaerő-fejlesztési terveknek megfelelően a politikai akarat is alakította az oktatási rendszert, ám „nem a szocializmus per se az, amely más típusú társadalmi mobilitást okoz”.^[437]

Jellemző, hogy a szocializmusban a régi középosztálybeli, polgári családok – átmeneti hanyatlást, „deklasszációt” követően – kapcsolataik és kulturális tőkéjük révén fokozatosan visszaszerezték korábbi társadalmi pozícióikat. Megmaradt továbbá egyes pályák (az orvosi és a jogi hivatás) zártsága, az oktatási rendszer pedig sok esetben újratermelte a korábbi egyenlőtlenségeket. Mindazonáltal a szocialista rendszerben a korábbi korszakokhoz képest mérséklődött az értelmiségi pályák korábbi zártsága.^[438]

Kis János életének megváltozását a szocialista rendszer kiépüléséhez is köthette. Hősrünk még a Horthy-korban, a szeghalmi és a békési gimnáziumokban eltöltött évek alatt ismerkedett meg először a városi élettel. A kecskeméti kollégiumi élet azonban számos új szokást meghonosított a tanyán született, majd faluról városba származott fiú életében. Kis János Kecskeméten volt először színházban, és visszaemlékezése szerint az ekkor szerzett élmények hatására vált rendszeres színházlátogatóvá. Itt tanulhatott először villanyfény mellett, és hallgatott először rádiót is, melynek a módosabb gazdák házából ki-kiszűrődő hangja már korábban is megcsapta néha a fülét. Modern, káddal, hideg-meleg vizes csappal ellátott fürdőszobában szintén a kollégiumban fürdött először. Több olyan szokást is megismert, amit a korban ő és sok társa is a szocializmus vívmányának tekintett (jóllehet elsősorban a modern városi élet jellemzője volt). Emellett azonban más tapasztalatokkal is gazdagodott a kor világáról. Egy alkalommal például békekölcsönjegyzésre küldték a szakérettségiseket Kecskemét külső városrészeibe

és a tanyavilágba. Kis János szomorúan állapította meg, hogy bár ő maga is „szegény gyerek” volt, itt mégis olyat kellett tapasztalnia, amit soha korábban.

„Mindig azt hittem, hogy a szegény ember a legszegényebb. Tévedtem. Akkor láttam, hogy a szegénységnek fokozatai vannak. Meglett családapák szeméből könny csordult ki, és könyörögve néztek rám: Mit akar maga itt, fiatalember? Hagyjon magunkra a nyomorunkban. Azóta sokszor találkoztam már kegyetlen tényekkel, de azt hiszem, ez volt az első, amely gondolkodásra késztetett. Az összkomfortos kollégium, a viszonylag jó ellátás egy kicsit rózsaszínűvé tette a látásmódunkat. Kezdtém azt hinni, hogy Magyarországon mindenki fürödhet fürdőszobában, és mindenki jóllakhat naponta háromszor.”^[439]

Kis János emlékei szerint próbálta elfelejteni a kellemetlen élményt, és szorgalmasan tanult továbbra is, hogy elérje, amire vágyott: a diplomát. 1951-ben letette a szakérettségit, majd Budapesten tanult tovább az ELTE-n. 1953-ban levélben kérte szüleit, hogy vigyázzanak a könyveire, melyeket azért küldött haza, hogy ők is olvashassanak:

„...szeretem és óvom a könyveimet, s ezért kérem, hogy a szomszédok ne használják fel őket szalonnát csomagolni, sem pedig lábasalátétnak!”^[440]

Hősünk tanárként végzett, és fordítóként helyezkedett el a Belügyminisztériumban. Keserű élmény volt számára, hogy újonnan vásárolt kabátját 1956 októberében – egy asztali rádióval együtt – ellopták az albérletéből. Nem csupán az új életét jelképező tárgyak tűntek el az életéből 1956-ban. A forradalom az ő számára a meg hasonlítás élménye volt. Egy olyan építmény látszott összedőlni, amelyet korábban megrendíthetetlennek vélt. Bár 1984-ben kelt életrajzában ezt nem írhatta le, nyilvánvalóan csalódott a szocialista rendszerben, és nem bízott a forradalmat elfojtó kádári pártvezetésben. Az általa addig is ismert igazságtalanságok és az újabb megrázkódtatás az akkori életével való szembenézésre késztették: azokkal az értékekkel került szembe, amelyek azt a világot jellemezték, ahova látszólag ő is beilleszkedett. A forradalom napjaiban hazautazott szülőfalujába.

„...amikor felszálltunk (a vonatra), egy kicsit megrémültünk, nagyon sok utas csíkos rabruhában volt. Kiszabadultak vagy megszöktek a börtönből, és mentek haza a családjukhoz. Nagyon békésen szunyókáltak, egyáltalán nem kellett tartani tőlük, fegyver nem volt náluk. Amikor megláttam az elcsigázott, gyötört arcukat, elővettem az útra kapott szalonnát és kenyeret, hogy egyék meg. Elfogadták, megették, befalták és hálásan megköszönték. Egy pillanatra arra gondoltam, mi lenne, ha ezek a sokat szenvedett emberek megtudnák, hogy belügyi tiszt vagyok? [A belügyminisztériumban

volt ekkor fordító – M. Gy.] Agyonütnének vagy kidobnának a vonatból? Szerencsére jámboran aludtak tovább.”^[441]

Bárki, akinek az életében a gyermek- és a felnőttkori környezet közötti ellentét erős törést okoz, önmaga és családja „látens elárulásának” tekintheti megváltozott életét.^[442] Az életrajz szerint Kis Jánosban a forradalom napjaihoz kötődő élmények ébresztették fel ezt az érzést. Amint a vonatközlekedés újraindult, visszatért Pestre, és kérte a leszerelését. Néhány ezer forint végkielégítéssel a zsebében a feleségével együtt visszatért a szüleihez.

Korábban azt tervezték, hogy Budapesten élnek majd, ám végül Vésztőn telepedtek le. A két generáció sokáig együtt lakott az egyszobás bakterházban. 1957 őszén – első gyermekük születése után – a fiatal házaspár átköltözött a szülők még 1949-ben felépített házába, ahol addig bérlők laktak. A végkielégítésből, amit Kis János még Budapesten kapott, konyhabútort vásároltak, az iskolától kaptak egy vaságyat, az újszülött kislányuk pedig bölcsőben aludt. A konyha volt az egyetlen „berendezett lakószoba”, s mint minden helyiség, ez is földes volt ekkor. Villanyuk nem volt, vizet a kerti kútról hoztak, és lavórban fürödtek. Békésen egy kisiparossal csináltattak szobabútort – a bútorhiány miatt –, s így 1958 végére még egy szobát be tudtak rendezni.

Kis János 1956-ban föladott szinte mindent, amit addig elért, a nyugodt és békés élet kedvéért. Látszólag mindent újra kellett kezdenie, ám valójában mégsem ez történt. Beilleszkedett ugyan régi, gyermekkori környezetébe, de élete nem zökkent vissza a régi kerékvágásba. Otthon rá kellett ébrednie arra, hogy ő már végképp eltávolodott régi környezetétől. 1963-ban, miután apja nyugdíjba ment, Kis János átengedte a házat szüleinek, és a faluban kapott egy kétszobás, komfort nélküli lakást. A helybéli általános iskolai tanítóskodás, majd gimnáziumi tanárkodás után feleségével végül megpályázták az Oroszlányban meghirdetett általános iskolai tanári állásokat. 1970 áprilisában adták be a helyi tanácshoz lakáskérelmüket, és július 1-jén már kiutalták részükre az új, kétszobás, összkomfortos szövetkezeti lakást.

Az árnak csak egy részét kellett készpénzben befizetni, a többit részletekben törleszthették. Nagyobb vagyona a későbbiekben sem tudtak szert tenni. Megtakarított pénzük nagy részét két gyermekükre: beteg lányuk kezeltetésére, illetve diplomát szerző húga taníttatására fordították. A „betonlakás” a családfő

visszaemlékezése szerint kiválóan megfelelt az igényeiknek: „...hiszen a zavartalan értelmiségi munkához minden feltételt biztosít”.^[443]

Az iparosodás centrumát alkotó nyugati országok társadalmait „középosztály-társadalmaknak” is nevezik.^[444] E tézisek szerint az „új középosztály” a magasabb képzettség, tudás, és az ennek révén megszerzett státusz alapján formálódott (tehát nem a tulajdonviszonyok alapján, melyeket hagyományosan az osztályképződés alapjának tekintettek).^[445] Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a szocialista országok társadalmi folyamatai legfeljebb rokoníthatók a nyugati demokráciákban tapasztalt jelenségekkel, de nem feleltethetők meg azoknak. Míg a termelési szerkezet átalakítása nyomán az egyes foglalkozások presztízsét tekintve a társadalmi „középbe” sorolhatók száma kétségkívül nőtt, addig a rendszer ideológiája nemcsak gátolta, de kétségkívül meg is akadályozta a középosztálybeli identitás, mentalitás kialakulását. A körülmények sem tették lehetővé egy, a középosztályt jellemző sajátos identitás kialakítását, a szocializmus „új középosztályának” megszületését. Erősen kérdéses azonban, hogy a szocialista korszak kapcsán a kategória hagyományos értelmében használható-e a középosztály vagy a polgárság fogalma.^[446] Az egyik érv az érintett csoportok önszerveződésének, cselekvőképességének korlátozottsága. Az a pohár azonban, ami félig telinek látszik, ha a viszonyítási pont a korábbi rezsim, ahogy Dupcsik Csaba szellemesen megállapítja, inkább félig üres, ha mindezt a nyugati polgárosodáshoz mérjük. A gazdasági és társadalmi autonómia hiánya erősen áthatotta a korabeli hétköznapiakat.^[447]

Kis János a nyolcvanas években sokat olvasott, és gyakran nézett televíziót. Elsősorban a dokumentum- és a szórakoztató-oktató műsorokat. Kedvelte a tévéhíradót, a *Panorámát*, a *Hírháttért*, a 66-ot, a *Deltát*, valamint az *Elmebajnokságot*, a *Kapcsoltamot* és a tévéjátékokat is. Negyvenéves koráig rendszeresen sportolt, szerette a labdajátékokat, és kedvelte a biliárdot is. A sportról később lemondott, viszont leszokott a kávéról és a dohányzásról is. Néha azért meg-megivott egy-egy feles kisüstit, egy pohár kadarka fröccsöt vagy egy korsó kőbányai világost. Munka mellett legszívesebben rádiót hallgatott, leginkább a 168 órát és az *Esti krónikát*. Az előbbi műsornak rendszeres hozzászólója is volt. Sohasem hagyta ki a kabaréműsorokat. A zenei stílusok közül elsősorban a könnyűzenét, a tánc-, a népzenei és az operettet kedvelte.

„Sajnos a komolyzene kimaradt az életemből, olyan mélyről indultam, hogy ehhez már nem tudtam eljutni. Ma már úgy érzem, ezen a téren nem is tudom pótolni lemaradásomat.”^[448]

A fröccsözés, a labdajátékok és a kávé, a kutatómunka egyidejű szeretete arra enged következtetni, hogy a továbbtanulás, az értelmiségi lét nem oltotta ki teljesen Kis János tudatában a gyermekkori környezet kulturális hatásait.

A szocialista modernizációról szóló diskurzus emancipatorikus jellegű volt. A rezsim azt hangsúlyozta, hogy felemelte a társadalom többségét, és az életszínvonal általánosságban is növekedett. Nemcsak Kis János, hanem sokan valóban jobban, jobb körülmények között éltek, mint korábban. E csoportok közé tartoztak nemcsak a korabeli elit tagjai, hanem az új technokrácia, az értelmiség, vagyis a korabeli társadalom középrétegei, a Kádár-kor kvázi középosztálya. Életkörülményeik általánosságban javultak a Rákosi-korhoz képest is (amikor az ekkor kiteljesedő társadalmi változások elindultak). A magyar társadalom nagy tömegei (a korabeli kategóriák szerint: értelmiségiek, munkások és parasztok) éltek összességében magasabb színvonalon, mint a Horthy-korszakban, amely a rendszer és Kádár János személyes viszonyítási pontja lehetett.

A társadalmi emelkedés vagy a kiszélesedő jólét érzete akár az uralommal való együttműködésre, mindennapi kollaborációra is készíthette volna e csoportok tagjait. A kollaboráció fogalma azonban azt sugallja, hogy kollektív (osztály)érdekek álltak a rendszer fennmaradása mögött. Ám a rezsim valójában nem tette lehetővé a társadalom szélesebb csoportjainak a rezsimmel való együttműködést, inkább csak ennek látszatát teremtette meg. Egy olyan korszakban, ahol az egyének, csoportok autonómiája nyilvánvalóan csorbult, és a nyílt szembeszegülésre, ellenállásra vajmi kevés esély kínálkozott, létezhetek-e olyan kollektív magatartások, amelyekben az egyéni érdekeket követő cselekedetek feloldódhattak? S ezek leírhatók-e más fogalommal is a kollaboráción kívül?

A kádári modernizáció a mentalitás terén a korban is „kispolgárinak” nevezett mintázatokat teremtett: a fogyasztási javakhoz való ragaszkodást, a paternalizmus elfogadását, és a hétköznapi életben a ressentiment életérzését. A rezsim a társadalom széles csoportjai (pontosabban egyének sokasága) számára kínálta fel a viszonylagos jólét, a különösebb konfliktusok nélküli békés „opportünizmus” lehetőségét.

Kis János életéből Vésztőn, majd Oroszlányban már szinte teljesen hiányzott a

politika. Családja anyagi körülményeit ő maga így festette le 1984-ben:

„Mindenféle háztartási gépünk megvan, valamint két magnónk, három rádiónk, egy televíziónk van. A nagy ABC áruház 20 m-re van a házunktól, ami a feleségem számára nagyon praktikus.”^[449]

„De elmehet a Kádár Jani a picsába!” Láthatatlan alsóosztályok

„A kétgyerekes házaspárt Délegyházáról, a Budapest melletti nudista telepről ismerem – most szinte furcsa őket ruhában látnom. Egy ferencvárosi bérház magasföldszintjén vagyunk, Bogárék szépen berendezett, kellemesen funkcionális lakásában, az étkezőfülkében ülünk. Este van, vacsoraidő, a konyhából szolgáló ablakon át az asszony folyamatosan adogatja elénk az ételeket – Marika főztje csodás! – és a sört.”^[450]

Csalog Zsolt egyik interjújában mutatta be így beszélgetőtársait. Az interjúzó író-szociográfust a leírás szerint a család barátsággal és itallal fogadta: „Na igyunk! Örüljünk: élünk ebbe(n) a nagyon jó szocializmusba(n)!”^[451] Az idézet jól érzékelteti, hogy a korban a rendszerről természetesen nem csak körültekintő állító mondatokban lehet(ett) beszélni. A fejezet alapvetése, hogy a korabeli társadalomnak léteztek olyan, szinte „láthatatlan” csoportjai, akiknek az életéről nem szólnak a korabeli diskurzusok. Ők a történetírás számára is jórészt láthatatlanok maradtak. Az alsó osztályok^[452] szempontjainak s a rendszerhez való viszonyuknak mélyebb megismerése tovább gazdagíthatja a történetírásban a szocializmus értelmezéseit.

Kérdéses, hogy miképp viszonyultak a rendszer bázisának tekintett munkások és parasztok a szocializmushoz. E kategóriák tagoltsága és sokfélesége miatt nincs értelme általánosságban munkásságról vagy parasztságról beszélni/írni. A munkásság Magyarországon sohasem volt egységes tudattal rendelkező, homogén osztály.^[453] A kapitalizmus elő évtizedeiben az ipari társadalmon belül az alapvető törésvonal sokszor nem a munkásság és a vállalkozói csoportok (kapitalisták), hanem a különböző munkásrétegek között húzódott, például a munkáselit és a szakképzetlen munkások között. Előbbiek társadalmi státusa hagyományosan közelebb állt a már nem közvetlenül a termelésben foglalkoztatott ipari dolgozókéhoz. A szocialista átalakítások mindazonáltal alapvetően átformálták a munkásság különböző csoportjait. A munkásrétegek közötti különbségek és távolságok még tovább növekedtek. Az egymást követő iparosítási hullámok következményeit Kemény István szociológus a következőképpen foglalta össze:

„A munkásság egy nemzedékkel ezelőtti zárt kultúrája ma felbomlóban van: a mai magyar

munkásság nem zárt társadalmi réteg, kijegecesedett szokásokkal, egyértelmű összefüggérendszerrel, hanem inkább úton levők hatalmas tábora. A munkásság egyik fele nemrég vált vagy most válik parasztból munkássá, s átmeneti életformában él falu és város, paraszti és munkásélet között. De úton vannak azok is, akik munkásnak születtek, a régi értelemben vett munkás és az új típusú munkás között. Egy részük csoportvezetővé, művezetővé, technikussá, mérnökké válik, mások a gyári laboratóriumba vagy szolgáltató munkahelyre kerülnek, megint mások mellékes munkát keresnek, és életük legfontosabb részét a gyáron kívül élik; így vagy úgy, többségük elszakad a hagyományos életformától.”^[454]

Hasonló megállapításokat tehetünk a parasztság történelmi csoportjának átalakulása kapcsán is. A szocializmus alatt a néprajzosok a hagyományos paraszti társadalom felbomlását rögzítették, amit a rendszer propagandája is hirdetett. A fejlődés iránya azonban szerintük nem az egységes szövetkezeti parasztság színrelépése volt. Az egyik leghíresebb magyar néprajzi kutatás egy átlagosnak tekinthető Heves megyei falu, Átány társadalmi változásait írta le. Fél Edit és Hofer Tamás néprajzkutatók az átányi kutatás kezdetekor, 1951-ben a tradicionális világ elmúlását kívánták ábrázolni. (Jellemző, hogy a másfél évtizedig tartó kutatás eredményeit nyugati kiadóknál közölhették először három különálló kötetben. Magyarul a könyvek csak a rendszerváltás után jelenhettek meg.^[455]) Sok egykorú változás részben legalábbis függetlennek tűnt a szocialista rendszertől. A parasztság átalakulása, a vidék modernizációja már a Horthy-rendszerben megkezdődött, mint ahogy Nyugat-Európában is változott a paraszti társadalomhoz köthető hagyományos, sokszor idealizált népi kultúra. A külvilág, a modernség közeledése önmagában is sok szokást átformált. Átányban például a falusiak a ruháikat egyre kevésbé készítették maguk saját termesztésű kenderből, bár még 1959-ben is vetettek kendert az egyik falu melletti dűlőben.^[456] A szövetkezetesítés után hagytak fel ezzel végleg. A néprajzi kutatás számos, a szocialista rendszer ideológiája által sugallt tévhitet is szertefoszlalt a paraszti világról.^[457] Tudatos, nemzedékeken át örökített családi stratégiákról, írni-olvasni tudásról, hagyományos paraszti műveltségről tudósít. Mindez egészen más képet rajzol a falusi világról, mint a modernségen való teljes kívülállás, az elmaradottság, amit a kor propagandája sulykolt.

Maga a „parasztság” kifejezés alkalmazhatósága is kérdéses a Kádár-kor kapcsán. A néprajzi, antropológiai értelmezés szerint e történelmi fogalom valamilyen módon az önállósághoz, az autonómiához kötődik.^[458] A parasztságot

hagyományosan olyan földművescsaládok alkották, amelyek önállóan, többnyire tulajdonosként gazdálkodtak, és a helyi közösségek szokásai és értékrendje szerint éltek. A parasztságba nem feltétlenül tartoztak bele az egységesen agrárproletariátusnak nevezett csoportok (például a cselédek vagy a napszámosok), akiknek nem volt jelentősebb földtulajdonuk. Szociológiai értelemben a „történeti parasztságot” a mezőgazdasági termelés, az önellátás és a piaci viszonyok kettőssége, s viszonylagos zártság, csekély társadalmi mobilitás jellemezte.^[459] A hatvanas évekkel, a téészesítéssel elvileg megszűnt a történelmi parasztság. Juhász Pál „utóparasztságnak” nevezi az ezt követően kialakuló, az államosított – szövetkezeti – gazdaságtól erős egzisztenciális függésben élő helyi társadalmakat.^[460] Az átalakuló paraszti csoportok meglehetősen szoros kölcsönhatásban éltek falusiként a várossal, illetve mezőgazdaságban foglalkoztatottként az iparral.

Híres volt a korban az ingázó munkások vándoréletét megörökítő, *Fekete vonat* című sláger, amely arról szólt, hogy el kell szakadniuk a szeretteiktől. A dalban egy fiatal vágyakozik a szerelme után, aki a városba ment munkát vállalni. Az országszerte népszerű sláger refrénje így szólt:

„Ajajj, fekete vonat, / Elvitted a páromat, / Ennyit ér a szerelem, / Porig ég, csak a füstje marad.”^[461]

A munkásság és a parasztság egyes csoportjai kétségkívül csatlakozni tudtak a társadalom úgymond modernizálódó középrétegeihez, a társadalmi „középhez”. Magyarországon lényegében a korban hasonló társadalmi folyamatok játszódtak le, mint az ipari társadalmak többségében. Az „új középosztály”-ról – az ipari fejlődés következményeképpen megjelenő alkalmazotti, tisztviselői csoportok társadalmi helyzetéről – szóló elméletek alapvetését Nyugaton éppen a munkaszervezeti változások felismerése jelenti, nevezetesen az, hogy az alkalmazottaknak a munkaszervezeten belüli különállása sajátos érdekeket, társadalmi pozíciót jelent(ett). A társadalomtörténeti elemzések szerint ebben a korszakban a társadalom alsóbb rétegeinél is megfigyelhető a középosztályosodás folyamata. A munkásság (a kékgallérosok) a korábbinál még erőteljesebben tagozódik, és kialakul egy olyan ipari alkalmazotti réteg, az ún. fehér-gallérosoké, amelyet már nem közvetlenül a termelésben foglalkoztatnak.^[462]

A munkásság és a parasztság egyes csoportjainak életszínvonala kétségkívül közeledett a városi középrétegekéhez. Más egyének és családok viszont nem tudták

utolérni e csoportokat. Sem a státusuk, sem az esélyeik, sem az életszínvonaluk nem közelítette meg az ő lehetőségeiket. Kívül rekedtek a Kádár-kor intézményein, és nem érintette meg őket a rendszer – folyamatos fejlődést és életszínvonal-emelkedést hangoztató – ideológiája sem. E fejezet hőse, Bogár Béla például a kor kategóriái szerint munkásnak számított. Tapasztalatai, gondolkodása, attitűdje azonban meglehetősen távol állt attól, ahogyan a propaganda a szocialista munkásosztály tagjait lefestette.

Hősünknek tragikus gyermekora volt: apja felakasztotta magát, anyja később nevelőintézetbe adta. (Az ő élettörténetét töredékesebben ismerjük, mind Gonda Györgyét vagy akár Kis Jánosét. Általánosságban is jellemző, hogy az alsó osztályok tagjai kevesebb írott nyomot hagytak maguk után a történelemben.) Nincstelenül kilépve az intézmény kapuján kellett elkezdenie a felnőtt életét:

„Na most, hát a nevelőintézet, az egy olyan dolog, hogy egy része kibírja, életbe(n) marad, kikerül egy szakmával a kezébe(n), és lábra tud állni valahogy – a másik része meg: irány a bűnözés, a börtön! Nekem ebbe(n) volt egy nagy szerencsém: hogy az apám elég sokat volt börtönbe(n). Úgyhogy én a rokonságba(n) állandóan mindenkitől csak azt hallgattam, hogy »á, úgyis olyan lesz, mint az apja, börtöntöltelék lesz csak!« És akkor ettől nekem lett egy nagyon erős hajtóerőm, hogy én *csak* nem hagyom magam, én *azért* se leszek börtöntöltelék! Úgyhogy nem is lettem az. Hanem egy makacs ember lettem. Aki lábon maradt, nem züllött el, hanem dógozott, családot csinált maga köré, lakást épített nekik, otthont – nézz itt körül!”^[463]

Bogár Béláé egyedi szempont, amely érzékelteti, hogy a rendszer észlelésének, értelmezésének sokféle személyes vetülete lehet(ett). Az ő elbeszélését olvasva úgy tűnik, hogy az ő életébe viszonylag ritkán szólt bele közvetlenül a magyar állam, amikor mégis, akkor viszont védtelennek érezhette magát a hatalommal szemben:

„Közbe(n) vót még egy olyan is, hogy berántottak katonának. Most képzeld el: ez a tetves állam, hogy ott rohadna el, ahol van, a »szocializmusával« együtt: itt a két kisgyerek, a kisebb 6 hónapos csak, magam keresek rájuk, a feleségem GYES-en, hozzá még egy beteg, haldokló anyósom is (van), pénzünk semmi – és akkor képesek elvinni! Hogy pont most: menjek, tanuljam meg, hogyan kell védeni a hazát!”^[464]

Másfelől viszont a hétköznapiakban nem érezte azt, hogy az állam képes volna megvédeni őt:

„Minálunk állandóan hintik a nagy dumát, hogy Nyugaton ez van, meg az van, hogy ott 8 órakor már nem mehetsz ki az utcára, mer(t) leütnek, megbasznak – na hát itt is ugyanez van, esküszöm! A

rendőrség meg sehol! Én állítom, hogy itt nyugodtam meg lehet ölni akárkit, bármelyik lakásba(n) – a rendőrség ki se jön! Nem szólva arról, hogy errefelé végigjárhatsz öt utcát, amíg egy józan ember szembe jön veled: itt mindenki részeg! Na, hát ilyen szerencsés helyen lakunk mi! – Sört légy szíves, Mari-KAA!”^[465]

Elégedetlenségét a szocialista rendszerrel szemben valamiféle rendszerelméletté is formálta. A szobafestőként dolgozó Bogár Béla így jellemezte viszonyát a rezsim ideológiájához:

„Piszkosul csalódtam a marxizmusukba(n) – hogy rohadnának meg vele ott, ahol vannak! Csalódtam az egészbe(n) – mer(t) onnan én nem kapok semmit! Mer(t) nem akarok én gazdag lenni! Csak szeretnék becsületesen megélni a becsületes munkám után! De hogy nekem azér(t) a szar tízezer forintomér(t) így kelljen vergődni – hát micsoda országot csináltak itt a híres kommunizmusukkal?!”^[466]

A szocializmus korszakában a kritikus indíttatású szociológiai kutatásokat jellemezte valamiféle szemléleti egység. A kutatók azt feltételezték, a társadalom tagjai és bizonyos csoportjai a kor politikai viszonyai közepette is továbbvitték saját hagyományaikból táplálkozó szokásaikat, és megpróbáltak a maguk számára legalább valamiféle viszonylagos autonómiát teremteni. Ebből pedig az a felismerés következett, hogy létezik egy, a hatalom által legalábbis virtuálisan megalkotott társadalomszerkezet, és létezik egy másik, amelyik valamilyen módon ez alatt helyezkedik el, és amelyet a diktatúra intézményei megpróbálnak láthatatlanná tenni.^[467]

Az intézmények alatti társadalom létezését hangsúlyozta többek között Zsille Zoltán *Tanulmány feketében és vörösben* című, fontos írása is. A szerző egyúttal erős kritikával illette a modernizációként is ábrázolt jelenségeket:

„A modern magyar társadalom erőszakos hódítás szülötte. A rendi szerkezetű, »bennszülött« társadalmat az ipari civilizáció az idegenlégió módjára, rajtaütésszerűen szállta meg. Késői volta miatt is, a meghódítandó társadalom rendi szerkezete miatt is – abból kiindulva és ahhoz igazodva – csak olyan ipari civilizáció lehetett, amelynek technológiája újtípusú és éppoly messze van a vele egyívású – bár vele sosem egyenrangú – gazdasági liberalizmustól és polgári szabadságtól, mint maga a rendi társadalom.”^[468]

Leírása már-már egy koloniális társadalom képzetét keltette. Ebben a szubjektív hangvételi műben Zsille Zoltán így fogalmazott a makroszociológiai munkákról:

„Csak az elhibázott nagyipari beruházások eredménytelenségi rekordjához hasonlíthatók azok az óriási költséggel és verejtékkel járó kutatási programok, amelyek a redundáns információk elképesztő mennyiségét képesek felhalmozni, de annyira sem tükrözik a társadalmi valóságot, mint a sokszorosított szentképek vagy a falvédő- és mézeskalács-bölcsességek.”^[469]

Idézett munkájában a szociológus így írt az általa „harmadik ökonómiának” nevezett jelenségről, a munkások szinte láthatatlan, hétköznapi ellenállásáról:

„A szabadság persze nemcsak itt, a társadalmi élet minden területén és minden szintjén általában is, a *nem-cselekvés szabadsága*, a sztrájk, a nem proklamált opposíció, a nem szervezett és nem deklarált engedetlenség és legvégül és legfőként a szabadulás legsikeresebb harci módszere, a harmadik ökonómia legelementárisabb és legátfogóbb mozgalma; a munkaerővándorlás. A röghözkötöttek és izoláltak provinciális szabadsága, a függés »lógássá« változtatása ezáltal társadalmi méretű polgári szabadsággá, a »meglógás« lehetőségévé változik.”^[470]

Az elnyomott egyének és közösségek magatartása mindezek alapján rugalmas, lényegmegőrző túlélésként is ábrázolható. A hatalommal szemben ők olyan összetett magatartás- és viszonyrendszert alakítottak ki, amelyek nem írhatók le egyszerűen ellenállásként vagy együttműködésként. Az ő magatartásuk alapján nemcsak a szocialista rendszer fennmaradása értelmezhető, hanem annak összeomlása is. Mindig léteztek ugyanis külső – a hivatalos diskurzusok világán kívüli – viszonyítási pontok. Ezekhez igazodva az egyének saját szempontjaik, illetve közösségeik érdekei alapján láthatták és értelmezhatték a rendszert. Ez lehetővé tette számukra a rezsim által meghirdetett céloktól való eltávolodást, és bizonyos mértékig még az ellenszegülést is. Bogár Béla története is érzékelteti az egyéni és kollektív magatartásokban megmutatkozó rugalmasságot (rezilienciát), amelynek révén a kirekesztett, kizárt társadalmi csoportok tagjai a diktatúrában megőrizhették a központosító hatalommal szemben a különállásukat.^[471]

A reziliencia, azaz a rugalmas ellenállás fogalma – a deklasszált csoportok mellett – leginkább az alsó osztályok, a rendszer diskurzusaiban láthatatlan társadalmi csoportok magatartására alkalmazható.^[472] A reziliencia nem nyílt ellenállás, de nem is kollaboráció, hanem mindennapos küzdelem és kényszerű alkalmazkodás az adott rendszer keretei között. A szocializmusban a reziliencia lényege a saját célok megőrzése lehetett, vagyis a kívülmaradás az ideologikus uralmi rendszeren. Bogár Béla az interjúban – feltehetően az író, Csalog Zsolt kérésére – a „szocializmushoz” való viszonyára részletesebb magyarázatot is adott:

„(...) most már nem úgy kell hívni, hogy »nagyon jó«, most már csak »jó«. »Jó, csak meg kell húzni a nadrágszíjat«, ahogy a Kádár Jani mondja! De elmehet a Kádár Jani a picsába. Ki kíváncsi a szövegére?! Mesélje ezt odakinn Moszkvába(n), ne nekem! Hogy húzzuk össze a gatyaszíjat – hát húzgálja csak ő a magáét!”^[473]

A hétköznapiakban a reziliencia megnyilvánulhatott a nyelvhasználatban, hétköznapi cselekedetekben, fogyasztási szokásokban. Megmutatható a kisebb közösségek számára szimbolikus jelentéseket hordozó cselekedetekben, vagy a munka világán belüli magatartásokban is. E valóságok megismerése segíthet abban, hogy ne fogadjuk el kritika nélkül a rendszer legitimációját erősítő – annak társadalmi igazságosságát hirdető – korabeli magyarázatokat. A szocializmus történelmébe így visszaemelhetjük a diskurzusokból kizárt társadalmi csoportok tagjainak saját személyes történeteit. Ha látható ellenállás nem is volt mindig a rendszerben, reziliencia érzékelhetően mégis. S ez akár még az autonómia, az ellenállás, a „forradalmi szellem” újjászületését is magában hordozhatta. Ahogy Bogár Béla megfogalmazta: „...félnek, hogy megint 56 lesz! Pedig úgyis az lesz, forradalom!”^[474]

„20 év múlva ingyenes lesz az uszoda”. A frizsiderszocializmus világa

„Nem tudom többé szemem levenni erről a földgolyóról – mióta Tyitov [German Sztyepanovics Tyitov volt az első úrhajós, aki – 1961 augusztusában – egy napnál többet tartózkodott az űrben] szemével láttam – s többet látok rajta, mint csupán azt, hogy 20 év múlva ingyenes lesz az uszoda, a gáz- és telefonszolgáltatás. Az emberiség sok-frázis-lejáratta (!) győzelmei után valóban a bűvöletes »jellemű« anyag ura lesz, s ennek az anyagnak fölényes és biztoskezű újjáteremtője. Hiszen fantáziája nem tud már olyan feladatot kitűzni, amit képességeivel, s az anyag fölötti uralmával ne valósítana meg előbb, mint ahogy képzeletében feldereng.”^[475]

Váci Mihály költő az *Új Írás* című folyóirat 1961. szeptemberi számában e sorokkal vezette be a *Se az atombomba, se Isten!* című írását.^[476] Az írást a rohamos technikai fejlődésbe vetett hit, illetve az attól való félelem hatja át. A lírikus kitért arra is – a materializmus jegyében –, a műanyaggyártásról értekezve, hogy az ember már az anyagok előállítását (a teremtetést) is uralja:

„A világon havonként közel ezerféle műanyagot fedeznek fel, állítanak elő, melyekről felfedezésük napján még nagyon sokszor nem tudják, mire is lehet hasznosítani azokat, később kell megkeresni hasznosságuk értelmét. Előbbre járunk a lehetőségek regiszterein való improvizációinkban a szükségleteink diktálta feladatainknál.”^[477]

Ezekben az években a technikai fejlődés kérdései kapcsán nemcsak Váci Mihály költőn uralkodott el a lelkesedés. A kommunizmus volt a modernitás valamennyi nagy mesternarratívája közül a legradikálisabb: olyan tudományosan megalapozottnak vélt ideológia, amely hatásos jövőképet rajzolt fel. Ennek az elképzelt jövőnek a múltat és a jelent is alá lehetett rendelni. Kommunistának lenni sokáig egyet jelentett e radikális célok mindenhatóságának az elfogadásával.

Az SZKP 1956. februári XX. kongresszusa után azonban a létező szocializmus pártjai már a kapitalizmus és a sztálinizmus helyett is más, új modellt kerestek. A jelszavak sokfélék voltak: egyfelől a megújulás, másfelől a visszatérés a hagyományhoz (a lenini alapokhoz), de leginkább a szocializmus új (nemzeti) útjának a megtalálása. Mindebből új időfelfogás következett, vagyis a jövőről és a fejlődésről egyaránt újfajta kép bontakozott ki. Az ígéretek már többnyire a jelenre vonatkoztak, és fokozatos fejlődést, elsősorban életszínvonal-emelkedést ígértek a

jövőre nézve. Ebből fakadóan a párthatározatok nyelve is megváltozott, sokkal inkább a konkrét feladatokról és célokról szóltak, mint korábban.

A szovjet kommunista párt 1961. októberi, XXII. kongresszusán a hruscsovi pártvezetés új célokat fogalmazott meg. Az elfogadott párthatározat kulcsszavai a tudományos forradalom, a gazdasági növekedés, illetve a fogyasztás lettek.^[478] A szovjet párt nagyszabású húszéves programot hirdetett, amely az ígérte, hogy 1980-ra a Szovjetunióban felépül a kommunista társadalom.^[479] Hruscsov a kongresszuson egy „csodálatos rakétához” hasonlította a szovjet fejlődést. Elsősorban azonban ő sem az egyenlőség, hanem inkább a teljes jólét megvalósításáról beszélt.^[480] Később egy alkalommal a pártfőtitkár így beszélt a szovjet fejlődés távlatairól:

„Nézzék csak meg, elvtársak, mily messzire haladtunk, mily magasra emelte hazánkat a szovjet emberek alkotó munkája. Valóban, milyen óriási távolságot tettünk meg a valamikor megénekelte bunkócskától a leghatalmasabb korszerű gépekig, a faekétől az úrhajó-csodáig!”^[481]

A némiképp óvatosabb kádári vezetés az MSZMP 1962. novemberi VIII. kongresszusán mindössze a „szocializmus alapjainak lerakásáról” és a „szocialista társadalom felépítéséről” határozott. (A kongresszust egy évvel későbbre tervezték, ám előrébb hozták az időpontját, mert a hruscsovi jövőképpel a magyar állampártnak is azonosulnia kellett.^[482]) A párt Központi Bizottságának 1963-ben elfogadott határozata már arról tudósított, hogy új, immár jóléti verseny kezdődött a kapitalista és a szocialista rendszerek között:

„Az életben, a gyakorlatban helytállónak bizonyult a XX. kongresszusnak, az 1957-es és 1960-as nyilatkozatnak az a következtetése is, hogy a szocialista világrendszer kialakulása, az erőviszonyoknak a béke és a szocializmus javára történt eltolódása következtében nem végzetszerűen elkerülhetetlen többé a háború. Az imperializmus természete nem változott, de lényegesen megváltozott helyzete, korlátozódtak cselekvési lehetőségei. Mód nyílt arra, hogy győzelemre vigyük a békés egymás mellett élés politikáját, és békés versenyben győzzük le a kapitalizmust.”^[483]

A korszak nyilvános ideológiai vitáit erősen áthatotta az a kérdés, hogy milyen lesz a jövő társadalma. A magyar párt propagandistái e vitákat arra építették, hogy az életszínvonal Magyarországon az ekkor már Rákosi-korszaknak nevezett – és a Kádár-rendszer negatív referenciapontjaként emlegetett – ötvenes évekhez képest érzékelhetően javult. Ezt sokféleképpen próbálták bizonyítani, például a lakáshiány

megoldásával, vagy azzal, hogy új fogyasztási cikkek jelentek meg a háztartásokban. Neves értelmiségiek arról vitáztak a kor nyilvánosságában, hogy a többnyire „kispolgárinak” nevezett jólét miképp változtatja meg az emberek tudatát és közvetve a szocialista társadalmat. A nyilvános fórumokon szó esett így az új lakások, az autók, a Varion bútorok nyújtotta kényelemről, vagy éppen a frizsiderek használatának jótékony, ámde elkényelmesítő hatásáról, illetve az „életmódról”, „életformáról” általánosságban is.

Sipos Gyula író például *Kinek építkezünk?* címmel közölt írást a *Kortárs* folyóirat *Magyar valóság* című rovatában még 1960-ban.^[484] Cikkében utalt a továbbra is létező – a lakhatás területén is megnyilvánuló – társadalmi egyenlőtlenségekre:

„Külön forrása vagy patakja nem lehet mindenkinek, mint az egyik orvos-villatulajdonosnak van a Béla király útján [itt voltak a párt prominenseinek az ötvenes években épült villái is – M. Gy.], külön fürdőmedencéje se, mint egyik-másik amerikai milliomosnak.”^[485]

A lakásépítkezések társadalmi hatásai kapcsán azt vetette fel, hogy az újonnan épített családi házak vagy a lakótelepek „összkomfortos szigeteket” hoznak létre a családok számára, amelyek a szerző szerint a közösségi lét ellen hatnak. A családok ugyanis vagy külön építenek, vagy „kapnak”, illetve vásárolnak külön konyhával és fürdőszobával bíró lakást, s otthonaikba még a háztartási gépeket: hűtőt, mosógépet, porszívót is külön-külön szerzik be. Ez amellet, hogy a szerző szerint „pazarlás”, ellentétes a kollektivizmussal, és a megálmodott kommunista jövővel is. A cikk írója ehelyett „közösségi házakat” és kevésbé önző, egyénieskedő, anyagi javakat hajhászó életvitelt képzelt el:

„Véleményem szerint lakásépítésünknek egyelőre nincs társadalmi perspektívája. Úgy építjük, úgy szereljük fel a lakásokat, mintha mindegyik külön szigeten volna, s körülötte a nagy idegenség, az óceán. Ez még a polgári társadalom ideálja volt, mely felbomlasztotta a hajdani közösségeket, s hatalmas termelési szervezettsége mellett izolálta, magára hagyta a családot, sőt az egyént.”^[486]

Az 1960-ban a *Kortárs* hasábjain kibontakozó vita hozzászólói e kérdés kapcsán fejtették ki nézeteiket a szocialista társadalom jövőjéről. Végül természetesen megvédték a korabeli világot azoktól a rágalmaktól, hogy az nem lett volna „szocialista”. A folyóirat egyik építész szerzője, Major Máté ugyanakkor elpanaszolta a magánépítkezések „alacsony színvonalát”, magyarán ízléstelenségét is:

„(...) így jönnek létre azok a törpe és torz »várkastély«-utánzatok, melyek elárasztják városperemeinket, falvainkat, s amellett, hogy – a már szétesztott – nemzeti jövedelem pocsékolását, tulajdonosaik társadalmi elszigetelődését involválják, hosszú-hosszú időre akadályozzák településeink ésszerű, gazdaságos rendezését és végzetesen elcsúfítják város- meg faluképeinket.”^[487]

Majd le is írt egy újságkivágás alapján egy ilyen házat:

„Épp e napokban kaptam meg a *Hajdú-Bihar megyei Napló* kivágását: egy képet a megfelelő aláírással. A kép valóban »kastély«-t ábrázol, melynek alapformája négyszögű, de több ki- és beugrás teszi »romantikussá«, s egyik sarkából nem hiányzik a torony sem. Az egészre bonyolult manzárdtető borul, a torony felett hetyke sisakkal. A homlokzatot kő lábazat, s felette – a többféle ablak között – több vízszintes vakolatszalag ékesíti.”^[488]

A *Kortársban* megjelent, fent idézett írás fellebbentette a fátylat arról is, hogy kié az említett tornyos épület. A boldog, büszke tulajdonos történetesen épp a „szocialista munkásosztály” képviselője volt:

„A kép alá ezt a szöveget nyomtatta a lap szerkesztősége: »Ez az épülő ház – azt hisszük, bárki elfogadná – szinte jelképe annak, mire viheti nálunk a becsületesen, buzgó igyekezettel dolgozó ember. Ebesen építi M. J., az ottani állami gazdaság kiváló kombájnosa, aki tavaly első volt az országos versenyben, s ezért Kossuth-díjat kapott.«”^[489]

A kommunista ideológusok általánosságban azt hirdették, hogy a kapitalizmusban a munkásosztály továbbra is nyomorban él. Kulcskérdés volt számukra így a „szocialista” munkásság viszonylag jobb helyzetének a bizonyítása. A kommunista pártok propagandistái azt sulykolták, hogy a szocialista munkások jobban élnek, mint a kapitalista országokban tengődő társaik (például a szovjet dolgozók gyakrabban jutnak pezsgőhöz vagy kaviárhoz, mint az USA „proletárjai”). A *Kortársban* közölt példaszerű történet egyfelől a jólét kibontakozásáról szólt, másfelől pedig arról, hogy mintha a szocialista társadalom nem kívánt volna szocialista módon élni (még a munkásosztály sem).

A szocializmusról szóló diskurzust a párt propagandistái általánosságban abba a mederbe kívánták terelni, hogy a jólét immár mindenki számára karnyújtásnyira került (vagyis a rezsim hatékonyan lép fel az állampolgárok érdekében). Ennek kapcsán a lakásépítések mellett az új fogyasztási cikkek terjedésére hivatkoztak. Valamennyi nyilvános vita közül a legismertebb talán az, amely Váci Mihálynak a fejezet elején idézett, rohamos fejlődést jövendőző írásával indult az *Új Írás*

hasábjain. Ezt követően, 1961 októberében a lap *Kultúra és életforma* címmel közölt egy vitaindító szerkesztőségi cikket. (A szerkesztőségi cikk a folyóirat tartalomjegyzékében *Kultúra és életszínvonal* címmel szerepel; feltételezhető, hogy ez lehetett az először kigondolt cím.) A szerkesztőségi írás hivatkozott Váci Mihály fent idézett írásának^[490] az SZKP akkor még meghirdetés előtt álló húszéves tervéről írott soraira:

„Ez a program elsősorban az anyagi világ átalakítására hirdet mozgósítást. De nekünk [íróknak] megjárt szenvedélyeink, érzelmeink és kínládásaink útjait feltérképezve meg kell jelölni az utat egy olyan embertípus felé, mely a szolgálatra rendelt és meghódolt anyagi világ minden lehetősége közepette – önmagát is legyőzi.”^[491]

Váci Mihály írásában felvetette azt a költői kérdést: „Írók, művészek, hol van a mi húszéves tervünk?”^[492] Az írók és az értelmiség feladata lett volna a költő szerint, hogy szocialista tartalommal töltsék meg a robbanásszerű technikai-gazdasági fejlődést, az életszínvonal emelkedését. Váci Mihály még így zárta cikkét az írók húszéves tervének felvilágosító hatásáról:

„Az emberiség számára az égbolt: létének legfőbb ösztönzője, új energiák végtelen forrása, jövője kapuja – s az egyes ember ma még, ha az égre néz, két dolog jut eszébe – kinek, kinek hite szerint – az atombomba vagy az isten. Ennek a húszéves programnak a legfőbb célja: szűnjenek meg a földön ezek az ellentmondások az emberiség és az egyén lehetőségei között s olyan félelemnélküli élet derűje legyen itt lent, hogyha az égre nézünk, ne jusson eszünkbe már többé se az atombomba, se az isten.”^[493]

Az *Új Írás* szerkesztősége e felszólításhoz kapcsolódva az életszínvonal-emelkedés kapcsán vitaindítójában már dodonai dörgedelmeket fogalmazott meg a kor társadalma felé:

„S ha emberünk elérte vágyait, vajon nem torzítja-e kis- és nyárspolgárrá az a körülmény, hogy a televízió miatt napról napra bezárkózik lakásába, az autóban elszigetelődik a gyalogosoktól, s a víkendházban a közös, társasági együttlét emberi alkalmaitól? Vajon nem a kispolgári mentalitás termelődik-e újjá ebben a televíziós, autós, víkendházas, motoros életformában?”^[494]

Az ennek nyomán kibontakozó diskurzus, amely elsősorban az életszínvonal-emelkedés, a „kispolgárinak” mondott jólét hatásairól szólt, később frizsiderszocializmus-vitaként vált ismertté. A vita közel egy évig lüktetett a

folyóirat hasábjain, végül, 1962 nyarán a szerkesztőség álláspontjával jutott nyugvópontra:

„Nem félünk tehát a fridzsiderből, autótól, motorbiciklitől, magnetofontól, nem hisszük azt, hogy – például – a fridzsidernek »kispolgári« az előjele, a konfekcióruháé pedig »szocialista«. Az ilyen szemléletet a szocializmustól idegen szemléletnek tartjuk.”^[495]

A nyilvános fórumokon a frizsider (ezzel az arisztokratikusnak ható franciás kiejtéssel) e vita révén is a szocialista jólét metaforájává vált.^[496] A „frizsiderszocializmus” kifejezés pedig ennek révén a valóság és a szocializmus ideológiája közötti különbségeket jelképezte (volna). Ezen túl is sok minden más szimbolizált, ami a korban válságjelenségnek, vagy legalábbis a szocialista rendszeren belüli ellentmondásnak hatott.

A *Magyar Nemzet* 1961-ben, Váci Mihály írásával egyidőben, szintén a szovjet pártkongresszus hatása alatt, vezércikket szentelt az új fogyasztói cikkek terjedésének (autó, új lakások és bútorok, hűtőgép vagy más háztartási gépek). A napilap újságírója figyelmeztetőleg arra hívta fel a figyelmet: „Az autó és a frizsider mindenki számára csak a becsülettel elvégzett munka gyümölcse lehet.”^[497] Azt sulykolta a *Magyar Nemzet* olvasóiba, hogy a jólét mögött még az elviekben a társadalmi egyenlőségre törekvő szocialista rendszerben is megfelelő teljesítménynek kell állnia. Később ugyanakkor megjelentek olyan írások is, amelyek azt érzékeltették, hogy a frizsider korántsem az egyéni vagy az általános gazdagság szimbóluma, hanem egyszerűen csak egy mindenki által vágyott korszerű fogyasztási cikk. A *Népszabadság* például egy budapesti bérház lakói kapcsán a következőképpen festette le a helyzetet:

„Az öreg Gát utcai ház 18 lakásának belsejéről el kell árulnom, hogy hat lakónak van televíziója, ötnek frizsidere, kettőnek mosógépe, egynek villanytűzhelye, egynek telefonja. Azoknak szólnak ezek a számok, akik szerint az ember gyomrán keresztül gondolkodik, íté. Hát nem. A legtöbben nagy áldozatok árán, részletre, OTP-re, forintoként kuporgatva szedték össze az említett gépekhez szükséges, nehéz ezreket. Itt mindenkinek döntenie kell, melyiket válassza, mert 4-5 évenként csak egyikre-egyikre jut. Aki televíziót vesz, az teknőben mos még sokáig, az sorban áll jégért, az sparherdben tüzel; csak láthassa azt a sokat szidott és lebecsült műsort.”^[498]

Mégis úgy tűnhetett, mintha az akkoriban »kispolgárinak« mondott jólét és az új fogyasztási cikkek terjedése megváltoztatta volna az emberek életét. Ezt az

életérzést örökíti meg a *Kertes házak utcája* című 1962-es film is, melynek forgatókönyvét Csurka István írta, s a főszerepét Bara Margit és Gábor Miklós játszotta. A főszereplő Máténé és főmérnök férjének kollégája, Palotás betérnek egy kerthelyiségbe, ahol izzani kezd a két csendes, kispolgári életet élő ember – nő és férfi – között a levegő. Az asszony délutánonként, amikor egyedül van otthon, azon gondolkodik, hogy a tárgyak s egy életforma rabja lett. Néha felvetődik benne a kérdés: „hová lett a hajdani lobogás?” A boldogság „sima átmenettel frizsiderre és modern konyhabútorrá változott”.^[499] Bár a pillanat hatása alatt mindketten kilépnének korábbi életükből, ám végül nem tesznek semmit sem (akárcsak a Sarkadi-darabok hősei).

Fekete Gyula író 1964-ben, az *Alföld* című folyóiratban megjelent novellájában hasonló életképet ír le. Egy fiatal, válófélben lévő házaspár perlekedik kisgyermek felett. Vita közben a következő párbeszéd hangzik el közöttük, ami már önmagában is jelzi egyes fogyasztási cikkek fontosságát, szimbolikus szerepét:

„– A lakásra, a bútorokra, a szőnyegekre, a porszívóra, a mosógépre, a rádióra, a frizsiderre [igényt tartok]. – A tartásdíjra nem?”^[500]

1963 nyarán Veres Péter író robbantott ki újabb nyilvános vitát a „kispolgáriságról” (*Vita a kispolgáriságról*). Ideologikus fogalmazásban, de végül is okkal kérdezett rá: „van-e itt már olyasmi, amire azt lehetne mondani, hogy ez már sajátágosan szocialista kultúra?”^[501] Nehéz volt ugyanis ideológiai alapon magyarázni annak a szocialista rendszernek a létét, amely saját legitimációját az életszínvonal emelkedéséhez, hétvégi házakhoz, autókhoz, televíziókhoz és más fogyasztási javakhoz kötötte.

Érdekes jelenség, hogy a rendszer ideológiája szerint munkás-, parasztosztályként vagy értelmiségi réteggként leírt társadalmi csoportok tagjai is sokszor fogyasztói (vagy akár könnyűzenei) identitások alapján határozták meg magukat. Ezt a jelenséget a korabeli sajtó sokszor ostorozta. A *Magyar Ifjúság* szerzője például egy alkalommal, 1963-ban ironikusan így fogalmazott:

„Az átlagfiatal ugyanis merkantil szellemű, aki nem a mélymunka csákányos hősére, a bányászra tekint tisztelettel, hanem a maszek gépkocsira. Autóról, öröklakásról és frizsiderről ábrándozik önfeledten, miközben elhanyagolja a termelési mutatókat.”^[502]

A szocializmus fennállása alatt mindvégig szokás maradt, hogy írók népszerű lapok hasábjain az anyagi gyarapodás és a kollektivizmus vélt és valós ellentmondásait feszegették (ami a rendszernek a fentiekből következően korántsem volt ellenére). Ennek kapcsán pedig szóba lehetett hozni a Kádár-rendszer valamennyi vívmányát, még a külföldi utazás lehetőségét is. Gyurkó László 1966-ban például a *Társadalmi Szemle* hasábjain így értekezett:

„A »frizsider-szocializmus«-vitának sok alkotóeleme reális volt, s még ma is reális. A jólét lehetősége arra is lehetőséget teremt, hogy az emberek minden másról megfeledkezzenek, s csak a jóléttel törődjenek, mégpedig csak a maguk jólétével. Az autó, a családi ház, a televízió megszerzése sok esetben öncéllá válik, elfeledtet minden más célt, maga alá temet minden más törekvést. Az idegenforgalom növekedése nemcsak valutát hoz az országnak, hanem lehetetlen helyzeteket is teremt, amikor az ember másodrendű állampolgárnak érzi magát saját hazájában. S a határok megnyitásának nemcsak az az eredménye, hogy láthatjuk a Louvre-t, Velencét, vagy a francia tengerpartot, hanem az is, hogy némelyek a nyolcing és a gépkocsi árából meglehetősen felületes, de annál meggyőződésesebben hirdetett társadalmi és világnézeti következtetéseket vonnak le.”^[503]

A szocialista korban valójában mindvégig fontos politikai célnak számított az életszínvonal emelése. (Már a Rákosi-korban az első vagy a második ötéves terv elfogadásakor is cél volt ez.) A Kádár-rendszerben ennek kapcsán a rezsim kétségkívül sikereket könyvelhetett el a hatvanas évektől kezdődően. Ezek a sikerek hangsúlyosan megjelentek a rendszer propagandájában, és az életszínvonal kérdése állandó témája volt a különböző párttestületek üléseinek is. Az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottsága 1969 májusában például amiatt bírálta az Országos Tervhivatal előterjesztését a negyedik ötéves tervről, mert a dokumentum azzal számolt, hogy a reáljövedelem „növekedési üteme csökkenni fog”.^[504]

A reformidőszakok hatásaként nőttek az életszínvonalbeli különbségek, amelyet a kor szociálpolitikájának kellett volna kiegyenlítenie. Általánosságban az volt a cél, hogy a lakosság jövedelme, a fogyasztás, az életszínvonal a nemzeti jövedelemmel arányosan növekedjék. Ennek megfelelően kellett összehangolni a – jövedelmi, szociális különbségeket erősítő – „anyagi ösztönzés” rendszerét és a szociálpolitikai intézkedéseket.^[505] A korban ehhez egy (gazdaság)politikai vita is társult, ami alapvetően arról szólt, hogy az ún. „ösztönzési” vagy a „szociálpolitikai” célkitűzések a fontosabbak. Előbbi jegyében azt szorgalmazták, hogy a „munkából eredő jövedelmek” aránya növekedjék, utóbbi jegyében pedig, hogy az állam által biztosított szociális ellátásoké.^[506] A párt gazdaságpolitikusi a „közép- és

hosszútávú” gazdasági tervek összeállításakor általában egyensúlyoztak e két álláspont között. Az ún. reformidőszakokban fontosabb szempontnak inkább az elsődlegesen gazdasági megfontolás, az „ösztönzés” számított (ami végső soron erősítette az egyenlőtlenségeket), a később retrográdnak tekintett fordulatok alkalmával pedig inkább a jövedelmi különbségek kiegyenlítése. A VI. ötéves tervben például, amikor várható volt, hogy a gazdasági növekedés üteme lelassul, kiemelt fontosságúnak gondolták az ösztönzés erősítését.^[507] Máskor viszont épp a különbségek mérséklése került előtérbe.

Az 1962-es, a szociológiában úttörő jelentőségű rétegződéskutatás már a teljes népesség jövedelemmegoszlását is vizsgálta. 1968-ban a statisztikusok ismét felméréseket végeztek a paraszt-, munkás-, illetve alkalmazotti csoportok jövedelmeiről.^[508] A szociológiai kutatások nyomán pontos kép rajzolódott ki a jövedelmi viszonyokról. Eszerint fokozatosan nőttek a kereseti különbségek: a legmagasabb nettó jövedelmek összege a hatvanas évek derekán öt-hétszerese, majd a nyolcvanas évek elején kilenc-tízszere volt a legalacsonyabbaknak.^[509] A valós jövedelmi különbségek azonban még ennél is nagyobbak voltak. A KSH statisztikái ugyanis természetesen csak a hivatalos úton szerzett jövedelmeket és a megvásárolt fogyasztási cikkeket regisztrálták.^[510] Az adópolitika célja kezdetben a szocializmus világán belül kirívónak ható jövedelmi különbségek mérséklése volt. Egységes jövedelem-adórendszert nem vezettek be, mert azt a kapitalizmus jellemzőjének tartották, ám bizonyos társadalmi csoportoknak így is kellett adózniuk. A hatvanas évek közepétől a magánszektorban dolgozók, illetve a ház- és gépjármű-tulajdonosok fizettek adót.^[511] Az egyes társadalmi csoportok, osztályok életszínvonala alapvetően meghatározta az egymástól való távolságukat is.^[512]

Az ún. életszínvonal-politika természetesen kihatott a rendszer elfogadottságára – azokban az időszakokban is, amikor emelkedett, és azokban is, amikor hanyatlott az életszínvonal. Az egy főre jutó reáljövedelem és fogyasztás Magyarországon 1965 és 1975 között növekedett a legdinamikusabban.^[513] A KSH 4000 család életszínvonalát és életkörülményeit vizsgáló kutatása szerint 1963-1964-ben a családok közel fele azt tapasztalta, hogy életkörülményei változatlanok maradtak, s csak 6-7%-uk érzékelt javulást. 1973-ban a felmérés döntő többségüknél például életszínvonal-emelkedésről, 1976-ban pedig már csökkenésről tudósított.^[514] A hetvenes évek végére az országban gyakorlatilag megszűnt a gazdasági növekedés,

és – a fentiekben ismertetett szociálpolitikai intézkedések ellenére – tovább nőtt a szegénység. Jellemző, hogy a Tömegkommunikációs Kutatóintézet 1983-ban készült felmérése szerint a lakosság 83%-a szerint a szegénység létező jelenség volt Magyarországon.^[515] Az 1977-től 1986-ig tartó évek már a Kádár-rendszer elmélyülő gazdasági válságának az időszakára, amely politikatörténeti okként részben magyarázza, közgazdasági értelemben pedig előrevetíti az 1987 és 1990 közötti átmenetet.^[516]

Jellemző, hogy idővel a friziderszocializmus-metaforának kezdetben a sajtó teljes spektrumát bevilágító fénye is kihunyott. Míg a hatvanas évek elejétől fogva a frizsider fontos fogyasztási jelképpé, a szocialista jólét metaforájává nemesedett, később egyszerűen mindennapos használati tárggyá vált (mellesleg nemcsak Magyarországon, hanem a szomszédos szocialista országokban is). A *Korunk* című erdélyi folyóirat például még „tréfás balladát” is közölt róla *Ballada az agglegény hűtőszekrényéről* címmel, Szász János tollából:

„(...) Mindenre jó, ha van a házban / frizsider. // Megjött a nyár is. Rekkenő / hevében megizzad a kő. / Ő hűlni vágyva szekrényébe búj, / hogy szenderét a nyár ne csenje el. / ...Álmában Wartburgot vezet.”^[517]

Egy idő után azonban az újságíróknak is szemet szűrt, hogy a frizsidertulajdonlás voltaképpen nem jelent már semmit sem. A *Magyar Nemzet* újságírója például 1970-ben a lap vezércikkében így fogalmazott:

„Néhány évvel ezelőtt többen a friziderszocializmustól féltek. Ma már annyi háztartás szerezte be a frizsidert, hogy nem jelképez semmit. Így van ez a tévével, s így lesz idővel az autóval is. A státuszszimbólumok legfőbb ellenszere az elterjedés.”^[518]

Majd miután a szerző hosszan elemezte a vagyoni különbségeket, így fogalmazott: „Ám a nagyobb differenciálásnak van egy társadalompolitikai feltétele. Nevezetesen, hogy a legkisebb jövedelemből is meg lehessen élni.”^[519] Ami viszonylag sekélyes célnak tűnik a korábban még teljes egyenlőséget és a kommunizmus majdani megvalósulását hirdető szocialista rendszer szempontjából. Gyurkovics Tibor író 1984-ben egy rövid tárcában amellettt történetét, hogy a gyümölcs frissen a legfinomabb. Ennek kapcsán szerét ejtette annak, hogy ironizáljon a „friziderszocializmusnak” nevezett, és sokáig komolyan vett jelenség, vita felett:

„Először a hatvanas években ijesztgettek bennünket a frizsiderszocializmussal. De nem így, eltevésben, hanem státusszimbólumként, hogy ennyire futja a szocializmusból, egy kis jólét-frizsiderrel, mely megvonja tőlünk a szocialista eszmei erőt. Hálisten, nem vonta meg, viszonylagos frizsider-gépmű-apparátusunkba nem rokkant bele a tébláboló szocializmus. Lehet frizsidert tartani szocialista állampolgárként is. Bebizonyosodott.”^[520]

A frizsider metaforikus jelentése idővel tehát feledésbe merült; a jólétnek és az úgymond kispolgári szemléletnek új metaforái lettek. Az egyik leghíresebb ilyen talán a kesudió, amelyről 1976-ban az *Élet és Irodalom* hasábjain bontakozott ki újabb életmód-diskurzus: az ún. „kesudió-vita”. Bertha Bulcsu író a szocializmus eszméjével összeegyeztethetetlen, értelmetlen pazarlásnak vélte a zöldség-gyümölcsösnél látott „kesudió-hegyeket”.^[521] Az *ÉS* olvasóival a szerző gondos leírása érzékeltette, hogy valójában milyen felesleges terményt importál a szocialista gazdaság:

„Én vettem egyet. Az eladólány többször megnézett, majd megmutatott az egyik kolléganőjének is. Őrülnék tartottak. Önök persze műveltek és tudják, mi is az a kesudió. Nem mindenki? Akkor elmondom. Az *Anacardium occidentale* nevű hat-hét méter magas fán terem Indiában. (Dél-Amerikában őshonos.) Diónemű termése a tyúktojás nagyságú, ehető termés-kocsány mélyedésében érik meg. Indiában vesedió, kesudió, indiai elefánttetű névvel ismeretes. Íze (ezt már tapasztalati alapon közlöm) a szózott mandula és az amerikai mogyoró között van valahol, de mindkettőnél rosszabb. Mi szóva kapjuk.”^[522]

A szerző nem csak a gyümölcs behozatalának feleslegességéről írt, amit nem talált finomabbnak a szintén megvásárolható mandulánál vagy mogyorónál. (A tételszerű állítással természetesen nem feltétlenül kell/lehet egyetérteni. Ám e fejezet nem a kesudió védelmében íródott, hanem sokkal inkább azért, hogy a fogyasztás korabeli fontosságát és metaforikus szerepét érzékeltesse.) Az író a kesudió-import gazdaságossága miatt is aggódott:

„Elgondolkodtató, hogy az árucseré-egyezmények keretében mit adunk miért. Az emberek nem szeretik, ha autóbuszokat, gépeket adunk banánért, rágógumiért, harisnyagumiért, színes bugyikért. Félek, hogy ez is előfordul.”^[523]

Írását végül így zárta: „Kesudió-hegyek között járunk, és szidjuk egymást, mert rosszul dolgozunk, mert bent rekedtünk egy hibás körben.”^[524] A „hibás kör” továbbra is a fogyasztói javak hajhászása volt. A vágyott fogyasztási cikkek közé

eszerint tehát nemcsak az ekkor már funkcionálisnak gondolt tárgy, a hűtőgép, hanem a teljesen feleslegesnek láttatott gyümölcs, a kesudió is beletartozott. Ahogy a Kádár-rendszer fogyasztói társadalma alakult, terjeszkedett, úgy változott az életmódról szóló diskurzus tárgya, súlya és tétje is, s lett a frizsiderszocializmus-diskurzusból kesudióvita.

Nem csak a nyugati kapitalista országok vélték az örök fejlődés ígéretének a modernizációt. A kommunista országok is úgy látták a szocialista fejlődést (modernizációt), mint amely ledönti a technikai fejlődés korlátait, és megteremti az általános jólét korszakát. A hatvanas években szinte minden ideológus bizakodott a töretlen fejlődésben, a technikai haladás eredményeiben, és ennek kapcsán az általános jólét (és esetenként emellett a teljes egyenlőség, vagyis a kommunizmus) megvalósulásában.^[525] Amikor pedig a korábban egyenes vonalúnak képzelt gazdasági fejlődés megtört, a korábbi eredmények súlykolásával próbálták meg erősíteni a rendszer elfogadottságát. A Kádár-korban fokozatosan – részben tehát a hruscsovi Szovjetunióban bekövetkező változások nyomán – a jólét erősítése, a szocialista fogyasztói társadalom megteremtése vált a legfőbb legitimációs ideológiává. Minden olyan nyilvános vita, amely e jelenségek és a szocializmus kapcsolatáról szólt, valójában a szocializmustól (vagy annak korábban elképzelt formájától) különböző rendszerként próbálta meg elfogadtatni a Kádár-rezsimet. Kétszer kettő volt ugyanis a korban a párt propagandistái számára, hogy pusztán ideológiai mantrákkal nem lehet társadalmi támogatottságot szerezni. A rendszer legitimációját szolgálták azok az itt elemzett, általánosságban „életmód-vitáknak” nevezett diskurzusok is, amelyek az állítólagos ideológiai kritikákkal szemben védték a „kispolgári jólétet”. E szövegek valódi célja ugyanakkor nem a vita, hanem a folytonos fejlődés és az életszínvonal-emelkedés súlykolása volt.

Amikor az 1960-as évek elején értelmiségiek a *Kortárs* hasábjain a „szocialista kultúra, művészet” létéről vitatkoztak, a vitában felvetett alapvető kérdés az volt, hogy a jólét nem torzítja-e a szocialista társadalom erkölcsseit. Később ennek kapcsán is, több nyilvános vitában szó esett a népesedési folyamatokról, a népességszám gyors csökkenéséről. A gyermekszám esésében többen szintén a fogyasztói szokások megváltozását, az anyagi javak hajhászását látták. E vitának egy tömören megfogalmazott költői (valójában írói) kérdés, a „Kicsi vagy kocs?” vált a mottójává.^[526]

Kicsi vagy kocsi? A familizmus születése

„A napokban történt egy újpesti fodrászüzletben. Egy kismama éppen végzett: vette a kabátját és kifelé indult. A többiek mind őt figyelték a tükörből. Amikor az ajtó becsukódott mögötte, volt szomszédja szólalt meg elsőnek, egy tarkuló-szőke szépség: – Tudja ez, mit csinál? – Meg van bolondulva – állapította meg a bura alól a másik szomszéd, tárgyilagosan... – Ééén? – emelte meg a hangját a fodrásznő. – Ha sarokházat adnának, akkor se. Nem a harmadikat! Egyet se! A megüresedett széket egy háromgyerekes mama foglalta el. Ő nem mondott semmit – ő csak hallgatott...”^[527]

Fekete Gyula író 1970-ben indított a *Nők Lapjában* oknyomozást az olvasók segítségével. Arra volt kíváncsi, miért vállalnak a nők kevesebb gyermeket, mint korábban. Vitaindító írásában ő osztotta meg a fenti, elrettentő történetet a lap olvasóival. A *Nők Lapjának* ekkor elvileg több mint 600 ezer olvasója volt. Hetente a korabeli becslések szerint mintegy kétmillió olvasóhoz jutott el. Az író már korábban is foglalkozott demográfiai kérdésekkel, először az ún. népesedési vita kapcsán a *Kortárs* folyóirat hasábjain. (Ekkor *Gyümölcs a korfán* címmel írt róla.^[528]) Arról, hogy miért kezdett el foglalkozni a kérdéskörrel, Fekete Gyula így írt: „Számomra izgalmas írói tanulmány volt a népesedési vita.”^[529] (A korban ezt megelőzően többször is rendeztek nyilvános vitákat a népesedés kérdéseiről.)^[530] A *Nők Lapjában* megjelent szövegeket utóbb egybeszerkesztve könyvben, szociográfiaként is megjelentette.^[531]

Ennek a diskurzusnak voltak előzményei már a háború előtt is. A 20. század első felében az új konzervativizmus jegyében a kevés gyermek, az „egykes” családok elszaporodásának okát a modern társadalmi viszonyokkal (modernizációval) együtt járó erkölcstelenségben vélték felfedezni magyar értelmiségiek.^[532] Trianon után fontos szerepet kapott ennek kapcsán a magyar nemzet gyarapodásának, illetve fogyásának a kérdése is. A húszas évek végén, a harmincas évek elején a népiesség képviselőjében Kodolányi János vagy Illyés Gyula sokat értekezett demográfiai kérdésekről. Az ő álláspontjukban szintén felfedezhető volt a modernizáció és a vele megszülető individualizmus bírálata.^[533] A Kádár-rendszerben a vita újabb hullámokat vetett, először 1962-1963-ban, majd az 1970-es évek elején (Fekete Gyula írása kapcsán is), végül az 1980-as évtized kezdetén került be a téma ismét a közbeszédbe.

A *Nők Lapja* 1970-ben is többször foglalkozott hosszasan a családalapítás kérdéseivel, például az újságban „fészekrakásnak” titulált jelenséggel, vagyis hogy miképp tudnak a fiatal családok otthont teremteni.^[534] A hetilap tudósított a gyēs előnyeiről; megvizsgálta, érdemes-e három évig otthon maradni a gyermekkel. Ennek kapcsán a lap egyik szerzője leszögezte: „Az üdvös a szabad választás lehetősége. Ahogyan történik is. Mindenki választhat: otthon maradni vagy dolgozni!”^[535] Ebben az évben indult április 18-án a később híressé vált *Élünk magunknak!* vita, amit Fekete Gyula író írása, válogatása vezetett be. (Később Fekete Gyula ehelyett az *Éljünk magunknak?* címet használta.^[536]) Véleményeket válogatott össze arról, hogy a nők miképp vélekednek a gyermekvállalásról. A szerző semmilyen kétséget sem hagyott afelől, hogy mindezt, mármint a gyermekszám csökkenését nem a kormányzat hibájának tartja (és nem híve annak a véleménynek, amely a gyermekvállalást szabad egyéni vagy családi döntésnek tekinti):

„Készíthetnénk természetesen az elmúlt évekből annak a bizonyítására is sajtószemlét: milyen intézkedések történtek az anyák, a gyermekes családok érdekében stb. De ezzel az összeállítással éppen a problémákra igyekszünk nyomatékosan felhívni a figyelmet: az anyaság témakörében az eltérhetőnél gyakoribbak és szélsőségesebbek az ellentmondások.”^[537]

A vita egyik pszichológus hozzászólója később akként vélekedett, hogy mindebben az anyagi késztetés sem elhanyagolható:

„Vagy kötelezővé kell tenni a gyermeknevelést törvényileg (és az magával hozná a gyermektelenségi adó valamely formáját), vagy valamiképpen díjazni, elismerni kell az ezen a téren végzett munkát, hogy ennek társadalmi becsülete legyen! Ha nincs mód általában díjazni, legalább elismerések, kitüntetések formájában átmenetileg.”^[538]

Gyurkovics Tibor író 12 pontban osztotta meg véleményét a gyermekáldásról – úgy, hogy nem mulasztotta el leszögezni az anyasági segélyről: „(á)llamunk egyik legjobb gesztusa huszonöt éves történetében.”

A szocialista állam látszólag sok gesztust tett a nők felé. Az egyik ilyennek a korban a női munkavállalás lehetősége tűnt. A jelenséggel kapcsolatos szám adatok azonban azt mutatják, hogy hosszabb távú folyamatról van szó, és a lehetőség korántsem pusztán a szocializmusnak volt köszönhető. A női munkavállalás Magyarországon már a szocializmus előtt elterjedt volt. A 20. század első felében a

nők jelentős része már rendszeres foglalkozással rendelkezett. A statisztikák szerint az évszázad elején, 1900-ban kb. a női népesség egyötöde (20,8%) dolgozott. A magyar lányok, asszonyok ekkor sem csak házicselédként vagy a szolgáltatóiparban (azaz az ún. hagyományos női foglalkozásokban) tevékenykedhettek, hanem jelentős számban alkalmazták őket a gyáriparban is. 1949-ben, a szocialista korszak kezdetén a nőknek már közel a negyede dolgozott (24,9%). A szocialista rendszer látszólag sokat tett a női foglalkoztatásért, és a propaganda gyakorta mutatott nőket férfifoglalkozásokban (traktorosként vagy rendőrként például). Ám a munkavállaló nők aránya a szocializmus korszakában valójában csak a másfélszeresére növekedett (1980-ban: 39,9%) a teljes népesség körében, ideértve az inaktívakat (pl. a nyugdíjasokat) is. ^[539]

A statisztikák jelentős változásokat mutatnak viszont a gyermekszám változásában. A Kádár-korszakban a házasságon kívül született gyermekek aránya látványosan csökkent, átlagosan közel 30%-kal volt alacsonyabb, mint a Horthy-korban. A születések száma újabb mélypontokat ért el a rendszer évtizedeiben. Mindez a családdal kapcsolatos szerepek megváltozására is utalhat.

Az ötvenes években még a Ratkó-korszak intézkedései révén próbálta a pártvezetés a népességszám csökkenését megakadályozni. Tiltották az abortuszt, és gyermektelenségi adót vetettek ki. 1956-ban szüntették meg a teljes abortusztilalmat. A rendszer vezetői ennek kapcsán már 1962-ben megkongatták a vészharangot. Gáspár Sándor kommunista politikus például a Politikai Bizottság egyik ülésén a „nemzet kipusztulásáról” beszélt. ^[540] (A KSH-n belül 1962. január 1-jétől alakulhatott meg a Népességtudományi Kutató Csoport. A pártállam támogatta a demográfiai kutatásokat; olyan megoldási javaslatokat várt a tudósoktól, amelyek révén megállítható a népességcsökkenés.) 1962-ben a demográfiai statisztikák ún. „születési mélypont”-ot mutattak. A demográfiai hullámvölgyet a pártállam nem hallgatta el, mint más jelenségeket (például a szegénység létezését), hanem nyilvános vitákat kezdeményezett róla. Az 1963-1964-es első vitahullámban leginkább a népi írók és újságírók vettek részt. Az a tény, hogy ők demográfiai kérdésekről nyilvánosan vitázhattak, nem volt független a pártvezetés szándékától. Kádár János egyik felszólalásában, 1966-ban a Politikai Bizottság ülése előtt így fogalmazott: „a család nem két fiatal, hanem a gyermek, akit a társadalom vár tőlük”. Az első titkár zárt körben kifogásolta az abortuszrendeletet, megjegyezve:

„Ez nem azok közé a demokratikus szabadságjogok közé tartozik, hogy írhat-e cikket vagy nem valaki.” Majd hozzátette még:

„[A]mit régen a bábaasszonyok és sarlatánok csináltak – egyénileg tették tönkre az anyákat –, most ez nálunk intézményes és törvényes rend – bocsánat a kifejezésért –, mert amit most csinálunk, az szisztematikus tönkretétel hatósági engedéllyel és jóváhagyással. [...] A szülőotthonokra ki van írva, hogy szülőotthon, de azok a valóságban hatósági angyalcsináló gyárak. Én ezt nem fogom sehol így mondani, de másképpen erre nem tudok gondolni.”^[541]

Az abortuszsabályozást azonban egyelőre nem változtatták meg, feltehetően mivel tartottak egy ilyen intézkedés népszerűtlen voltától.

A legfontosabb olyan politikai lépés, amelyet a pártvezetés a népességszám növekedése érdekében tett, elvileg a gyés (gyermekágyi segély) bevezetése volt. A források azonban azt mutatják, hogy ez nem feltétlenül demográfiai okok miatt vagy egyszerűen a család intézményének az erősítése érdekében történt. Az 1960-as évek elejétől fogva ugyanis többször felmerült egy hasonló támogatás bevezetésének a gondolata. A gyés bevezetése eredetileg a munkaerő-túlkínálat csökkentését szolgálta volna, hiszen az állami foglalkoztatottak tömegeivel a szocialista gazdaság valójában nem tudott mit kezdeni. Az MSZMP KB Államgazdasági Bizottsága 1966 őszén tárgyalta az ún. újraelhelyezkedési segély bevezetéséről (ami a munkanélküli segély eufemisztikus elnevezése volt). 1966-ban a párt- és állami vezetés már megkezdte a gazdaság működésének hatékonyságát szolgáló – később egyöntetűen „reform”-nak nevezett – intézkedések bevezetését. Ennek következményeként pedig arra lehetett számítani, hogy a vállalatok a gazdaságos működés érdekében elbocsátanak majd embereket. A teljes foglalkoztatás rendszere gazdaságossági szempontból ugyanis már ekkor sem tűnt fenntarthatónak. Az „újraelhelyezkedési támogatás” voltaképpen munkanélküli segélyként, a felmondási időre folyósított járandóság lett volna. A gyésről szóló döntés gyakorlatilag ennek a javaslatnak az ellenpontjaként született meg. A döntéshozók számára pedig, úgy tűnik, a nők otthonmaradása inkább összeegyeztethető volt a rendszer ideológiájával, mint a munkanélküli segély valamely konkrét formájának a bevezetése. A „szocialista” vívmányként leírt intézkedés, vagyis hogy az anyák gyermekeikkel otthon maradhattak, valóban csökkentette a teljes foglalkoztatás rendszerében a munkaerő-túlkínálatot. A gyés mellett szóltak természetesen nem gazdasági természetű érvek is. A korabeli sajtó

többször azt hangsúlyozta, hogy az anyák így kétéves korukig otthon foglalkozhattak a gyermekeikkel.^[542] A nyilvános fórumokon azt is hangoztatták, hogy a segély jótétemény a családok számára, és a gyás bevezetését a pártállam adományának mutatták. Az intézkedéstől közvetve azt is várták, hogy hozzájárul majd a születések számának újbóli emelkedéséhez.

Jellemző, hogy idővel megváltozott a gyásban lévő anyukák társadalmi összetétele. Kezdetben az átlagosnál alacsonyabb keresetű és iskolai végzettségű nők vették igénybe – valóban segélyként. Az évtized végére azonban általános jelenséggé vált valamennyi társadalmi csoport körében, hogy a nők otthon maradtak gyermekeikkel (például 1967 és 1973 között 34-ről 56 százalékra nőtt a felsőfokú végzettségű, a támogatást igénybe vevő nők aránya a teljes népességben). 1967 és 1974 között összesen közel egymillió nő igényelte az azóta is „segély”-nek nevezett juttatást.^[543] Hasonlóan fontos lépés volt a családok életében a családi pótlék bevezetése, amely elsősorban az alacsony jövedelmű családok biztos megélhetését szolgálta. Az 1970-es években az állam lényegében megkészszerelte a gyermekgondozási segély és a családi pótlék összegét (különösen jelentős volt az 1974. évben végrehajtott emelés). Az 1970-es évek végére így a családok jövedelmének meghatározó elemévé váltak az ún. államtól kapott családi támogatások.^[544] A családi pótlék összege 1980-ban például már az átlagkereset egynegyedét tette ki. Ezek a támogatások szinte kivétel nélkül a gyermekes családok megélhetését könnyítették. 1985. március 1-jén bevezették a jövedelem alapján folyósított gyedet, ami egyértelműen a magasabb jövedelmű családoknak kedvezett. Maga a gyás ugyanakkor részévé vált a szociálpolitikai gondolkodásnak, s a rendszer képviselői és újságírók is a korszak legjelentősebb szociális vívmányaként beszéltek, értekeztek róla. Általánosságban a szociálpolitikai juttatások mértéke a szocialista és a kapitalista országok közötti versengés egyik színterévé vált. Ennek kapcsán a Kádár-kori magyar állam is minduntalan saját intézkedéseit, illetve általánosságban a szovjet blokk előnyeit hangsúlyozta. Részben ezt szolgálta az a nyilvános diskurzus is, amely a gyásban lévő kismamák dologtalan, könnyelmű életéről szólt. A sajtóban pszichológus-szakemberek értekeztek a gyásbetegségről, azaz az otthoni semmittevéskáros lélektani hatásairól. Még az az urbánus legenda is felröppent, hogy egy lakótelepen a gyásos kismamák – a dologtalanság következményeként – több lakásban működő kuplerájt

alakítottak (többek közt erről szól a *Falfúró* című film is).^[545]

A pártállam 1973-ban ún. népesedéspolitikai határozatot fogadott el.^[546] A Politikai Bizottság döntött arról, hogy a gyest és a családi pótlékot felemelik a többgyermekes családok körében. A párt korifeusai általánosságban a két- és háromgyermekes családmódel mellett törtek lándzsát. Ezzel egyidejűleg az abortuszszabályozás szigorításáról is döntöttek. Eszerint a házasságban, a főbérleti vagy saját lakásban élő, negyven évnél fiatalabb nők csak akkor vetethették el a magzatukat, ha már legalább három gyermeket neveltek. Egy fiatal házaspár, Pór György és Kőrösi Zsuzsa petíciót kezdeményezett a tervbe vett rendelkezés ellen, amit több mint ezerötszázan aláírtak. A tiltakozó levelet elküldték Apró Antalnak, az Országgyűlés elnökének. Ezt követően a tiltakozást szervező Kőrösi Zsuzsát, aki ekkor már végzős hallgató volt, eltávolították az egyetemről. A női önrendelkezésért küzdő Pór-Kőrösi házaspár végül arra kényszerült, hogy elhagyja az országot.^[547]

A Kádár-rendszer általánosságban is törekedett arra, hogy a családot a társadalom alapvető egységének tekintse. Ez egyfelől – e szempontból – konzervatív szemléletmódjából következett, másfelől pedig abból a felismert gazdasági-társadalmi érdekből, hogy sokkal egyszerűbbnek és főképp olcsóbbnak tűnt (a többkeresős családmódel révén) a családokat önfenntartóvá, az öngondoskodásra alkalmassá tenni, mint az egyéneket. A család szerepének erősítése azt a célt is szolgálta, hogy ha az egyén nem jutott elég jövedelemhez a különböző juttatásokból, támogatásokból, akkor a házastársa, családja gondoskodhatott róla. (Ez érvényes volt nemcsak a szűkebb családok megélhetésére, hanem a nagyobbakban az idősek ellátására is.)

A kiépülő szocialista rendszer összességében olyan gazdasági egységként kezelte a családot, amely a szinte teljes foglalkoztatás révén, a nők munkába állásával, illetve a nekik juttatott, nem véletlenül segélynek is nevezett támogatásokkal ellensúlyozni tudta a nivellált bérrendszert és az alacsony kereseteket. A korabeli szociológia mindezt úgy fogalmazta meg, hogy a „mindkét házastárs gazdasági aktivitása által jellemzett család a szocialista társadalom családi formája”.^[548] Ebből azonban nem feltétlenül következett a női egyenjogúság megvalósulása. Már 1970-ben is született olyan kritikus szellemű tanulmány (filozófusok tollából), amely azt hangsúlyozta, hogy a családok valójában „férfiközpontú” társadalmi egységekké

alakultak át a szocializmusban. Eszerint a Kádár-korban a – továbbra is a férfiak által irányított – családoknak alapvető törekvése volt a tulajdonszerzés és a magántulajdon (a családi egzisztencia) védelme. A szerzők úgy látták, a társadalom (és/vagy az állam) a polgárosodás útját választotta a kommunizmus építése helyett. [549]

A korban, ahogy Dupcsik Csaba és Tóth Olga tanulmányában megállapítja, a feminizmus helyett megvalósított „familizmus” egyfelől politikai engedménynek tűnt, másfelől viszont a korabeli társadalmi viszonyok természetéből és a társadalmi önszerveződéseket tiltó rendszer lényegéből, működéséből is következett. A familizmus ideológiaként általában is a család fontosságát hangsúlyozza; érvényesülése pedig többnyire olyan társadalmakra jellemző, ahol szinte a családi kapcsolatok az egyedüliek, amelyeket az egyének viszonylag szabadon alakíthatnak. [550]

A kortárs diskurzusokban megszólaló szerzők hasonló szentenciákat fogalmaztak meg a szocialista fejlődés és a kommunista erkölcs kapcsolatáról, mint ami hajdan, a Horthy-korszakban olvasható volt a modernitás és a vallásosság, illetve a népiesség viszonylatairól. A szocializmusban a magánszféra működését és a szexualitás megítélését ráadásul mintha továbbra is a család mindenekfelettségét valló „kispolgári” erkölcs alapvetései szabályozták volna. A rendszer propagandistái többek között „szocialista monogámiát” hirdettek, ami nem sokban különbözött a korábban hirdetett keresztény vallási elvektől. A szocialista rendszer saját érdekei miatt családpolitikáját konzervatívnak vagy tradicionalistának nevezhető elvek alapján formálta. Ebből következően a kor „nőpolitikáját” is ennek rendelték alá, ami meglehetősen távolt állt az ekkor már a női önrendelkezés célját képviselő nyugati feminizmusoktól. [551]

1970-ben temérdek olvasói vélemény után végül Fekete Gyula ismét teret kapott a *Nők Lapja* hasábjain, hogy immár tézisszerűen is összefoglalja az álláspontját. [552] Vitázó véleményét végül három számon keresztül, összesen hat teljes oldalon közölte a lap. Nyitásként az író leszögezte:

„Nincsenek illúzióim. Éveken, évtizedeken át kialakult, olykor már végképp elkérgesedett szemléletet, életmódot, életfelfogást semmiféle okfejtés nem képes egyik percről a másikra érdemben megváltoztatni.” [553]

A második részben gyakorlatilag azt is kifejtette, hogy nem ért egyet a nőknek a saját testükhöz fűződő önrendelkezési jogával:

„Belesulykolt már néhány képtelenséget a sajtó is a közvéleménybe, de talán semmit olyan kitartóan, mint a szuverén jog frázisait. »A nőnek körülményeitől függetlenül is szuverén joga, hogy ne vállaljon gyermeket, ha nem akar« stb. A szülés nem a jog asztala.”^[554]

A cikksorozat harmadik részében végül saját írói álláspontjának megfelelően a „népben és nemzetben” gondolkodásra hívta fel a figyelmet. Ebből is következett szerinte az, hogy a demográfiai gyarapodásra, a magyarság növekedésére kiemelt figyelmet kell fordítani:

„Lehetetlen kitérnem minden ellentmondásra a szubjektív értékek, indulatok e dzsungelében. Nem mondhatnám, hogy általános erényünk a – Veres Péter szavával élve – népben-nemzetben való gondolkodás. Túlságosan sokan tekintik a világot afféle önkiszolgáló boltnak, és a valóság ezernyi ellentmondó ténye közül mindig azt a kézhezállót választják ki, amely leginkább megfelel önigazolásnak. Ilyen otromba általánosítással bármelyik zsúfolt villamos »érv« lehet arra, hogy: lám, túlszaporodunk! És bármely rosszul nevelt gyerek arra a tanácsra: fiatalok, inkább válasszátok a kocsit!”^[555]

E cikkben fogalmazta meg először a korban híressé vált, később rövidebb, emblematikusabb formában továbbélő költő (írói) kérdést, vagyis: „kicsi vagy koci?” Az író kétséget sem hagyott afelől, ha a kérdés, „kicsi vagy koci” egyáltalán felvetődik, akkor az előbbi a helyes választás. Mindazonáltal az immáron a múlt ködébe vesző Kádár-korban is nehéz elképzelni egy fiatal párt, amint túl a „fészekrakás” pillanatán e választást mérlegelik a modern összkomfortos panel vacsoraasztalánál. Végképp nem úgy, hogy a kocsira 1970-ben még többnyire kilenc hónapnál is többet kellett várni... Fekete Gyula mindenesetre megszerette a műfajt, és az *Éljünk magunknak?* (1972) után *Mindene megvan?* (1973), majd *Levelek a magányról* (1979) címmel újabb köteteket szerkesztett a *Nők Lapjában* megjelent vitaindítóra érkezett olvasói levelekből.

A vita, ahogy a fejezet elején említettem, az 1980-as évek elején ismét fellángolt. Az *Új Ember* című katolikus lap 1980-ban arról írt, hogy háromévente lesz annyi kevesebb a magyarság létszáma, mint ahányan a Don-kanyarban pusztultak el; az *Élet és Irodalom* szerzői pedig ismét a népességcsökkenésről értekeztek.^[556] Szimbolikus jelentőségű az a tény, hogy a nyilvánosságban a Kádár-kor valamennyi

évtizedét (a hatvanas, a hetvenes és a nyolcvanas éveket is) a családról szóló diskurzus, vita nyitotta meg. A népi írók a születések számának további csökkenése kapcsán újra és újra erkölcsi kérdéseket feszegettek.^[557] Hasonló érvekkel indultak harcba, mint korábban, vagyis a mindenki által viselt osztársadalmi (nép-nemzeti) felelősséget hangsúlyozták az egyéni érdekekkel szemben. Bár ők többnyire népre és nemzetre hivatkoztak, a család fontosságát súlykoló érveik valójában az e téren konzervatívnak mutató pártállamnak sem voltak ellenére.

Boldog vesztesek. Túl a szocializmuson

Schiffer Pál 1971-ben filmet forgatott *Levelek az öttalálathoz* címmel, amelyben egy lottónyertes történetét filmesítette meg, illetve azt, hogy a „lottóötös” milyen reakciókat váltott ki az emberekből a kor Magyarországon. A rendező úgy találta, hogy „(a) nyeresemény felvétele utáni hetekben egy lottónyertes átlagosan 350 levelet kap. Ezek között megtaláljuk a fenyegető, zsaroló, könyörgő, ajánlatokat tevő levelek széles skáláját.”^[558] Ma a történész számára e dokumentumok azonban inkább a létállapottá vált szegénységben élő emberek mindennapjairól tanúskodnak. A levelek páratlan forrásai a szocializmuskori szegénységnek. Különösen érdekessé teszi őket, hogy szinte egyidőben keletkeztek az első magyarországi szegénységkutatással.^[559] E fejezetben a levélírók történetein keresztül a Kádár-kori szegénységről villantok fel pillanatképeket. Az írás kiindulópontja, hogy Magyarországon az államszocializmus és annak 1956 után kialakuló formája, a Kádár-rendszer sem tudta felszámolni a szegénységet, csak „gyarmatosította”, eltüntette annak tapasztalatát.

A posztkolonialista elmélet szerint a gyarmatosítás (kolonizáció) új formája mint narratíva teremti meg a kolonizáltságot fenntartó intézményeket, infrastruktúrát.^[560] Olyan diszkurzív gyakorlatokban megnyilvánuló, elnyomó és ellenőrző technika, amely által leírható például a modern társadalmakban a kirekesztett csoportok alávetése, elnyomása. Értelmezésem szerint az állami intézmények nemcsak sajátos függelmi rendszereket alakítottak ki a Kádár-kori társadalomban, hanem működésük és az általuk teremtett diskurzusok^[561] szinte lehetetlenné tették a szegénységben élők egyéni és kollektív élményeinek a kifejeződését, megjelenését a nyilvánosságban, azaz gyarmatosították a tapasztalataikat. Az alábbiakban tehát nem az úgymond „szokványos”, korabeli hivatalokban keletkezett források alapján, hanem egy „rendkívüli” esemény nyomán született levelek segítségével mutatom be az ő helyzetüket.

A dokumentumfilm forgatókönyvében Schiffer Pál leírta, hogy az emberek Magyarországon hatmillió lottószelvényt töltenek ki hetente. „Az 1957-ben elindított lottójáték ma kétségtávol a legátfogóbb tömegmozgalom az országban” – állapította

meg lakonikusan a rendező. A szelvényeladási számok azt mutatták, hogy Magyarországon gyakorlatilag minden család lottózott.^[562] A kor viszonyai közt a nagyösszegű nyeremény a kiemelkedő gazdagság lehetőségét ígerte az egyének számára (a hatvanas években egy-kétmillió forint között változott a főnyeremény összege, ami a legmagasabb korabeli kereseteknek, a miniszteri béreknek is körülbelül a száz-kétszázszorosa volt). A rendező felkutatott több lottónyertest is, hogy megismerje a sorsukat, míg végül rábukkant arra a férfira, akit a film főszereplőjének kiválasztott. Azok közül, akik megnyerték a lottóötöst, harminckét nevet ismert az 1964-től vezetett nyilvántartásból, és tizenöt embert keresett fel közülük.^[563]

A film főszereplője, Földi János 1971-ben közel kétmillió forintot nyert.^[564] Éppen a film készítésekor záporoztak hozzá az ország minden tájáról a segítség-, még pontosabban a pénzkérő levelek. A férfi pincérként dolgozott Gyöngyösön, a Kedves Étteremben, a Piac téren. A filmben a hozzá írt levelek világába pillanthatunk bele. A borítékra a levélírók, mivel az újságokból és a rádióból nem tudták a pincér pontos címét, csak a foglalkozását, és hogy gyöngyösi, ilyen és ehhez hasonló címzéseket írtak: „Gyöngyös, vendéglátóipar”. A levelek azonban, úgy tűnik, mégis célba értek, hiszen a harmincezres lélekszámú város lakossága szinte kivétel nélkül ismerte a szerencsés nyertest. A postások egy idő után már gondolkodás nélkül tudták, hová és kinek kézbesítsék a hasonló címzésű borítékokat. (Volt olyan levélíró, aki az OTP-nek írt, kérve, hogy mivel a bank biztosan tudja a szerencsés nyertes címét, továbbítsa neki a levelét – természetesen ez is megérkezett a gyöngyösi pincérhez.) Földi János a levelek címzésében szerepelt pincérként, vendéglátóipari dolgozóként, „milliomos úrként” vagy „a lottó ötthalálát boldog tulajdonosaként”^[565] is, és volt, aki minden rendelkezésére álló információt összegezve a címzésben így szólította meg: „Vendéglátóipari dolgozó, főnyeremény tulajdonos”.^[566]

A leveleken belül a leggyakoribb megszólítás a „Tisztelt Földi János Úr!” volt, s a fennmaradt közel félszáz levél között csupán egyetlenegy találtam, amelynek írója „Kedves Földi elvtárs!”-ként szólította meg a lottónyertest. Mindez érzékelteti, hogy a korabeli hivatalos nyelv, amely látszólag – legalábbis a levéltári források alapján úgy tűnik – áthatotta a mindennapi kommunikációt, valójában csak a hivatalokkal folytatott levelezés metanyelve volt.^[567] A kommunista frazeológia

jellemzően hiányzik ezekből a levelekből, az érvelésben viszont annál nagyobb szerep jut a vallásra, az isteni gondviselésre való hivatkozásnak.^[568] Kevesen ígérhettek a pincérnek bármit is a segítség fejében; többen a kölcsönkért pénz visszafizetését mintha a gondviselésre bízták volna: „egy kis vigaszt öntől várok, a jó Isten is meghálálná magának (a) jóságát...”.^[569] Volt olyan levélíró, aki végül megígérte, hogy imádkozni fog Földi Jánosért: „[A] jó Istenre kérem, segítsen, mindig imádkozni fogok magáért, mert azért erre szükségünk van. Istenem csak meghallgatná kérésem.”^[570]

Az egyik, magát „T. testvéreknek” nevező, kérését ily módon (a „királyi” többessel) is nyomatékosító, mégis egyes szám első személyben fogalmazó levélíró például a következő hivatkozással kért pénzt a szerencsés pincértől:

„Arra kérem, kedves Földi János, mivel nagyon szeretem templomunkat virágokkal díszíteni, de most nincsen pénzem, s fáj látnom, hogy Szent József szobrához nem tettek virágot, pedig nemsokára március lesz, vagyis Szent József hónapja. Arra kérem, küldjön 100 forintot, hogy sok szép virágot vehessek.”^[571]

Akadts olyan levélíró is, B. Béláné, aki egyszerűen csak szükségét érezte annak, hogy valamiféle, a kor hivatalos diskurzusaira jellemző kollektivitás jegyében gratuláljon a honfitársnak: „Éljen boldogan szép Hazánkban, ahol ön mindent megtalált és továbbra is megtalálhat!”^[572] A legtöbben azonban pénzt kértek, és többnyire azt is megírták, hogy mekkora összegű segítségre volna szükségük, és mire fordítanák azt. B. Katalin, egy kecskeméti adminisztrátorlány, aki elbeszélése szerint beiratkozott egy természetjárókörbe, és, állítása szerint, emiatt keveredett adósságokba, így írt:

„A vállalatomnál több fiatallal ismerkedtem meg. Vonzott a társaság, és mentem. Kb. 1 éve elkezdtek a természetjárást. Mivel Kecskemét elég messze van a Magyar-Hegységektől [sic!], így sajnos a vonatköltségek, és maga az egész kirándulás nagyon sokba került.”

22 000 forintot kért, és megígérte Földi Jánosnak, hogy ennek fejében bármilyen feltételt szabjon is, ő teljesíti.

„Ha megtenné ezt nekem, legyen szíves, írja meg levélben címemre a feltételeket, én hajlandó vagyok azokat elfogadni, és még egyszer megkérném, tegye meg ezt a nem csekély dolgot, ha úgy gondolja.”^[573]

P. Melinda, egy tizenhat éves lány a levélborítékban fényképet is küldött magáról, hogy a pincér „lássa”, ki az, akinek segít.^[574] Volt olyan levélíró is, aki egészen valószínűtlen magyarázattal vezette fel a kérését. „Földi János milliomos pincér úrnak” címzett levelében D. Lajos például, aki saját bevallása szerint „üzemgazdaságtan-kémia-biológia-földrajz-testnevelés-gyógytorna-könyvelés-szövetkezeti jog szakos tanár” végzettséggel rendelkezett, így kért pénzt (egészen pontosan 50 000 forintot öt évre, ami akkor – egy átlagfizetésből – szinte visszafizethetetlen összegnek számított):

„(Én sokkal szerencsétlenebbül jártam! Édesanyám egy olyan postaládába dobta a szelvényünket, melyet déli 12 óra után ürítettek s így nem kaptuk meg a »nyert« 130 000 Ft-t a négyes találatunkra!) Pedig nagy bajban vagyok! Önhibámon kívül állástalanul tengődöm! [...] Nem iszom, nem dohányzom, nem kártyázom, nem feketézek stb. A felszabadulás óta 20 esetben részesültem jó munkáért különböző elismerésben.”^[575]

A történethez tartozik, hogy a levélírók verbális erőfeszítéseit semmilyen siker sem koronázta, mert a gyöngyösi pincér nem küldött pénzt senkinek, és nem is válaszolt a leveleikre.

E levelek háttereként megmutatható az a kép, amelyet a korabeli jövedelmi statisztikák mutatnak a szegénységről, a nélkülözni kényszerülő egyénekről és családokról. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) 1968 márciusában végzett úgynevezett jövedelmi felvételt: reprezentatív adatfelvétellel mérte fel az ország jövedelmi viszonyait az 1967. évi decemberi adatok alapján. Az eredményeket 1969-ben publikálták először.^[576] A KSH 1969-ben e vizsgálat folytatásaként külön felmérést is készített „az alacsonyjövedelmű lakosság életkörülményeiről és problémáiról”. Míg a jövedelemvizsgálatok korábban egy-egy családra irányultak, e kutatásnak már az is célja volt, hogy adott települések szegény lakosságát általánosságban jellemezze, budapesti szegénynegyedeket és falvak településrészeit egyaránt. Már a kutatás kiindulópontja is azt mutatja, hogy a szociológusok és a statisztikusok azt feltételezték, Magyarországon a háború előtti viszonyokhoz hasonlóan a szegények szegregátumokban élnek. A kiválasztott településeken a kutatók tájékozódtak a helyi hivatalok képviselőinél, és azt tervezték, hogy mélyinterjúkat is készítenek a kiszemelt családok tagjaival. Az 1969-es év első felében jelölték ki a „vizsgálatba bevont háztartásokat”, azaz a szegénynek gondolt családokat. Azoknak a háztartásoknak az egytizedét választották ki, amelyeket még

1968 márciusában látogattak meg a jövedelmi felvételben részt vevő kérdezőbiztosok. A statisztikai felmérést végül 1969 őszén végezték el. A tervek szerint 1970 novemberében-decemberében kellett a kutatóknak az első ötven mélyinterjút, s 1971 első felében még további kétszázötven mélyinterjút készíteniük e családok tagjaival. A kutatás fennmaradt dokumentációja alapján úgy tűnik, hogy a vizsgálatnak ezt a részét már nem tudták megvalósítani. A kutatás kezdeményezői közül 1968-ban Ferge Zsuzsa távozott a KSH-tól, és úgy alakultak a belső intézményi viszonyok, hogy Kemény István végül azt is sikerként könyvelte el, hogy legalább részben elvégezhette a vizsgálatot.^[577]

Az alábbiakban a szegénységekutatás fennmaradt dokumentációja és zárótanulmánya alapján a felmérés eredményeit foglalom össze^[578], s a szociológia nyelvén megfogalmazott állításokat a lottónyerteshez írt levelekből vett idézetekkel, képekkel szemléltetem. Az 1967. év végi adatok szerint a lakosság valamivel kevesebb mint 10%-a, tehát több mint egymillió tömeg élt a szegénységet jelző 660 forintos jövedelmi szint alatt. (A KSH adatai szerint „a társadalmi jövedelmi minimum” egy főre számított összege ekkor 880 forint volt, a szegénységi küszöböt kijelölő összeget pedig 660 forintban határozták meg.^[579]) A szegénynek tartott csoport fele az aktív dolgozók közül került ki, másik felét nyugdíjasok alkották. A félmillió szegénységben élő, de nem nyugdíjas korú embernek csaknem kétharmada a kutatás kategóriái szerint fizikai munkás vagy annak családtagja volt. Ők elsősorban az alacsonyabb jövedelmű, betanított, illetve segédmunkás csoportokhoz tartoztak. Hangsúlyozni kell, hogy a korabeli statisztikákban e kategória nem csupán az ipari munkásság alsóbb rétegeit jelölte, hanem ide tartoztak a mezőgazdaságban foglalkoztatottak is. A szegénység legalább hasonló mértékben sújthatta a téeszek és a nagyipar segéd- és betanított munkásait. A nyugdíjas csoporton belül a „téesz-járadékosok”, illetve az egykori betanított és segédmunkások helyzete volt a legrosszabb. A „segédmunkás nyugdíjasok” nagy része korábban szintén a paraszti világban dolgozott, és így kevesebb „szolgálati évet” tudott igazolni. Az alacsony összegű nyugdíjjal rendelkezőkre általában is jellemző volt, hogy sokszor változtatták munkahelyüket, és ha például kisiparosoknál dolgoztak, akkor munkáltatóik nem jelentették be őket a biztosító intézetnél.^[580]

Az idősek közül azokat fenyegette különösen a szegénység, akik – Cs. Pálhoz

hasonlóan – kimaradtak az ekkor formálódó nyugdíjrendszerből, vagy csak alacsony összegű nyugdíjat kaptak. Nehéz helyzetben voltak azok a nyugdíjasok is, akiket korábban valamilyen okból leszázalékoltak, és emiatt csak az alacsony összegű rokkantsági nyugdíjat kaphatták. Ezt is példázzák az 1971-ben a lottónyertesnek írt levelek. Voltak ugyanis olyan levélírók, akik tarthatatlan helyzetükben voltaképpen rendkívüli segílyt kértek Földi Jánostól, arra hivatkozva, hogy nem képesek gondoskodni magukról. A. Albert mezőgyáni rokkantnyugdíjas például a következő segítségkérő sorokat írta Földi Jánosnak:

„Tisztelt Földi úr, én azzal a kérelemmel fordulok önhöz, hogy én 100%-os hadirokkant vagyok, 2 boton járok, én 1940-ben lettem rokkant, amikor a Felvidéket vettük vissza (!), Nagyon szegény ember vagyok, nagyon szépen kérem Földi János urat, legyen szíves juttatni egypár száz forintot, mert én 500 Frt nyugdíjat kapok, ebből élek a feleségemmel, tessék elhinni, hogy élelmem és tüzelőm sincs, ruházatunk sem.”^[581]

Demográfiai okok is meghúzódhattak a szegénység hátterében, hiszen az különösen sújtotta a sokgyermekes, illetve az egykeresetű családok tagjait. A szegénynek számító aktív keresők döntő részét a felmérések szerint a sokgyermekes családok alkották. E családok háromnegyed részében csupán egyetlen kereső volt. A szegény családfők többnyire alacsony képzettségűek voltak. Szintén nagy számban éltek szegénységben cigánynak tartott egyének és csoportok. Különösen nehéz helyzetben voltak azok az egy jövedelemből élő családok, ahol a feleség maradt egyedül a gyermek(ek)kel, mivel a női bérek jellemzően alacsonyabbak voltak Magyarországon, még ugyanazokban a munkakörökben is. Megjegyzendő, hogy szintén a nők társadalmi szerepével függhet össze az a tény, hogy a levélírók többsége nő volt. A kor patriarchális felfogású társadalmában, úgy tűnik, a segítségkérés feladata elsősorban a nőkre hárult. R. Sándorné, az egyik levélíró özvegyasszony így fogalmazott a lottónyerteshez írt levelében:

„Szeretnék önhöz fordulni, hátha nem vetne meg és segítene rajtam, öt családdal [gyerekkel – M. Gy.] szorongunk egy kis vizes lakásban, a férjem elhalt, nem akarom részletezni, ezt szóban lehetne, de nem is tudom, hogyan és milyen alapon juttatna nekem segítséget, 36 éves vagyok, de jót nem tudok írni, csak rosszat éltem idáig, éjjel is sokat aggódok azon, mi úton tudnék rendes lakást biztosítani gyermekeim részére, ne dobja leveletem csak úgy félre, és ne vessen meg, gondoljon arra, hogy egy ötcsaládos anyán segítene.”^[582]

Voltak továbbá olyan csoportok, akik még az 1960-as évek végén is az állami bér- és

ellátórendszer hatókörén kívül éltek: csövesek, hajléktalanok stb. Őrük kevésbé szólt a kutatás, mivel e csoportokról az államnak vagy a helyi hatóságoknak alig volt tudása, így kevésbé kerülhettek be a statisztikai módszerekkel végzett kutatásba. (Megjegyzem, ők a szerencsés lottónyertest sem ostromolták levelekkel.) Kisebb számban, de a háború előtti deklasszáldott középosztálybeli családok ugyancsak elszegényedtek az államszocialista rendszerben.

Jellemző volt a korban, hogy a rossz jövedelmi viszonyokat tetézték bizonyos családok esetében a lakhatási költségek, például ha az ingázóknak jelentősebb összeget kellett fizetniük lakbérként, vagy ha a családok – sok esetben ekkor már kölcsönből – építkezésbe fogtak. Egy pedagógus, V. Elemérné ezekkel a mondatokkal magyarázta el a milliomos pincérnek szorult helyzetét:

„Rákosszentmihályon lakunk. 1967-ben lebontottuk öreg házunkat és egy építő ikerházat épített belőle, egyik részét magának, másikat nekünk. Sajnos azonban ő megbetegedett, így most, 1971-ben sincs még készen a ház. Kölcsönt vettem fel az építkezésre, hogy kamasz fiamat itthon tartsam, még tévét is vettünk OTP-kölcsönre, úgyhogy mikor a fizetést megkapom, alig hozok haza valamit. Hármascskán élünk nyolc év óta ágyban fekvő Édesanyám, 17 éves fiam meg én. Én tanítok, de hát egy pedagógusfizetés nem bír ki ennyi megterhelést.”^[583]

Egy olyan országban, ahol az állami ellátórendszer működik, ezeknek a leveleknek a nagy részét – természetesen kevésbé személyes fogalmazással – szerzőik nyilvánvalóan a segélyekről döntő és azokat folyósító állami hatóságoknak címezték volna. Egy özvegyasszony, N. Sándorné alacsony nyugdíjára és egészségi állapotára hivatkozva, például így kért támogatást a lottónyertestől:

„58-ban meghalt a férjem, 13 éve beteges vagyok, magas vérnyomás, izületes, idegbeteg vagyok, ha egy kicsit is együtt érez velem, segítsen rajtam.”^[584]

Volt olyan nyugdíjas asszony, P. Istvánné, aki levelének a tanúsága szerint férje sírjának elkészíttetésére kért pénzt Földi Jánostól:

„A Képes Újságban olvastam a szerencséjét. Elhatároztam, hogy Isten segítségével megkérem, hogy segítsen rajtam. Én 77 éves néni vagyok, két éve halt meg drága jó férjem, 57 évi házasságunk volt, ahogy meghalt. Nyugdíjam 800 forint, egy év óta minden hónapban félretettem 400 forintot a sír megcsináltatásra, de már annyira kimerültem, hogy alig jutott 400 forint (a) megélhetésemre. Még 4 ezer forint hiányzik, elő van a sírcsináltatás jegyezve márciusban.”^[585]

A levélírók, akik sok más sorstársukhoz hasonlóan nem számíthattak az állam gondoskodására, általában megmagyarázták azt is, hogy miért éppen a gyöngyösi pincértől várnak segítséget. Az egyik asszony például, aki 15 000 forintot kért anyagi gondjainak (adósság stb.) enyhítésére, egyszerűen így fogalmazott: „[e]gy nagy kéréssel fordulok Önhöz, mivel ma Magyarország leggazdagabb embere”.^[586] A leggyakoribb, sokszor kimondatlan érv a levelek háttérében azonban mégiscsak az volt, hogy nem volt kihez fordulniuk, hiszen az állam sem segített rajtuk. A korabeli ellátórendszeren belül – ahogyan ez a levelekből is érzékelhető – sem a nyugdíj-, sem a segélyezési rendszer nem működött megfelelően. A szocialistának mondott rendszer társadalompolitikája a legszegényebb családok számára nem teremtette meg a létbiztonságot.

Az 1969-ben meginduló szegénységkutatás lényegében a KSH 1968-as jövedelemelosztási vizsgálatának a folytatása volt.^[587] Kemény István 1970-ben – szűk, kutatói körben – tartotta meg később híressé vált akadémiai előadását a szegénységről.^[588] Hangsúlyozni kell, hogy ekkor – ahogy Kemény István utalt is rá – az 1969-es felvétel adatainak feldolgozása még nem történt meg. Mondanivalójának empirikus magvát így a korabeli jövedelemstatisztikai felmérés mellett két saját tanulmánya adta. Kemény István a Társadalomtudományi Intézet^[589] megbízásából 1969-ben ugyanis két kutatást végzett; az egyik a Csepel Vas- és Fémművek munkásairól, a másik pedig a Pest megyei munkásokról szólt.^[590] Akadémiai előadásában – ezek alapján – elsősorban az ipari munkásság alsóbb rétegeinek helyzetére fókuszált. A szegénység kérdését tehát a munkásság (munkásosztály) társadalmon belüli helyzetével kötötte össze, és talán ezzel váltotta ki a legnagyobb felháborodást, hiszen mindez a – magát „munkáshatalomként” meghatározó – rendszer legitimációs alapjait is érintette.^[591]

A kutatás 1972-ben elkészült összegzését mai szemmel olvasva úgy tűnik, hogy a rendszer számára ez valójában kevésbé volt kritikus, mint az 1967 végi állapotról tudósító, 1969-ben publikált adatfelvétel, hiszen a szegénység visszaszorulását mutatta ki. A statisztikai felmérés ugyanis azt jelezte, hogy 1969-re, illetve 1970-re csökkent Magyarországon a szegények aránya. Míg a szegénységi küszöb (660 forintos jövedelem) alatt élők 1967-ben összesen 1 380 000-en voltak (az 1968-as kutatás az előző év végén megfigyelt viszonyokat elemezte), ami az összlakosság 13,5%-a volt, 1969-ben már csak 910 000 ember tartozott ide, a lakosság 8,8%-a. A

társadalmi minimum (880 forintos jövedelmi szint) alatt élők 1967-ben összesen 3 260 000-en lehettek, ami az összlakosság 31,9%-a, 1969-ben viszont a felmérés már csak 2 370 000-re becsülte az összlétszámukat, ami a teljes lakosság 23%-a volt.^[592]

Az újabb kutatás mindazonáltal hangsúlyozottan a szegénység témájára fókuszált, és annak elemzését a kutatói érdeklődésből is következően a munkásság helyzetével kötötte össze. Ezzel ugyanakkor sok szempontból előrevetítette a szegénység társadalmi összetételében a következő évtizedekben bekövetkező változásokat: a szegények között a munkásként leírt csoportok számarányának a növekedését (ami alapvetően a foglalkozásszerkezet megváltozásából következett, vagyis hogy a korábbi mezőgazdasági népesség jelentős részének ipari munkahelyeken kellett dolgoznia^[593]).

Az alacsony jövedelemmel meghatározható kereseti szintnél a szociológus tágabban értelmezte a szegénység fogalmát. A kutatás eredményeit ismertetve jelezte, hogy a korábban meghatározott jövedelmi szint (a 660 forint) csak „tájékoztató pont” lehet, hiszen nyilvánvalóan más jövedelemre van szüksége a megélhetéshez az egyedülállóknak vagy a nagycsaládoknak, illetve mások a lehetőségei a falun vagy a városokban élőknek. Külön kiemelte a lakhatás kérdését, mint ami alapvetően meghatározta a korabeli családok megélhetését. Súlyosbíthatta ugyanis a megélhetési problémákat az ingázók esetében például az útiköltség, az ideiglenes városi lakások sokszor igen magas bérleti díja, és egyáltalán az a körülmény, hogy két lakást/háztartást kellett fenntartaniuk. Más munkáscsaládoknál viszont éppen a családház-építés költségei merítették ki az anyagi lehetőségeket. Bizonyos családokat, például a „telepen”^[594] lakókat meg egyszerűen a nem elfogadható – és őket környezetük szemében stigmatizáló – lakáskörülményeik soroltak a szegények közé. Kemény István a szegénységet nem egyszerűen az alacsony jövedelem, hanem a külső körülmények által meghatározott életformaként írta le, és ami ennél még fontosabb volt, nevén is nevezte a jelenséget:

„Helyesebb ezért, ha nem alacsonyjövedelműekről, hanem szegényekről beszélünk, s a szegénység körülhatárolásánál több tényezőt veszünk figyelembe, és szegénynek azt nevezzük, aki nem élhet úgy, mint a többiek. Ha így közeledünk a szegénység problémájához, tanulmányoznunk kell az érintetteknek – a szegényeknek – egész életformáját”.^[595]

Kemény István saját kutatása alapján, a Csepel Vas- és Fémművek munkásainak életkörülményeivel illusztrálta a szegények helyzetét. A vállalat Budapesten lakó segédmunkásainak 12%-ánál olyan rosszak voltak a lakókörülmények, hogy egy szobában öt vagy több ember aludt, s 13%-uk élt olyan lakásban, amelyben nem volt se fürdőszoba, se konyha, se WC. 5%-uk élt olyan lakásban, amelybe nem vezették be se a gázt, se a villanyt. A vidéken lakó csepeli segédmunkások 16%-ánál nem volt a lakásban konyha, WC, és gáz meg villany sem. A korban az állami juttatások nemhogy kiegyenlítették volna, hanem sokkal inkább növelték a szegények és a jobbmódúak közötti egyenlőtlenségeket (orvosi ellátás, étkeztetés, üdülés stb.) A munkahelyek (vagyis: az állam) még a fizikai munkavégzés alapvető feltételeit sem biztosították, így meleg ételt például az ipari munkások közül a legtöbben csak munkából hazatérve ehettek.^[596]

A kutatás voltaképpen a megváltoztathatatlan létállapottá vált szegénységet jellemezte. Éppen erről, vagyis a szegénységben élők mindennapos megélhetési gondjairól tudósít a lottóötös nyerteséhez írt levelek többsége is. A gyöngyösi pincérnek a levélírók sokszor elpanaszolták, hogy még mindennapi megélhetésük feltételeit sem képesek előteremteni. Gyakran részletezték a lakbérfizetéssel kapcsolatos gondjaikat; többen nem tudták fizetni a bérlakás költségeit (s emiatt akár hajléktalanná is válhattak). Cs. Nándor, hatvanéves leszázalékolt munkás levelében így fogalmazott:

„Nagyon szépen megkérem a Földi urat, 60 éves ember vagyok, albérletbe[n] lakom, 1 éve beteg vagyok, legyen szíves 300 frt[-ot] küldeni postán.”^[597]

P. Kálmánné, az egyik nyugdíjas levélíró cipőre kért pénzt Földi Jánostól:

„Nagyon kérem, küldjön 100 forintot, hogy tudjak venni egy pár cipőt, hogy tudjak menni dolgozni, szívességét előre is köszöni egy nyugdíjas néni.”^[598]

Egy másik nyugdíjas asszony, M. Aranka, mivel szintén nem tudta magát fenntartani, az általa készített kalotaszegi kézimunkákat szerette volna eladni neki.^[599] D. Lajos pedig, aki levele tanúsága szerint „egy Pest melletti kőbányából” ment nyugdíjba, így fogalmazott: „Pesten sok a lakbér [egy] öregnek, akinek senkije sincs, méghozzá rokkant és nehéz élnie”.^[600] Többen a levélírók közül a városokon, falvakon kívüli külterületeken, komfort nélküli lakásokban éltek, embertelen

körülmények között. V. Ilona például a levelében, amelyben lakásvásárlásra kért pénzt, így jellemezte lakásviszonyait:

„Kapnék közelebb a faluhoz egy kis lakást, ami tízezer forintba kerülne, és meg tudnék szabadulni az esőtől, mert az, amiben lakom, [az] egy szalmatető [ház], és ha esik, az eső akkor folyik a fejemre, sajnos a saját erőmből nem tudok venni, mert havi háromszázhusz forint a havi jövedelemem, kérem, érezze át szörnyű életemet, és ha teheti, segítsen rajtam...”^[601]

F. Jánosné, akinek családjában csak a férje dolgozott, a feleség viszont a betegsége miatt nem, azt panaszolta el levelében, hogy két gyermeküknek nem tudnak ruhát venni, s így gyermekeiket nem tudta elengedni az iskolai osztálykirándulásra. Elpanaszolta továbbá, hogy eladták debreceni házukat, öt másik családdal együtt a várostól távol egy romos kastélyban élnek, „ahol még a villany sem ég”.^[602] Hasonló mindennapos megélhetési gondokat mutat az a levél, amelynek szerzője, T. Józsefné így fogalmaz: „lenne olyan szíves kisegítene 500 forinttal, mert a férjem nagyon keveset keres és építkezünk, és a kislányom már hónapok óta kabát nélkül jár iskolába”.^[603]

Az egyéni panaszoknak, gondoknak hangot adó levelek jól érzékeltetik, hogy a szocialista rendszer társadalompolitikája nem volt képes teljesen felszámolni a szegénységet. A szegénység tartósan a jövedelmi statisztikák által érzékeltettnél bizonyosan több, átmenetileg – azaz életpályájuk bizonyos szakaszaiban – pedig nagyságrendileg is számosabb csoportokat érintett. Kemény István rámutatott arra, hogy a szegénység örökletes állapottá vált ezekben a családokban:

„A szegénység következményei alighanem a gyerekek iskoláztatása terén a legsúlyosabbak. A Pest megyei munkások körében például, ha a középiskolába járó gyerekekhez hozzáadjuk az ipari tanulókat is, tehát összeadjuk mindazokat, akik egyáltalán tanulnak az általános iskola után, akkor a szakmunkások gyerekeinek fele, a segédmunkások gyerekeinek pedig csak 30 százaléka tanul tovább. Ez véleményünk szerint annyit jelent, hogy néhány évtized múlva a legsúlyosabb társadalmi problémával találjuk magunkat szemben. A technika fejlődése ugyanis néhány évtized alatt a termelésből kiszorítja azokat, akiknek nincs több képzettségük az általános iskola nyolc osztályánál [...], még ennél is rosszabb helyzet: a betanított és segédmunkások 15–18 éves gyermekeinek 15-20 százaléka még az általános iskolát sem végzi el.”^[604]

Ezzel a helyzetképpel, diagnózissal szinte előre vetítette a rendszerváltás utáni tömeges munkanélküliséget. A szociológus megjelölte ugyanakkor azt az utat is,

amely szerint a szegénység felszámolásához elvezethetett volna:

„A szegénység felszámolására irányuló intézményes segítség útja kettős lehet: egyrészt valamilyen biztosított létminimum megadása, másrészt átfogó terv kidolgozása a réteg továbbképzésére, iskolázására, kulturális színvonalának emelésére.”^[605]

A levelek egy részéből az világlik ki, hogy többen anyagi lehetőségeik miatt nem reménykedhettek a továbbtanulásban, és mivel az állam támogatására nem számíthattak, a pincér segítségét kérték tanulmányaikhoz. Ú. Julianna, a középiskolás lány, aki levelében kölcsönért fordult Földi Jánoshoz, így írta le akkori sanyarú helyzetüket, és az abból való kitörés lehetetlenségét:

„Én anyámmal lakom egy eléggé elhagyott tanyavilágban. Ő nevelt egyedül, míg beteg nem lett. Sajnos 1960 óta nem tud nehéz munkát végezni. Azóta nagyon sokat kellett nélkülöznünk, és folyton a megélhetésért küzdeni. 1966-ban végeztem a VIII. általánost, ekkor tovább nem tanulhattam. 1969-ig dolgoztam, és utána újból elkezdtem a tanulást. Minden vágyam a tanulás, pedagógus szeretnék lenni, de sajnos mindig a nehézségekkel kell küzdeni. Sokszor úgy érzem, nem bírom tovább, de aztán mégis kezdeni kell mindent előlről. Tavaly kölcsönt vettünk fel a takaréktól, amelyet áprilisban kell visszafizetni. Ez az összeg 20 ezer forint. Tehát ennyit kérnék Öntől kölcsönbe, amelyet az év végéig visszafizetnénk.”^[606]

A szegénységből való kitörés egyik akadálya a társadalmi mobilitás mértéke volt. Látszólag jelentős társadalmi csoportok mozogtak a rendszer által elképzelt és meghatározott társadalmi kategóriák: a munkás- és a parasztosztály, illetve az értelmiség között. A magyar társadalom hagyományos csoportjainak – például a szegényeknek – a társadalmon belüli relatív helyzete azonban attól függetlenül, hogy a hivatalos statisztika parasztként vagy munkásként írta-e le őket, alig változott.^[607]

Ferge Zsuzsa 2002-es tanulmányában a következőképpen értékeli az akkori viszonyokat:

„Az ország a hatvanas években még szegény volt. Ez a források viszonylag egyenletes eloszlása mellett a hatvanas évek végén is még azt jelentette, hogy a szűkösség általános volt, harminc-negyven százalék volt nagyon szegény, és gazdagnak csak a politikai elit és annak közvetlen kedvezményezettei voltak tekinthetők.”^[608]

A szociológus ezzel nyilvánvalóvá teszi, hogy nemcsak a legszegényebb 10%, hanem egy annál jóval jelentősebb kör számított szegénynek az 1960-as évek

Magyarországon. A korabeli kutatások azt valószínűsítették, hogy a szegények elsősorban a már a Horthy-korban is szegénységben élő családok tagjai és leszármazottai; részben tehát a háború előtti szegénység örökösei voltak. A mezőgazdasági cselédek utódai az állami gazdaságok munkásaiként, napszámosaiként, vagy városi segédmunkásokként dolgoztak tovább.

Ferge Zsuzsa úgy látja, hogy a hatvanas évek végétől a rendszer a gazdasági növekedés hatására, a foglalkoztatás kiterjesztése, az ellátások bővítése vagy a mesterséges árrendszer révén mindinkább képes volt gondoskodni az alacsony jövedelmű csoportokról is. Még azok is munkát találhattak a teljes foglalkoztatás rendszerében, akik a piaci társadalmakban többnyire nem képesek elhelyezkedni. A számadatokat elemezve Ferge megállapítja, hogy „a nyolcvanas évek közepére az abszolút szegénység visszahúzódott, a relatív szegénység (az átlag alatt élők aránya) körülbelül öt százalékra zsugorodott”. Rámutat ezzel szemben ugyanakkor a történelmi differenciáló erők továbbélésére is, hogy „a szegénység nem szűnt meg, s hogy a szegénységből kitörés esélyei történelmileg-társadalmilag meghatározottan nagyon eltérőek”.^[609]

A nyilvánosságban a szegénység csak a rendszerváltás után vált ismét létező jelenséggé, elismert kollektív tapasztalattá, megvitatható társadalmi kérdéssé Magyarországon. A szegénységet létrehozó és fenntartó strukturális okokról – ahogy arra Szalai Júlia több tanulmányában is rámutat^[610] – a Kádár-korban nem lehetett nyilvánosan beszélni. A szegénység – a korabeli leírások kategóriái szerint: többszörösen hátrányos helyzet, depriváció – eltitkolhatatlan formáit a hatalmi diskurzusok sokszor az egyének és a kisebb társadalmi csoportok hibájának mutatták (például beilleszkedési zavarként), vagy a cigánysághoz kötötték. A rendszerváltás után, amikor a szegénység – az új vagyonok tükrében is – látványos jelenséggé vált, elfelejtődött az a tény, hogy annak valójában évtizedekre, a családokon belül több generáció életére visszanyúló gyökerei vannak. A szegénységet egyértelműen a rendszerváltás utáni demokratikus Magyarország társadalmi jelenségeként könyvelte el a közvélemény. Valójában a Horthy-kori szegénység továbbélt az államszocializmusban, és a szegény családoknak, kirekesztett csoportoknak a társadalmon belüli helyzetét a Kádár-korban az államosított gazdaság és az ipari munka világa sem változtatta meg alapvetően. A rendszerváltás kori új szegénységnek (a tömeges munkanélküliségnek) is ők lettek

tömegesen az áldozatai.^[611]

A lottónyertesnek címzett levelek szemléletesen érzékeltetik a kirekesztett csoportoknak a társadalmon belüli helyzetét, amit a korabeli szociológia nyelvén a szegénységkutatás is leírt a hatvanas-hetvenes évek fordulóján. Ezek a levelek érzékletes dokumentumai annak, hogy bár a magát „szocialistának” nevező állam erős függelmi rendszereket alakított ki a társadalomban, a hétköznapi emberek sokszor legkevésbé az állam gondoskodásában bízhattak. A korabeli hatalmi diskurzusok ugyanakkor gyarmatosították, máig hatóan elfedték a Kádár-kori szegénység egyéni és kollektív tapasztalatait. A rezsim a valós vívmányok ellenére nem számolta fel a szegénységet, és nem is integrálta a leszakadó társadalmi csoportokat, hanem egyszerűen állami bérekkel, szolgáltatásokkal és juttatásokkal többnyire az állami ellenőrzés rendszerén belülre kényszerítette és ott is tartotta őket. Az életszínvonal általános emelkedése ugyan elérte e csoportokat is, ám a társadalmon belüli helyzetüket ez sem változtatta meg alapvetően, mivel nem csökkentek az őket a társadalom többi csoportjától elválasztó társadalmi távolságok. A szegények számára a kitörés szinte egyedüli reménye a lottóötös maradt. Emiatt is válhatott a Kádár-korban a lottózás a legerősebb társadalmi gyökerekkel bíró „mozgalommá”, össznépi szokássá, szenvedéllyé, ahogyan Schiffer Pálnak a *Levelek az öttalálathoz* című filmje ezt érzékletesen bemutatta. A levélírók többségének életében nemcsak a gazdagság számított elérhetetlen álomnak, hanem a biztos megélhetés is. A szegénység mindennapos tapasztalatát egyikük – a lottómilliomos segítségével reménykedve – így fogalmazta meg: „nagyon sokat kellett nélkülöznünk és folyton a megélhetésért küzdeni”.^[612]

Cséplő Gyuri története: Szép-szomorú mese a (nem) létezett szocializmusról

„– És most mit csinál Gyuri? – Most beteg. – Itt [Zala megyében] dolgozik? – Nem, szanatóriumban van, le van százalékolva.”^[613]

1978-ban országszerte bemutatókat, ankétokat^[614] szerveztek Schiffer Pál *Cséplő Gyuri* című, egy fiatal fiú felemelkedését bemutató filmjének.^[615] Az egyik ilyen beszélgetésen, Zalakomárban hangzott el a fenti párbeszéd a film rendezője és az egyik érdeklődő között. A zalakomári ankét résztvevői megjegyezték: először szégyellték, hogy a film bemutatta azt a szegénységet, amelyben ők is élnek. Az egyik hozzászóló nő ehhez még hozzáfűzte:

„Folytatnám én is, hogy nekem is nagyon tetszett a film, már csak azért is, mert nagyon reális volt, és a valóságot ábrázolta, és nagyon is egyetértek a Gézával [a zalakomári ankét egy másik hozzászólója] abban, hogy szégyellte ezt a filmet, bár a szegénység nem szégyen, csak kellemetlen.”^[616]

A film forgatása előtt a rendező koncepciójához olyan „cigány fiút” kerestek, akinek a személyes sorsán keresztül jellemzően lehetett bemutatni a faluból városba kerülő legszegényebb munkások vándoréletét. (A fejezetben a korban általánosan használt „cigány” szót használom a „roma” helyett. Míg utóbbi kifejezés ma elsősorban a kisebbségi identitás kifejezésére szolgál, előbbi a hatvanas-hetvenes években inkább társadalmi helyzetet jelölt.) Az alkotás úgynevezett szituatív dokumentumfilm, vagyis a rendező a jelenetekben egy hétköznapi ember valós életét mutatta meg (a létező kádári szocializmus díszletei között). A fikciós és dokumentarista elemekből egyaránt építkező műfaj ekkor már létezett a magyar filmzésben. 1972-ben készült el a Hunnia Játékfilmstúdióban Zolnay Pál *Fotográfiája*, 1974-ben a Budapest Játékfilmstúdióban pedig Dárday István *Jutalomutazása* forgott le.^[617] „A filmet az élet írja” – ezt nyilatkozta később a műfajról Schiffer, az alkotásról pedig, hogy „addig nem látott hőstípus” megformálására vállalkozott benne: „olyan hőst kerestünk, aki életében hordozza a filmet”.^[618]

A film főszerepére a rendező egy Németfalu melletti cigánytelepen élő 21 éves fiatal férfit választott ki. Feljegyzéseiben leírta, hogyan találtak rá három hónapos kitartó kutatómunka után – Kemény István szociológussal – Cséplő Györgyre, a zalai Németfalu melletti közösség vezetőjére. A filmben őt segítik hozzá a budapesti munkavállaláshoz, munkásszálláshoz, a tanulás lehetőségéhez és mindahhoz, ami a továbblépés lehetőségét biztosíthatja a valóban becsvágyó fiatalembernek. A film hőse saját otthonából, a Zala megyei Németfalu melletti telep egy vályogviskójából indul el a filmben, két másik fiúval, Budapestre munkát keresni. Különböző helyszíneken, számukra idegen terekben látjuk őket és kezdeti botladozásait: pályaudvaron, metróban, szállodában. Munkát keresnek; először a Cordatic Gumigyárba jelentkeznek, de ott csak hősünket vennék fel, analfabéta társait viszont nem. Társai – egyik barátja és a testvére – végül feladják, és hazamennek. Cséplő Gyuri azonban kitart, ám egyedül marad a főváros számára idegen forgatagában. (A következőkben a film főszereplőjét, ahogy az alkotásban is szerepelt, Cséplő Gyurinak, a főszereplőt alakító hús-vér figurát pedig mindenhol teljes, valódi néven Cséplő Györgynek nevezem. Ezzel is érzékeltetem az alkotás és az ábrázolni kívánt világ közötti áttételes viszonyt.)

Schiffer Pál hőse olyan helyszínekre látogat el, amelyeket a film készítői fontosnak tartottak bemutatni a nézőknek. Megfordul például egy kis sorházas téglagyári munkástelepen, amely a háború előtti szegénység továbbélését mutatja be. Végül egy másik cigány fiatal ajánlja be hősünket egy építőipari vállalathoz, és ettől fogva annak korszerű munkásszállóján lakik. Emellett tanulni kezd, és ellátogat még a rákospalotai értelmiségi cigányklubba is. A film végén taxival, városi ruházatban, ajándékokkal felszerelve érkezik meg a falujába. Ám szívében visszahúzza őt a (szocialista) nagyváros, és úgy dönt, hogy visszatér Budapestre. Cséplő György ezt a testvérének mondja ki végül: „Megyek vissza.” Majd a film végén felcsendül a dal: „Jaj istenem / Drága jó istenem / jaj de mikor lesz majd nekem, jaj / de szép életem?”^[619] (Az irodalmi forgatókönyvben még úgy szerepelt, hogy ennek hatására öccse is útra kerekedik: „Pista, Gyuri öccse is azt mondja, hogy vele tart: „– Jössz? – Jövök.”^[620])

Az alkotás olyan általános kérdéseket vetett fel a korszak kapcsán a felemelkedés lehetőségéről, az esélyegyenlőség, az igazságosság megvalósulásáról, amelyekre ma sem könnyű egyértelmű válaszokat találni. A szocializmus valóban mindenkinek

kínált lehetőséget a szegénységből, a nyomorból való kitörésre? A városba költözés, az ipari munkáslét valódi lehetőséget jelentett az előrelépésre? Egyáltalán boldogított, azaz valóban esélyt adott a könnyebb, jobb életre?

A szocialista rendszer a saját propagandája szerint is ipart, gyárakat és nem utolsósorban magasabb életszínvonalat teremtett, és hozzájárult az etnikai, nemzeti ellentétek felszámolásához is. A Kádár-korszak diskurzusaiból szintén az következik, hogy a szocializmus Magyarországon a hatvanas évektől életszínvonal-emelkedést, viszonylagos jólétet teremtett.

Magyarországon az iparosítás, a városiasodás hatásai, a hagyományos közösségek felbomlása még az ötvenes években a néprajzkutatók érdeklődését is felkeltette.^[621] Az iparosítás korszakában egyes cigányközösségek archaikus életformáját mint a régi, háború előtti világ maradványát lehetett megmutatni. A cigányok ezekben az írásokban a szocializmus (a szocialista modernség) előtti korszak utolsó hírnökei, és a róluk szóló leírásokból úgy tűnik, mintha a szocializmus világán kívül éltek volna. A már említett 1961-es párthatározat szellemében a Kádár-kori politika e közösségek beolvasztására törekedett, s egyúttal arra is, hogy állami felügyelet alá vonja őket.^[622] (A párthatározat 200 ezer emberről beszélt. A KSH 1963. évi jövedelem- és rétegződésfelvétele során a statisztikusok a cigányok létszámát – a telepi lakások száma alapján – 222 ezer főre becsülték.) Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata deklarálta, hogy a cigányság „bizonyos néprajzi sajáttsága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot”, és társadalompolitikai kérdésnek minősítette a „cigánykérdést”.^[623] „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek”, jegyezte meg Kádár János, amikor véleményezte „a cigány lakosság helyzetének megjavításáról” szóló előterjesztést. A határozat megállapította: „(a) cigány lakosság helyzetének alakulásában a munkának és a letelepedésnek meghatározó szerepe van.” E két szempont együttes érvényesítése elvileg a cigány lakosság „beilleszkedését” eredményezte volna.

Az erőszakos iparosítás látszólag alapvetően változtatta meg a magyarországi cigányok többségének helyzetét és hagyományos életmódját. A szocialista nagyipar számára ők általában képzetlen munkaerőt jelentettek, többségük segéd-, illetve betanított munkásként az államosítások után olyan iparágakban, szakmákban tudott csak elhelyezkedni, ahol a nehéz munkakörülmények, az alacsony fizetések miatt jelentős munkaerőhiány mutatkozott. Jelentős számban vállaltak így munkát

az út- és az építőiparban vagy a bányászatban. Sokan kénytelenek voltak elhagyni korábbi lakhelyüket, és iparkörzetekbe vándoroltak, munkásszállásokra költöztek. [624] Cséplő Gyuri filmbeli története ezt a változást a felemelkedés újaként mutatta be.

Valójában a vállalatoknak érdekük volt, hogy minél nagyobb számban alkalmazzanak képzettebb munkaerőt. A szakképzetlen munkásokat így általában idénymunka-jelleggel, a nagyobb beruházásokon alkalmazták. A munkások maguk is sokszor vándoroltak a különböző munkahelyek között. Amikor más megélhetést találtak, „önkéntes kilépéssel” szakították meg a munkaviszonyukat. Jellemző volt továbbá, hogy sokan közülük megtartották korábbi pénzkereseti lehetőségeiket, és csak alkalmanként, a bejegyzett munkaviszony miatt vállaltak munkát a gyárakban. A szocialista állam valójában nem kínált mindenhol mindenkinek munkalehetőséget. [625] Az országos statisztikákból ennek ellenére eltűntek a munkanélküliek. A korabeli „munkaerőmérlegek” készítői nem akarták és nem is tudták volna nyomon követni a munkaviszony szinte naponta történő változásait, az állandó és időszakos munka arányait vagy a téeszeken belüli időszakos munkavégzéseket. [626] (A telep lakói például, ahol Cséplő Gyuri élt, elvileg a helyi téesz munkavállalói voltak, ám, amint az a filmből is kiviláglik, továbbra is csak időszakosan, idénymunkákon dolgoztak.) Az egyének, amikor kellett, többnyire igazoltak is maguknak valamilyen munkaviszonyt a hatóságok előtt. A szocialista hatalomnak szintén az volt az érdeke, hogy a teljes foglalkoztatottságnak legalább a látszatát megteremtse. A teljes foglalkoztatottság, az állandó munkaviszonyok és a boldog megállapodottság paravánja mögött azonban helyüket és megélhetést keresve folyton mozogtak e közös színjáték szereplői.

Cséplő György még a film forgatásakor, a hetvenes évek közepén is egy vályogviskókból álló, villany- és vízvezeték nélküli telepen lakott. Bár a telepfelszámolások sokáig nem hoztak valódi eredményeket, 1965-től valóban megkezdődtek az áttelepítések. A telepeken élő családok számát 1961-ben egész pontosan 33 828-ra tették, a tervek szerint öt év alatt azonban mindössze 946 család kapott volna ily módon lakást. [627] A tanácsi jelentések szerint azonban már az első esztendőben, 1961–1962-ben új cigánytelepek alakultak ki. [628] A pártállam ugyanakkor minél hamarabb minél szebb összképet kívánt láttatni a „szocialista fejlődés” eredményeiről. Már az eredeti elképzelésben megfogalmazódott, hogy a

cigányputrikat először ott kell lerombolni, ahol azok szem előtt vannak: „a telepek közül elsősorban az országos főközlekedési út- és vasútvonalak mellett, továbbá a kiemelt területeken, a települések központjában, vagy az idegenforgalmi szempontból jelentős egyéb helyen lévőket kell megszüntetni.”^[629] A cigánytelepeket elvileg a „tizenötéves lakásfejlesztési terv” időszakában, vagyis 1975-ig kellett (volna) felszámolni. Ez nem valósult meg – olyannyira nem, hogy a falvakban még a nyolcvanas években is építettek hagyományos vályogputrikat.^[630]

A helyi társadalmakon a 20. században valójában több olyan modernizációs hullám vonult végig, amelyek valódi hatásairól alig tudunk valamit is. A modernizációs elméletek logikája szerint e változások mindenhol hasonlóan és egyetlen irányban hatottak. Túlontúl egyöntetű azonban az a kép, amelyet az iparosítás korszakáról alkotott/őriz a történetírás. A korabeli statisztikák alapján úgy tűnhet, mintha a vidéki mezőgazdasági népesség a földutas, vályogházás falvak világából nagy tömegekben és tömött sorokban indult volna meg a gyárak, városok füstös, kormos miliője, a beton- és darurengetegek és a jobb élet felé. Több művészt is megihletett a cigány lakosság korabeli helyzete. Sára Sándor 1962-es, *Cigányok* című rövidfilmje a „felemelkedést” dokumentáló felvételek mellett a nyomorról szóló képeket is bemutatott. A gondos kontrasztban ábrázolt pillanatképek alapvetően a régi és az új világ közötti különbségeket mutatták meg. Erről az alkotásról később Schiffer Pál így nyilatkozott:

„Akkor valahogy a filmszakmában már tíz éve a Sára filmje volt az, ami meghatározó és alapélmény volt mint film és filmkészítési módszer is, és egy kicsit tabunak tekintettük a filmes szempontból is azt, hogy a cigánykérdéssel foglalkozzunk, mondván, hogy ennél jobbat úgysem lehet csinálni.”^[631]

A hetvenes–nyolcvanas években ugyanakkor már Schiffer Pál dokumentumfilmjei voltak a legnagyobb hatással.^[632] A rendező több, a korban nagy visszhangot kiváltott alkotása is foglalkozott a „cigánykérdéssel”, pontosabban azzal a szociális kérdéssel, szegénykérdéssel, amelyet Magyarországon cigánykérdésnek tartottak. A *Fekete vonat* (1970) a munka világát (egy munkásvonat miliőjét), a *Mit csinálnak a cigány gyerekek?* az iskola világát (1972), míg a *Faluszéli házak* (1973) a telepekről való kijutás nehézségeit mesélte el. Ahogy Schiffer Pál egy interjúban elmondta: „1971 végén, 1972-ben ilyen alkalmi sofőrként, mikrofonosként, magnósként részt vettem abban a Minisztertanács által irányított szociológiai vizsgálatban, amit a

Szociológiai Intézet csinált a magyarországi cigányság helyzetének felmérésére.”

A magyarországi cigány lakosság társadalmi helyzetéről átfogó képet először a Kemény István vezetésével készült vizsgálat adott 1971-ben. A kutatók 320 ezer főre becsülték a cigányság lélekszámát (a vizsgálat a többségi társadalom véleményét vette alapul; tehát azt tekintette „cigánynak”, akit „nem cigány” környezete annak tartott). Megállapításaik szerint a cigány lakosság kétharmada élt ekkor még mindig cigánytelepeken, több mint kétharmaduk vályog-, vertföld- vagy sárfalú kunyhóban lakott. Lakásaik negyvennégy százalékában nem volt villany, vezetékes víz mindössze a lakások nyolc százalékában volt. A tizennégy éven felüli cigány népességben belül az analfabéták arányát harminckilenc százalékra becsülték. Mindenki számára könnyen levonható volt a következtetés, hogy a felmérés az 1961-es párthatározattal meghirdetett pártállami cigánypolitika és általában a szociálpolitika kudarcáról is tudósított (amellyel a kádári pártvezetés a cigányság asszimilációját és felemelését, – akkori kifejezéssel – a beilleszkedését hirdette meg).

[633] A felmérés eredményeit összegző tanulmányukban a szociológusok általánosságban a cigányok hátrányos társadalmi helyzetét mutatták ki, amivel egyúttal a pártállam társadalompolitikáját is bírálták. A kutatók nyilvánvalóan elutasították a pártállam szemléletét, ám – a kutatás kritikai céljából következően – alapvetően ők is társadalmi helyzetén keresztül jellemezték a cigányságot. (Kemény István ugyanakkor a kutatás eredményeit összegző tanulmányában megállapította: a cigányság önmagában nem alkot elkülönült társadalmi csoportot. [634]) A kutatás eredményeit összegző tanulmányában a szociológus az áttelepítések, a telepek átgondolatlan felszámolásának következményeit – az etnikai konfliktusok lehetőségétől tartva – így összegezte: „veszélye az így kialakított új telepeknek, hogy erős elszigeteltségük miatt színes gettó kialakulásával fenyegetnek.” [635]

Az 1971-ben végzett Kemény István-féle cigánykutatást követően a cigánytéma vizsgálata, bemutatása a szegénységre való reflektálás legáltalánosabb kifejezési formája lett. A cigányok életéről tudósító fotósorozatok, szociográfiák, dokumentumfilmek a szocializmus kudarcait és a szocializmus kori szegénységet mutatják be. Schiffer Pál utóbb két filmjében is egyetlen élettörténeten keresztül vizsgálta meg a cigánytelepről való kitörés lehetőségét, illetve annak lehetetlenségét (előbbiről szól a *Cséplő Gyuri*, alapvetően utóbbiról a később ismerttetett film, *A pártfogolt*). [636] Ezekben az alkotásokban a cigányság, a cigányok életének

ábrázolása a tárgyon túlmutató témává, anem is olyan burkolt rendszerkritika, a létező szocializmussal szembeni kritika eszközévé vált. Érzékeltette ugyanis azt, hogy Magyarországon, a szocializmusban továbbra is létezik a szegénység, és a filmrendező az abból kivezető utakat kereste. A *Cséplő Gyuri* című film alapvetően a szegénységből való kiemelkedés lehetőségét kívánta megmutatni. Az „irodalmi forgatókönyvben” az alkotók ezt a célt a következőképpen fogalmazták meg:

„Filmünkkel hatni akarunk: a magunk eszközeivel hozzá akarunk járulni ahhoz, hogy a cigányok megtalálják helyüket a magyar társadalomban. Többek között ezért akarjuk megmutatni, hogy a cigánykérdés valójában magyar kérdés, elsősorban nem faji vagy etnikai, hanem szociális probléma.”^[637]

A kor nyilvánosságában – a rendszer ideológiája miatt – alig lehetett beszélni a szegénységről. Az állam, amikor mégis foglalkozott a szegények valós helyzetével, akkor intézkedéseit többnyire a cigánypolitika, elsősorban a „telepfelszámolás” köntösébe burkolta. 1970-ben például az illetékes állami hatóságok felmérést készítettek „a szociális követelményeknek meg nem felelő telepekről”, vagyis a telepfelszámolás eredményeiről. A hivatalnokok megállapították, hogy nem lehet az összes telepet felszámolni belátható időn belül. Az országban e vizsgálat szerint 755 cigánytelep és 435 „vegyes” telep létezett ekkor. Jellemző, hogy a hatóságok éppúgy „telepnek” minősítették a barlanglakásokat vagy a budapesti bérházakat, mint a faluszéli putrikat.^[638] A hatalom egységesen cigánykérdésként láttatta a telepeken lakók szociális gondjait, és általában a szociális kérdést. Bár a párt, a minisztériumok és a tanácsok tisztviselői számára is egyértelmű volt, hogy nem csak cigányok élnek Magyarországon rossz szociális körülmények között, állami intézkedési terv – a fenti okok miatt – kizárólag a „cigánytelepek” felszámolásáról született. A „cigánykérdés” megoldása, vagyis a telepfelszámolás örve alatt ugyanakkor a hatóságok több más szükségesnek vélt szociálpolitikai intézkedést is végrehajtottak.^[639] A *Cséplő Gyuri* című film – alkotói szándéka szerint – átfogóan szólt volna a szegénységről a cigányság szociális helyzete és egyetlen cigány fiú története kapcsán.

Schiffer Pálnak az OSA Archívumban őrzött feljegyzései dokumentálják a *Cséplő Gyuri* című film készítésének történetét. 1974-ben született meg az első terv, ám a filmet csak két év múlva (1976-ban) lehetett leforgatni. Ennek egyik oka az volt,

hogy a szerzőtárs, Kemény István munkái időközben kiváltották a pártvezetés haragját.^[640] Feltételezhető ugyanakkor, hogy nem csak a társszerző-dramaturgként közreműködő szociológus meghurcoltatása befolyásolta kedvezőtlenül a film sorsát. Maga a téma és a feldolgozás módja is ellentmondásos volt a döntéshozók számára. A film ugyanis nagyon közeli képeket mutatott a szegénységről, amely a szocializmusban elvileg nem létezhetett. Ezen túl valós viták folytak a forgatás finanszírozásáról, azaz hogy dokumentum- vagy játékfilmként forgassák-e le az alkotást. Ez alapvető fontosságú kérdés volt a filmkészítés szempontjából, hiszen az utóbbi „műfaj” jóval nagyobb költségvetést biztosított volna. Két év elteltével végül a Schiffer-film megvalósítását a Balázs Béla Stúdióra bízták, azaz dokumentumfilmként kellett leforgatni. Cséplő György, aki előtt a filmesek felcsillantották a jobb élet reményét, ekkor már két éve várt a budapesti munkavállalásra.^[641]

A rendező az alkotást továbbra is fiktív, megrendezett jelenetekkel képzelte el. A filmet a gondosan előre megírt forgatókönyv szerint forgatták, tehát a jelenetek többsége egy-két epizódtól kivéve megrendezett volt. Néhány elemét ugyanakkor a filmkészítők elhagyták az eredeti koncepciónak, például a főhős szerelmét a KISZ-klubot vezető értelmiségi lánnyal, Erzsivel (ami talán szociológiailag valószerűtlennek hatott).^[642] Helyette egy szintén a fővárosban dolgozó cigány lánnyal esett szerelembe Cséplő Gyuri. (Nem tudjuk, mit szólt Németfalun e fiktív jelenethez Cséplő György felesége, aki az egyik zalai ankét során megnézte a filmet. Erről ugyanis nem szólnak a források.)

Miután elkészült a mű, különböző fórumokon rövidebb részletek elhagyását ajánlották az alkotóknak. A filmet először 1977. július 8-án vetítették le a MOKÉP és a Filmfőigazgatóság képviselői előtt, akik az akkor két óra öt perces film megvágását javasolták (elsősorban a téglagyári rész lerövidítését, amely az említett budapesti munkástelep életét mutatta be, és ami végül rövidebben, de mégiscsak benne maradhatott). A téglagyári „közös udvar” megfilmesítésének ötlete, ahogy később Schiffer emlékezett, egy szociológiai kutatás tapasztalatából eredt: „(e)gy már meglévő szociológiai tanulmány és a saját többhónapos előtanulmányaink adták az alapot e jelenet elkészítéséhez.” (Valójában az alkotótárs Kemény Istvánnak a csillaghegyi téglagyárban végzett kutatásain alapult ez a részlet. Azt jelképezte, hogy a szegénység általában is sújtja az alacsonyabb keresetű munkáscsoportokat, és

nem csak cigányok élnek Magyarországon nehéz körülmények között, telepeken.
[643]) Később az egyik ankéton Schiffer Pál így beszélt a jelenet jelentőségéről:

„Alapvető kérdésekben a téglagyári közös udvarban élő magyar proletárok és a cigánytelepen élő cigány mezőgazdasági proletárok között nincs különbség.”[644]

Érdemes megjegyezni, hogy ez a jelenet később az ankétok résztvevőinek az érdeklődését is felkeltette. Egyikőjük a következőt kérdezte Schiffer Páltól: „És tessék már megmondani azt, hogy az a téglagyár az tényleg létező dolog ott Budapesten?” Amire ő társadalomtudományos alapossággal válaszolt:

„Effektíve tudomásul kell vennünk azt, még kevesebbet beszélünk erről a kérdésről, hogy ilyen is van Magyarországon, ilyen probléma, nevezhetjük ezt egészen hagyományosan lumpen problémának, lefordíthatjuk az amerikai szakkifejezést, amelyik azt mondja, hogy társadalom alatti réteg, ezt nem tartom olyan jó kifejezésnek, nálunk előszeretettel használjuk a szegény munkás, a szakképzetlen munkás réteg kifejezést, ez többé-kevésbé pontos, bár ez sem igazán pontos, a nem nyilvánosságra hozott, de meglévő statisztikai szociológiai adatok szerint körülbelül a lakosság tíz százaléka tartozik ebbe a rétegbe (...) Ezen belül a cigányság talán egyharmada, vagy még kevesebb, olyan három egész hattized, nyolctized százaléka. Tehát úgy vehetjük, hogy ebből a tíz százalékból a három százaléka a cigányság.”

A korabeli szociológiai, jövedelemstatisztikákon alapuló kutatások ugyanis – amint a lottónyereményről és a szegénységről szóló fejezetben ismertettem – kb. tíz százalékra becsülték a teljes lakosságon belül a szegények arányát.

A Filmfőigazgatóságon végül az a döntés született, hogy a közös udvar jelenetét, elsősorban annak a második felét le kell rövidíteni. Ebben a részben ugyanis a vitában „zöld pulóveres asszony”-ként emlegetett munkásnő szenvedélyesen panaszkodott az életkörülményeire. Javasolták továbbá a főigazgatóság illetékesei, hogy a film bevezető részét szintén vágják meg az alkotók. Ennek a képei ugyanis szintén a szegénységet, vagyis a telepeken élő cigány családok életét mutatták be. Szabó B. István mindezen túl még azt kérte, hogy vizsgálják meg az alkotók azt a jelenetet a téglagyári résznél, ahol Cséplő György szájából „három trágár kifejezés” elhangzik. A film így végül öt perccel és két káromkodással lett rövidebb (egyét a hangulat kedvéért ugyanis mégiscsak megőriztek az alkotók).

A nehézségek azonban ezzel még nem értek véget, a film „besorolása” ugyanis szintén kérdéses volt. Miután elkészültek a „standard kópiák”, kiviláglott, hogy a MOKÉP az alkotást továbbra is dokumentumfilmként kezeli. Az ún. V. forgalmazási

kategóriában (tehát a legalacsonyabb kópiaszámmal és „propagandakerettel”) kívánta forgalmazni. A téma fontosságával érvelve a rendező azonban elérte, hogy a filmet széles körben vetítsék. A *Cséplő Gyurit* végül 1978 februárjában, a X. Pécsi Játékfilmszemlén – tehát játékfilmként – mutatták be. A mozik májustól vetítették, s meglehetősen jó kritikai fogadtatást és jelentős visszhangot kapott. A filmnek az is célja volt, hogy a cigánysággal szembeni előítéleteket is mérsékelje. Az ankétok leiratait olvasva valóban úgy tűnik, hogy Cséplő György megnyerő egyénisége és filmbeli sorsa a nézőkben olykor még a szolidaritás érzését is felébresztette.

„Itt van ez a Cséplő Gyuri, aki nemcsak ez a Cséplő Gyuri, akit itt látunk, hanem az a szerep, amit ő ebben a filmben eljátszott, vajon a film megtekintése után, maguk, akik ezt a fiatalembert soha nem látták, megszerették-e őt?

(férfi) – Sőt mi több, meg is lehet sajnálni.”^[645]

A vitákról készült összefoglalás szerint a „cigánykérdés” élesebben volt jelen a társadalmi köztudatban, mint korábban. A beszélgetések két fő motívuma ennek kapcsán a cigányok munkavállalása és a részükre biztosított állami támogatás volt. Sokan szóba hozták saját előítéleteiket. Többen elmesélték a beszélgetések során például azt a hamis legendát, hogy a cigányok az államtól kapott új lakásaikban felszedték és eltűzelték a parkettát. A legtöbb hozzászóló továbbá azt gondolta, hogy a cigányoknak maguknak kellene megoldaniuk a problémáikat.^[646] Sok helyen (például Budapesten vagy a nagyvárosokban) a nézők egyszerűen rácsodálkoztak az ábrázolt jelenségre, hiszen ők maguk korábban sohasem láttak cigányputrit vagy cigánytelepet.^[647] Mások, egyes részek kapcsán, rádöbbentek arra, hogy mindez nem csak a cigányokról szól, hiszen a „magyarok” is sokszor úgy élnek, mint „ők”.^[648]

Jellemző, hogy az egyik felszólaló úgy érzékelte, hogy segítség nélkül neki kevesebb lehetősége van a kiemelkedésre, mint Cséplő Gyurinak volt a filmben. Saját történetét így mesélte el:

„Nahát én is éppen ilyen helyzetben voltam, például nyolc általánost végeztem, és az állami gazdaságban dolgoztam, és tavaly ősszel bevezették azt, hogy traktoros iskolára kell menni, és hát hárman voltunk, akiknek megvan a nyolc általánosa, és akkor beküldtek egyet a központba, ott meg visszamondták, hogy cigány, és nem mehet iskolába, így van, akadályozták a továbbfejlődést, kérem szépen, és az egész annyiban maradt (...)”

Többen felvetették az ankétokon, hogy talán mégsem volt olyan jó döntés, hogy hősünk Budapestre ment (Budapestre vitték a filmesek). A Kerepesi úti munkásszállás egyik lakója például így vélekedett „Nekem is van egy véleményem, én is vidéki ember vagyok, nem kellett volna Pestre menni, legalábbis szerintem.”^[649] Schiffer Pál hosszasan válaszolt neki, nem rejtve véka alá a saját kétségeit sem:

„Tehát, hogy azonos-e a társaság, aki a munkásszállón van, és talál az ember, azzal a közösséggel, a rokonok, a barátok, a gyerekkori közössége, tehát azok, akik között felnő? Hát maguk ezt jobban tudják megítélni, mint én, mert a Gyuri esetében az volt a probléma, hogy nagyon hiányzott neki az a társaság, amiben felnőtt, és akik nem csak társaságot nyújtottak neki (...)”^[650]

A filmről rendezett vitákon általában az a kérdés érdekelte a megjelenteket, hogy a szegénységből valóban ki lehet-e törni, vagyis hogyan alakult Cséplő György sorsa a későbbiekben. A film alkotói ilyenkor szomorúan tájékoztatták őket arról, hogy a főszereplő „most beteg”. Egy alkalommal, amikor szóba került Cséplő György későbbi élete, sorsa, a film egyik készítője (feltehetően Schiffer Pál, bár ennek a beszélgetésnek a leírata nem rögzíti a neveket) így beszélt róla a legelső kérdésre válaszolva:

„Kérlek szépen, ez egy külön történet, sajnos nem teljesen tipikus, sajnos teljesen tipikus (!) és éppen ezért nagyon szomorú, ugyanis a film ezzel az optimista vagy keserűes vagy nem tudom, milyen hangütéssel fejeződik be, hogy ő elindult újra Budapestre, mondjuk, hogy ez a jelentése ennek az utolsó képnek. Ami meg is felelt annak a helyzetnek, amiben ő volt, amikor a film véget ért, azóta sajnos neki nagyon megromlott az egészségi állapota...”^[651]

Majd megjegyezte: „folyamatban van, hogy három cigány család a telepről beköltözzön a faluba”^[652], amivel azt jelezte, hogy film eredményeképpen mégiscsak történt valami, ha nem is az egyén, de legalább a közösség életében.

Volt olyan ankét is, amelyet annál az építőipari vállalatnál tartottak, ahol Cséplő Gyuri a filmben dolgozott. Ezen a beszélgetésen a filmben szereplő, az építkezéseken vele együtt dolgozó Rézműves József (Jóska) is megjelent. A vetítést megtekintő munkások itt összevitakoztak egymással a béreken (a kereseti különbségek igazságtalanságán), mivel közelebbről érintette őket a film, többen közülük a forgatást is látták.^[653] E beszélgetésből is tudható, hogy számos ellentét volt a különböző munkásrétegek tagjai között. Ehhez hasonló személyes vita

azonban csak ritkán bontakozott ki, hiszen a téma általában a főhős élettörténete volt. A filmvetítéseket követő ankétok leíratait olvasva szembeszökő, hogy e beszélgetések résztvevőit (akik a rendezővel vagy valamelyik munkatársával vitathatták meg a filmet) a leginkább Cséplő György későbbi sorsa érdekelt. Amit a legkevésbé akartak elhinni, elfogadni, az maga az elmesélt történet volt, vagyis hogy a telepet elhagyó fiú végül nem bánta meg elhatározását, és valóban sikeresen beilleszkedett a budapesti munkásszállók világába. Egyikük ezt így fogalmazta meg:

„... engemet is az érdekelt, amikor jöttünk kifelé a kollégával, mert a kisördög bennünk bujkált, hogy megkérdezzük a Gyuritól, hogy tényleg mit változott az ő viszonyai, körülménye, a filmnek a vetítése óta, hogy vajon dolgozik-e, állandó munkaviszonyban van-e, és stb., és stb.”^[654]

Cséplő György valójában még egy hónapot dolgozott Budapesten a téglagyárban, utána nem bírta a munkát, és szívelégtelenség miatt leszázalékolták. Kölcsönből – amit Schiffer Pál segítségével kapott meg – Németújfalun házépítésbe kezdett, gazdálkodásba fogott, ám 1978 szeptemberében, nem sokkal a film bemutatása után, huszonöt évesen meghalt. Cséplő György és a rendező üzenetváltásaiból (néha mások írtak, üzentek „Gyuri” helyett, főképp, amikor rosszabbul volt) az tűnik ki, hogy rendszeresen pénzt kért és kapott a rendezőtől („tisztelt Pali bácsitól”). Schiffer Pál mindenben, például a kölcsönben, építkezésben is próbálta őt támogatni. A Cséplő Györgytől táviratokban érkező rövid hírek akár egy minimalista nyelvű drámaként is olvashatók.^[655] Már-már kilátástalan anyagi helyzetéről és az erejét gyorsan felőrlő betegségről tanúskodnak.

Schiffer Pált mélyen megrendítette személyes ismerőse, pártfogoltja, Cséplő György megmagyarázhatatlanul korai halála. Megpróbált minél több részletet kinyomozni halálának az okairól. Mindebből az rajzolódott ki, hogy – az egészségtelen gyermek- és fiatalkori körülményeken túl – amiatt is fordult végzetesre a fiatalember állapota, mert a helyi kórháztól, az egészségügytől nem kapott időben megfelelő ellátást. Erről egy interjúban kérdésre válaszolva így beszélt:

„Mikor a filmben volt ez az orvosi vizsgálat, mi elküldtük a szívsebészetre, és ott megvizsgálták, és azt mondták, hogy kompenzált állapotban van. Egy évvel később, amikor már kellő protekcióval és már némi hírnévvel rendelkezett mint filmszereplő, akkor az OTKI-ba küldték fel, és ott azt mondták, hogy szóval úgy értékelték, hogy egy gondatlanságból elkövetett emberöléssel van dolgunk, amit minden szívsebész elismer, hogy ők kénytelenek embert ölni, mert száz beteg közül negyven jut idejében a

műtőasztalra, hatvan már későn. Ez egy adottság. Nyilvánvaló, hogy amikor őt először diagnosztizálták, akkor úgy gondolkodott tudatosan vagy nem tudatosan a megyei kórháznak az az orvosa, aki vizsgálta, hogy nem érdemes megoperálni, mert szellemi munkát akkor sem fog végezni, fizikai munkára meg a műtét után se lesz alkalmas, amíg tud, dolgozzon.”^[656]

A rendező számára a szorongató kérdés végső soron az lehetett, hogy a nehéz fizikai munka, amit a forgatás kedvéért Cséplő György legalább rövid időre magára vállalt, hozzájárult-e a halálához, és a filmszerep valójában milyen irányba befolyásolta a sorsát. Schiffer Pál feljegyzéseiből kitűnik, hogy Cséplő György halála a filmben megfogalmazott történettel, üzenettel kapcsolatban is elbizonytalanította őt. A főhős sorsa számos, korábban már megválaszoltak hitt kérdéssel ismét szembesítette.

A következő Schiffer-film, *A pártfogolt* (1981) főhőse, Kitka János a *Fekete vonat* című, korábbi alkotás egyik ingázó munkás szereplőjének a fia. A film műfaja hasonló, azaz ez is szituatív dokumentumfilmként forgott le, és főszereplője egy hétköznapi ember volt (aki szintén saját magát alakította a műben). Kitka János a fiatalkorúak börtönéből szabadult, és akárcsak Cséplő Gyuri a filmben, kacérkodik a budapesti munkavállalással, de jóval kevésbé sikeres nála. Próbálkozásai sorra kudarcot vallanak, és a film zárójelenetében ismét otthon, a tanya udvarán látjuk. Mindez nyilván a rendező nézőpontjának a változását is mutatja, és tapasztalatait a felemelkedés esélyeiről.

Összességében a *Cséplő Gyuri* forgatása körüli alkudozások valódi tétjét korántsem csak a forgalmazás szempontjai vagy a nehezen meghatározható műfaj jelentette. Valójában a dokumentarista szegénységábrázolás váltotta ki az igazi vitákat, azaz hogy lehet-e olyan képeket mutatni a szegénységről, mint amilyenek például a téglagyári munkáskolónián készített felvételek voltak. Maga a cigányság „felemelkedését” érintő tematika (még ha éppen annak nehézségeit is vette sorra) zöld jelzést kapott. Ma viszont talán éppen ez a legproblematisabb része az alkotásnak.^[657] Kérdéses ugyanis, hogy az az út, amit a film főszereplője végigjárt, valódi lehetőség volt-e a szegények számára, és ha igen, akkor mi volt a korabeli jelentéstartalma (valóban társadalmi emelkedést jelentett-e).

Számunkra is fontos kérdés, hogy a társadalmi igazságosság eszménye miképp valósulhatott meg a Kádár-kor évtizedei alatt, és általában megítélhetők-e egységesen a társadalmi folyamatok. Az állami intézmények működéséhez kapcsolódó/kapcsolt értékrend feltehetően a korban sem mindenki számára volt

ismert vagy elfogadható. A „sokféle modernitásról” szóló elméletek jegyében általában is megkérdőjelezhető a társadalmi folyamatok egységes megítélésének a lehetősége. Eszerint ugyanis a modernizációt sem feltétlenül kell egynemű jelenségként szemlélnünk, hanem láthatjuk olyan sokrétű folyamatnak is, amely másként, más ütemben zajlott Európa és a többi kontinens különböző régióiban, sőt még az egyes országokon, társadalmakon, kisebb közösségeken belül is (a lokalitások tereiben).^[658] Az egyes jelenségek nem egyszerűen egymásból következtek a történelem folyamatában, hanem akár egymás mellett (saját terükben, idejükben) is létezhettek. Nem érthetők meg így a maguk sokrétegűségében, ha – a modernséget jellemző lineáris időszemlélet jegyében – ugyanannak a folyamatnak a részeiként látjuk, elemezzük őket.^[659] Általában is kérdéses az, hogy a fejlődés, az előrehaladás érzete egyáltalán megjelent-e a hétköznapi emberek mindennapi életében, tapasztalataiban.

A *Cséplő Gyuri* című filmmel a szerzők egyik hangsúlyozott célja az volt, hogy megmutassák egy másik, a szocialista Magyarországon kívüli világ, a szegénység létezését, és rendszerkritikai célzattal ábrázolják. A korban a dokumentumfilmek, szociográfusok szinte egytől egyig a szocialista állam által kitűzött társadalmi célok megvalósítását kritizálták. Alig reflektáltak viszont annak a jövőképnek a valóságtartalmára, amelyet a pártállam vázolt fel, és amely az ipari munkássá válást, a hagyományos, vagyis a saját közösségből való kiszakadást, a városba költözést a felemelkedés, a társadalmi mobilitás (egyetlen lehetséges) útjaként mutatta be. Cséplő György valódi sorsa, filmen kívüli élete már önmagában is elbizonytalanít azzal kapcsolatban (és érzékelhetően Schiffer Pált is elbizonytalanította), hogy a faluból városba költözés, az ipari munkássá válás, a korábbi élet feladása önmagában valóban felemelkedésnek számított-e, és hogy volt-e egyáltalán valódi lehetőség a szegénységből, a telepekről való kitörésre. Ezen is túlmutató kérdés, és talán a rendszerkritikus értelmiségiek számára az összes lehetséges közül ez volt a leglényegesebb, hogy merre vezet a szocializmus, a szocialista társadalom útja, miképpen alakítható a jövő, és lehetséges-e az igazságosabb társadalom megteremtése. Kérdéses, hogy mindez, vagyis a szocializmus megvalósulása, mennyire foglalkoztatta a hétköznapiakban az embereket. Ahogy a zalaapáti ankét résztvevője megjegyezte: „Egy embernek az élete annyi, amennyit megél belőle, amennyit élni tud belőle.” Mindaz, ami azon túl

van, így számára voltaképpen nem is létezik.

Sok történészi és értelmiségi vita szól(t) az igazi szocializmus és a létező/létezett szocializmus valódi viszonyáról. Ám lehetséges olyan nézőpont is, és talán innen szemlélődve érzékelhetjük a legtöbbet a hétköznapi emberek korabeli tapasztalataiból – s talán Cséplő Györgyé is ilyen –, amely szerint a szocializmus (és vele a Kádár-rendszer) egyszerűen nem létezett, nem volt.

„Egy forint a krumplis lángos.” Kádár János megítélése

„10 Ft a forró lángos, le van szarva Kádár János! / 20 Ft a meleg lángos, éljen soká Kádár János! / 50-es a langyos lángos, mi lesz velünk, Kádár János? / 100 Ft a hideg lángos, gyere vissza, Kádár János! / Nyugdíjasnak nincsen lángos, nem segít már Kádár János...”

A *Burzsoá Nyugdíjasok* elnevezésű punkegyüttes így énekelte meg Kádár János országlásának emlékét már a rendszerváltás után. A dal szerzői kétségkívül rátapintottak egy létező jelenségre, a Kádár-korszak iránti nosztalgia talán legfőbb okára, a jólét utáni vágyra. A biztos megélhetés mintha a letűnt rendszerrel együtt tűnt volna tova. Történelmi akadékoskodásnak tűnhet, ám talán mégis fontos megemlíteni, hogy a (hideg, langyos vagy forró) lángos ára a rendszer születésekor még 1 forint körül volt, a hetvenes évek végén pedig 1 forint 50 fillér körül mozgott, és csak a nyolcvanas évekre inflálódott 2 forintra. Az elszaladó infláció korában, a dalt ihlető kilencvenes években azonban már ennek az árnak a tízszerese tűnhetett valószerűnek. Akár még ennek az apró adaléknak is, amely a rohanó inflációt érzékelteti, lehet magyarázó ereje a Kádár-kor iránti nosztalgia kapcsán.

A dal alapjául szolgáló korabeli rigmus első változata levéltári források tanúsága szerint már a Kádár-rendszer működésének első hónapjában megszületett. Az első olyan eset, amikor elhangzott, levéltárban őrzött bírósági iratokból ismerhető. A történet főszereplője, H. András rakamazi gyümölcskertész a forradalom leverését követően, amikor tudomást szerzett a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulásáról, állítólag ittasan, a következő rigmust skandálta a helyi italboltban^[660]: „Egy forint a krumplis lángos, / le van szarva Kádár János!” Őt később emiatt és néhány más cselekedetéért letartóztatták, és egy év börtönre ítélték.^[661] A Kádár-kor elején ez a tett kétségkívül bátorságnak, nonkonformista tettnek számított, amelynek súlyos következményei lettek H. András életében.

Ám a rím később megjelent a korszak konformista beszédmódjában is. A mondás ugyanis, ahogy a hatvanas évekre a rendszer megítélésével kapcsolatos álláspontok kiszélesedtek, illetve megosztottabbá váltak, két változatban élt tovább. Mindkét esetben úgy kezdődött, hogy „2 forint [vagy: 1 forint] a meleg lángos”, ám ezután kétféle folytatás következhetett, politikai véleményytől függően: „...le van

szarva Kádár János”, vagy „...éljen soká Kádár János”. A focifanatikusok, kivált a Ferencváros-szurkolók, akik már akkor is külön univerzumban éltek, olykor a meccsek hevében átfogalmazták a – két változatban is élő – népszerű szólamot. A pillanat erejéig túllépve a korabeli politika világán, a meccseken ezt énekelték: „két forint a forró lángos / ismét nyert a Ferencváros”. Még ők is érzékelték azonban, hogy a diktatúrában szinte semmi sem lehet teljesen független a politikától. 1963-ban, amikor ismét bajnokságot nyert a csapat, a következő rigmus zendült fel a stadionokban a megszokott, lassan kiöblösödő, hosszan elnyúló, rekedtes hangú skandálások közepette: „Bajnok lett a Ferencváros, / fasza gyerek Kádár János.” (Elvégre a ‘Ferencváros’ nemcsak a ‘lángosra’, hanem a ‘Jánosra’ is rímelt.) Mindazonáltal más helyzetekben (például amikor veszített a csapat) a stadionok lelátóján olykor lehetett a „le van szarva” rigmust is hallani.

Érdemes mindezt összevetni azzal, hogyan alakult Kádár János népszerűsége az elmúlt rendszer utolsó éveiben, amikor már készültek közvélemény-kutatások. Igaz, nem tudni, hogy az emberek egy félig-meddig hivatalos megkérdezés során mennyire mertek szabadon véleményt nyilvánítani. Feltehetően torzította valamelyest a közvélemény-kutatások eredményeit a diktatúra légköre. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont (később, 1988. július 1-jétől Magyar Közvéleménykutató Intézet) a rendszerváltás előtt is készített felméréseket Kádár János népszerűségéről, illetve egyes megnyilatkozásairól, vagy általában a rezsim elfogadottságáról is. Ezekből összességében összetett kép bontakozik ki az első titkár népszerűségéről. Egyfelől nem volt állandó, hanem folyamatosan változott mind az első titkár, mind rendszerének a megítélése (s e két vélemény nem mindig kapcsolódott szorosan össze, hanem sokszor elvált egymástól). Másfelől a válaszadók különbözőképpen látták a Kádár-korszak egyes időszakait. Ami jó volt a rendszerben, azt a nyolcvanas évek végén többnyire a korábbi időszakokhoz (a múlthoz) kötötték, és a válságjelenségeket pedig már akkor is a jelenhez kapcsolták.

A közvéleménykutatók megvizsgálták például Kádár János egyik utolsó televíziós szereplésének a hatásait. Az idős pártvezető 1986. december 12-ei tévéinterjújáról a megkérdezett budapestiek túlnyomó része (85%) tudott valamilyen forrásból, sőt a nagy többségük (79%) látta is a beszélgetést. Ebben az évben a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetője többször adott hosszabb interjút saját szerepéről, politikájáról. Augusztusban még a *Time* magazinnak is nyilatkozott;

a pártvezető ritka megnyilatkozásainak egyikét, a Kádár-interjút a brit lap a címlapján reklámozta.^[662] Kádár János talán ily módon is próbálta a saját helyzetét erősíteni. Az első titkárnak ugyanis ekkorra megrendült a párton belüli támogatottsága, és a gazdasági válságjelenségek, a romló életszínvonal hatására csökkent a népszerűsége is. Jellemző a kor paternalista viszonyaira, hogy bár az 1986. decemberi interjúban szó esett a gazdaság helyzetéről, belpolitikáról, illetve az életszínvonalról, sőt még '56-ról is, a legtöbb embert (22%) leginkább a főtitkár személye érdekelte. Leginkább az ő „egészségi állapota, kedélye, közvetlensége stb.” foglalkoztatta őket. S mintha ennek kapcsán értékelték volna a politikai helyzetet is: „(a) megkérdezettek háromnegyede bizakodást érzett Kádár János szavaiban, és csak 13 százalékuk vélte bennük az aggodalom jeleit felfedezni.”^[663]

Jellegzetes továbbá, hogyan a rendszer végóráiban miképp változott a közvéleményben 1956 megítélése. Ez ugyanis vízváltó volt a forradalmat elfojtó Kádár-rezsim népszerűségével kapcsolatban. Az MSZMP Központi Bizottsága (KB) 1989. február 10-11-ei ülésén értékelte át 1956 eseményeit. (Ekkor vitatták meg a KB által felkért „munkabizottság” tanulmányát, amelynek 1956-ot kellett újraértékelnie. Pozsgay Imre a Magyar Rádió *168 óra* című műsorában nyilatkozott a bizottság munkájáról, s „népfelkelésnek” nevezte 1956-ot.) A Központi Bizottság ezt követően úgy foglalt állást, hogy „népfelkelés” tört ki, amely később „ellenforradalom” vált.^[664] A Magyar Közvéleménykutató Intézet kutatása szerint a városokban lakók majdnem kétharmada, a falusiaknak közel fele tudott az MSZMP álláspontjának változásáról. Az állampárt értékelésével a válaszadók több mint a fele egyetértett. Megkérdezték az emberek személyes véleményét is: ekkor a legtöbben szintén népfelkelésnek minősítették az eseményt, a második legnépszerűbb értékelés pedig a forradalom lett.^[665]

Fontos kérdés az is, hogy a korabeli médiumokon keresztül közvetített üzenetek mennyire tudták formálni a kor közvéleményét, és a nyilvánosság előtt zajló események mennyire befolyásolták az emberek gondolkodását. Még az 1989. március 15-ei, rendszerváltó hangulatú tüntetésről „Kádár János azt üzenete...”^[666] címmel készített közvélemény-kutatás is azt mutatja, hogy erős volt a rendszer társadalmi beágyazottsága. Hasonló arányban rokonszenveztek az emberek az MSZMP, illetve az „alternatív szervezeteknek” nevezett ellenzék „álláspontjával”,

bár utóbbiaké ekkor már valamivel népszerűbb volt.^[667]

Az új politikai rendszer jogi kereteinek megteremtése 1988-1989-ben tárgyalásos úton történt, amelyhez azonban komoly háttérrel jelentett az új politikai szerveződéseknek, hogy szimbolikus alkalmakkor az utcára tudták vinni az embereket.^[668] Az utcai tüntetések formálták a nyilvánosságot is. Fokozatosan alakult át például a szimbolikus történelmi ünnepek jelentése. 1989. március elején a Magyar Közvéleménykutató Intézetnek még a megkérdezettek fele (52%-a) nyilatkozott úgy, hogy a legjelentősebb magyar ünnep az 1848-as forradalom és szabadságharc évfordulója. Az ünnepek után viszont már jelentős többség gondolta így (85%-a).^[669] A Nagy Imréről kialakult képet is alapvetően befolyásolta az 1989. június 16-án, a Hősök terén megrendezett, közel kétszázezer embert mozgósító gyászszerartás, amit a televízió is közvetített. Előtte a megkérdezettek 37, utána 57%-a tartotta őt „hősnek”.^[670]

A közvélemény-kutatók 1989-ben többször is mérték a többpártrendszer (tehát lényegében a demokratikus átmenet) támogatottságát, ami erősen ingadozott – aszerint is, ahogyan a sajtóhíradások befolyásolták a közvéleményt (50 és 80% közötti támogatottságot mértek). Az MSZMP Központi Bizottsága 1989. február 10-11-ei ülésén döntött a többpártrendszer elfogadásáról; ezzel egyidejűleg a felmérések azt rögzítették, hogy ugrásszerűen megnőtt az új pártok elfogadottsága.^[671] (Mindez persze azon is múlhatott, hogy az emberek óvatosan nyilvánítottak véleményt, féltek a retorzióktól. Emiatt válaszaikban sokszor egyszerűen elfogadták az MSZMP hivatalos álláspontját.)

A rendszerváltás idején nem vagy alig voltak a régi elittel, kiváltképp Kádár Jánossal való leszámolást, személyes felelősségre vonást követelő megmozdulások. Egyetlen rendezvényt jelentettek be csupán a Rózsadombra, a Cserje utcába, Kádár János villája elé. Szervezői azonban nem tiltakozni akartak, hanem valójában szimpátiájukat fejezték volna ki az agg pártvezető felé. A rokonszenvtüntetést szervező kommunista ifjakat, Antoniewicz Rolandot és Rózsa Gy. Eduárdót azonban a belügy illetékesei szép szóval, Kádár János rossz egészségi állapotára hivatkozva lebeszéltek a demonstrációról.^[672]

Jóllehet a Kádár-kor és az állampárt megítélése legalábbis ellentmondásos volt a rendszerváltás előestéjén, Kádár János népszerűsége (és ismertsége) a többi

pártvezetőéhez képest még mindig kiugróan magasnak számított. 1988 végén a lakosság közel fele, és a párttagságnak valamivel több mint a fele vélte úgy, hogy a párt népszerűtlen a magyar társadalomban.^[673] A megkérdezettek nem bíztak abban sem, hogy „a párt jó irányba vezeti az országot”. Arra a kérdésre válaszolva azonban, hogy „1945 után kik voltak a legnagyobb, legjelentősebb hazai politikusok”, mégis Kádár János nevét említették a legtöbben (79%). Jellemző módon Grósz Károlyt (19%), Rákosi Mátyást (17%), Pozsgay Imrét (8%), Nagy Imrét (6%) és Nyers Rezsőt (5%) előzte meg. Ez jórészt azt mutatja, hogy kiknek a nevét ismerték az emberek a korszakból, illetve hogy a korban a politikát általánosságban is az állampárt működéséhez kötötték. A megkérdezettek jelentős többsége (88%-a) tudatában volt annak a ténynek, hogy Kádár János több mint 30 éven át állt az ország élén.

E felmérés szerint a lakosság többsége a Kádár-korszakot felemásan: „a sikerek és kudarcok időszakaként” értékelte. A hatvanas, hetvenes évtizedet inkább pozitívan, a nyolcvanas éveket inkább negatívan ítélték meg. A lakosság körében már ekkor nagyobb fontosságot kaphattak a „szociális-szociálpolitikai kérdések” a „politikai mozzanatokkal” szemben, amelyek a közvélemény-kutatók szerint leginkább az „értelmiséget” foglalkoztatták. A „demokratikus megújulás” vagy a „liberális társadalomfelfogás alapértékei” közülük is leginkább az iskolázott pártonkívüliek idősebb generációit érdekelték.^[674]

Az MSZMP KB 1989. május 8-ai ülésén valamennyi párttiszttségéből felmentette Kádár Jánost. Nem sokkal ezt követően, július 6-án hunyt el a nyugalmazott első titkár. A Magyar Közvéleménykutató Intézet 1989 májusában, miután leváltották pártelnöki tisztségéből, majd 1989 júliusában, a halálát követően is készített felmérést a pártvezető személyének, illetve politikájának a megítéléséről. Májusban még az emberek nagy többsége úgy vélte, hogy „a közepesnél nagyobb felelőssége volt például az életszínvonal romlásában, abban, hogy sokáig nem foglalkoztak a határon túl élő magyar kisebbségekkel, az elhibázott beruházásokban, az ország eladósodásában, az MSZMP hibáiban”. Halála után viszont már jóval „megbocsátóbb” volt vele szemben a közvélemény. Az emberek különbözőféleképpen értékelték a rezsim egyes időszakait. A megkérdezettek a távolabbi múlttal szemben voltak a legkevésbé kritikusak. A kortársak szemében a „hatvanas évek” tűnt az aranykornak, a „hetvenes évek” az átmenet, a „nyolcvanas

évek” pedig már egyértelműen a hanyatlás időszakának. Utóbbi korszak nehézségeiért az emberek magát Kádár Jánost is felelősnek tartották. Ám amíg májusban az emberek nagy többsége az ő hibájának tartotta, „hogy ide jutott az ország”, júliusban ezt már csak a válaszdók fele gondolta így. Többségbe kerültek azok is, akik összességében inkább hasznosnak, mintsem károsnak gondolták a politikáját. A közvélemény-kutatók úgy vélték, hogy a halálhíre felett érzett megrendülés változtatta meg a megítélését (illetve az a tény, hogy halálával maga a rezsim is véglegesen múlt időbe került).^[675] Az emberek a múlt problémáinál fontosabbnak vagy súlyosabbnak érezték a jelen gondjait.

Kádár János rendszere később olyan (pozitív) referenciaponttá vált, amely elsősorban a rendszerváltás utáni világ (negatív) megítéléséből következett. Magyarországon 1989/1990-ben megtörtént a diktatúrából a demokráciába való *átmenet*, az emberi jogok kiterjesztése, a rendszer *liberalizációja*, és a *demokratizálódás* is abban az értelemben, hogy az állampolgárok egyenlő politikai jogokat kaptak. A „békés átmenet” radikálisan átalakította az állam szervezetét, ezért a folyamatra méltán alkalmazható a „jogállami forradalom” megnevezés. A jogállami forradalmat mélyreható intézményi változások jellemezték. Közismert azonban, hogy a rendszerváltozás utáni új demokratikus világban sokan nem tudták kihasználni a szabadság adta lehetőségeket. A szociális ellátórendszer már a szocializmus alatt minden ízében recsegett- ropogott. A kilencvenes években a rendszer gyors összeomlásával tömegek kerültek kilátástalan helyzetbe, és felszínre kerültek a korábban elkendőzött, elhallgatott társadalmi bajok, feszültségek is.

A rendszerváltás megítélése, mint ahogy a Kádár-korról alkotott kép is, nyilvánvalóan változik az időben. A kutató törekedhet ugyan az önmagában vett (a jelentől elszakított) múlt vizsgálatára, ha úgy véli, képes elszakadni attól a kérdéstől, hogy a múlt a jelenben miképp jelenik meg, vagyis hogyan él tovább. Ebben az esetben azt feltételezhetjük, hogy az, amit írunk, „objektív” történet, maga a megtörtént valóság. Ellenben az emlékezés (a személyes élmények feltárása) mindig kapcsolatot teremt a múlt és a jelen értelemszövegei között.^[676] Az emlékezet helyei alatt – Pierre Nora nyomán – azokat az érintkezési pontokat értjük, amelyekben a hétköznapi értelemben vett emlékezet, az élő hagyomány és a történelem találkozik, tehát amikor a megteremtett múltkép egy valóban létező hagyományhoz kapcsolható. A társadalmi konfliktusok, a megtapasztalt társadalmi

igazságtalanságok a rendszerváltás után egy olyan történelemképet alkottak meg a közvéleményben, amelyek a múltbeli problémákat jelenidejűeknek, a jelen problémáit meg a történelemben gyökerezőknek mutatták.^[677]

Kádár János politikusi megítélése ráadásul halála után, sőt már életében is részben függetlenedett a szocialista/kommunista rendszerek általános értékelésétől.^[678] Értelemszerűen a korszak első metaforikus értelmezései még a Kádár-rendszer idején születtek. Az egyik leghatásosabb történelmi metafora, amely még a Kádár-korszakban keletkezett, Bethlen Gábor személyéhez kötötte Kádár János uralmát. Hankiss Ágnes *Bethlen Gábor* című – először 1983-ban megjelent – pszichohistóriai esszéjében a bizonyos feltételek között egyedül lehetséges és ésszerű magatartásként írta le az erdélyi fejedelem uralkodását:

„Annak a politikai küldetésnek ugyanis, amelyet az erdélyi fejedelem személye és életútja archetipikus formában képvisel, az *ellentmondásosság*, a *kétértékűség* nem is a hibája és nem is az erénye, hanem: valószínűleg az egyetlen lehetséges létezési módja. Ha – szándékos leegyszerűsítéssel – egyetlen mondatban meg akarnánk fogalmazni e küldetés lényegét: a nemzeti függőség csökkentése az idegen hatalomra támaszkodva, az idegen hatalom ellenében. Paradox törekvés, amely megszabja önmaga határait és azt a formát, amelyben megvalósulhat.”^[679]

Az esszé írója okkal az erdélyi fejedelem élettörténete fontos epizódjának tartja, hogy – a hatalom megszerzése érdekében – Bethlen Gábor a magyar várvédőktől elfoglalta Lippa várát, és átadta azt a török szultánnak. Hankiss Ágnes Bethlen Gábor politikájának „kétértékűségét” az ország akkori helyzetében az „egyetlen lehetséges létezési módként” értelmezte. A fejedelem ellentmondásosnak ható és erkölcsileg is megkérdőjelezhető tettét (és általában a politikáját) azzal magyarázta, hogy a korabeli Erdélynek a létezés érdekében egyensúlyoznia kellett a két nagyhatalom érdekei között. Az esszé elképzelt jeleneteket is tartalmaz, amelyeket három ponttal jelez/vezet be a szerző a szövegben. Ezek jól példázzák a történelmi metafora eltávolító hatását. Ha a szöveget ugyanis valóban Kádár Jánosra vonatkoztatjuk, mint azt feltehetően a kortársak többsége tette, akkor könnyebb megérteni, mérlegelni vagy elfogadni az ő szempontjait. Sokkal átélhetőbb, ha az árulás dilemmái (Lippa elfoglalása, vagyis Kádár 1956-os szerepe) kapcsán egy pasával a rózsabokrok között folytatott beszélgetésre gondolunk, és nem példának okáért egy vaddisznóhajtásra, Jurij Vlagyimirovics Andropov oldalán:

„Görcsi Mehemed pasa például megjósolja neki, hogy egyszer még magyar király lesz belőle. (...) A jóslat talán séta közben hangzik el, a pasa a fiú vállát óvó, de feltételekhez kötött jóindulattal átkarolja, »meglásd, én mondom Neked«, valószínűleg ezt is hozzáfűzi, a fiatal Bethlen a jóslatra magára nem reflektál, nem kérdez rá az időpontra és a mikéntre, igaz, el sem utasítja, viszont a rózsabokrokat szuszogva-lihegve kerülgető pasát török módra cizellált bókók sokaságába burkolja be.”^[680]

Kádár János ’56-os döntésének háttérét is erősen stilizálja a történelmi metafora alkalmazása, ha azt Bethlen Gábor választásához mérjük:

„...Elkedvetlenedik, rohamszerű hevességgel tör rá és járja át az érzékeit a másik igazság: a töretlen, megalkuvásmentes harc tisztább és csillogóbb igazsága. Azután megnyugszik, a meghasonulás apró rohamait rendszerint a maga igazának ismételt letisztulása követi. E gondolati letisztulás valószínűsíthető kiindulópontja: a török nagyhatalomtól való függés kényszerű ténye és megmászhatatlansága a jelenben és a belátható jövőben.”^[681]

1985-ben az esszét a szerző, Hankiss Ágnes kisregényszerű forgatókönyvvé formálta, amely a *Magvető* kiadásában önálló kötetként is megjelent.^[682] Egy év múlva *Érzékeny búcsú a fejedelemtől* címmel forgatták le a filmet, Vitézy László rendezésében.^[683] Az elégikus hangvételő, a „nagy fejedelem” halálával végződő mű mintha a Kádár-kor végét is előre vetítette volna, és a pártvezető, az ország akkor első emberének majdani halálát, akinek teljesítményével csak az utókor vethet majd számot. Hankiss Ágnes sem írásában, sem a film forgatókönyvében nem utalt közvetlenül a Kádár-korszakkal való párhuzamra, mégis, a korban egyértelmű volt a történelmi metafora jelentése. Az ehhez a Kádár-képhez kötődő értelmiségi szerepfelfogást, magatartást kortárs – szamizdat kiadványban megjelent – kritikájában Tamás Gáspár Miklós így írta le:

„Magyar fátum. S az a szép benne, hogy fatális, és hogy szuggerálják: csak mi érthetjük meg. A sajátunk. Másnak orra tőle fokhagymás. Összebújunk, magyarok, s esztétikus árulásainkon tűnődünk. Be szép is ez, legények. Szereptávolítás: mindazonáltal mi nem vagyunk árulók, csak beavatottak, akik értik a dolgot.”^[684]

Tamás Gáspár Miklós kritikájában azt is megemlítette, hogy Pozsgay Imre még művelődési miniszterként Kádárt állítólag Bethlen Gáborhoz hasonlította.^[685] Ennek ugyan nincs nyoma a forrásokban, az azonban kétségtelen, hogy a párhuzam az 1980-ban megrendezett évfordulós ünnepségekből is adódhatott (s ezeket kulturális miniszterként valóban Pozsgay Imre felügyelte). Az erdélyi fejedelem születésének

négyszázadik évfordulóját ugyanis 1980-ban ünnepelték Magyarországon. Az ünnepségsorozat megszervezését a párt Agitprop Bizottsága készítette elő. A tervekben nem szerepelt, hogy Kádár János országlásához kell viszonyítani a korszakot.^[686] A sajtót átlapozva azonban úgy tűnik, szinte minden megszólaló szükségét érezte annak, hogy rámutasson a párhuzamokra. Ezt diktálta ugyanis a kor paternalizmusa. Jellemző adalék, hogy később, élete alkonyán Pozsgay Imre memoárjában már a saját munkássága kapcsán említette a nagy történelmi taktikusnak elkönyvelt Bethlen Gábor politikai életpályájának a hatásait. A hatásos metafora pedig, amelyre rátalált a tudós-író, majd ennek nyomán a rendező is, átszökött a határokon, s túlélte Kádár Jánost és a rendszerváltást is. 1989-ben az *Europäische Rundschau*ban Oplatka András Bethlen Gábor és az ekkor már tényleges hatalmát elvesztő Kádár János sorsát hasonlította össze.^[687] Írását magyarul a *Valóság* folyóirat 1989. májusi száma közölte. Kettejük kapcsán „gyakran idézett párhuzamról” írt, s így összegzett:

„A szerep, mely neki [Kádár Jánosnak] jutott (és amelyet ő elfogadott), annak a funkcionáriusnak a szerepe volt, aki a szó szoros értelmében egyetlen pillanatig sem lehetett más, mint egy bizonyos funkció viselője: a Szovjetunióhoz fűződő, legalább elviselhető kapcsolatok garantálója. A bethleni grandezzához képest szomorú hivatal.”^[688]

Utóbb a történettudomány képviselői is fejet hajtottak a Kádár János cselekedeteinek értelmét a 15. századba távolító, változó jelentésű metafora előtt. A rendszerváltás után, 1995-ben Glatz Ferenc történész például ezzel a párhuzammal vezette fel a *História* egyik számát:

„A fejedelem döntött: maga vonult Lippa alá, megvívta a várat, átadta azt a töröknek. »Ha Bethlen Gábor most meghal, történelmünk legsötétebb alakjai között emlegetnék.« Bethlen azonban »még tizenhárom esztendőre kapott az uralkodásra« – mondja a történész [Péter Katalin – *a szerző*]. Kétségtelen, ha Kádár János 1957-ben meghal, rá is illik, amit a történész Bethlen Gáborról mondott. A hatalom-megragadás e vazallus módját azután követte a konszolidáció... Sok év kutatása után vállalkozhatunk arra, hogy e párhuzamot mindkettő későbbi uralmáról átgondoljuk. Akár kérdések formájában is...”^[689]

Hatott a párhuzam olyanokra is, akik nemcsak a képzeletbeli politikai barikád egyik, illetve másik oldalán álltak. Moldova György az első titkárról szóló apologetikus, Kádár János emberi és politikai nagyságát hangsúlyozó könyvében

részletezte azt. Arról írt, hogy „Bethlen emlékezéseinek könyve” Kádár egyik kedvenc olvasmánya volt^[690], jóllehet az erdélyi fejedelem soha nem írt emlékiratot. Valójában semmilyen korabeli forrás nem utal arra, hogy a pártvezér behatóan foglalkozott volna Bethlen Gábor életével. (Azon kívül, hogy több mint nyolcszáz kötetes otthoni könyvtárában őrizte Móricz Zsigmond *Erdély-trilógiájának A nagy fejedelem* című darabját, amelyet akár el is olvashatott.^[691]) Ám nemcsak a Kádárral vállaltan rokonszenvező baloldali író, hanem még az egykori ’56-os, Kopátsy Sándor is helyénvalónak érezte a párhuzamot. 2005-ben megjelent könyvében úgy vélte, Kádár megítélése idővel hasonlónak válik majd Bethlen Gáboréhoz:

„Ahogy Bethlen Gábornak nemcsak megbocsátotta az utókor, hogy a török szultán vazallusa volt, hanem ennek ellenére a legnagyobb erdélyi fejedelemnek tartja, úgy fog tenni az utókor Kádár Jánossal is.”^[692]

„Kádár János azt üzenete.”

Az első titkár és a történészek

„Ami pedig a magam felelősségét illeti: mindenben tévedhettem, hibázhattam, véthettem, csak abban nem, hogy Kádár János a huszadik század legjelentősebb magyar államférfia. S bár tudom, nem perdöntő, azért megnyugtató, hogy véleményemet az ország közvéleménye is osztja.”^[693]

Gyurkó László, aki 1982-ben életrajzi kötetet jelentethetett meg Kádár Jánosról, 2000-ben a *Rubicon* című történelmi folyóirat hasábjain így vélekedett az első titkárról.

Már a nyolcvanas években is létezett azonban a második nyilvánosságban egy ezzel ellentétes álláspont, amely azt hangsúlyozta, hogy Kádár uralmának hosszú évtizedei káros folyamatokat indítottak el a magyar társadalomban, és átalakították annak mentalitását is. E tétel korai megfogalmazásai népi írók, költők, például Csurka István vagy Csoóri Sándor nevéhez fűződnek.^[694] Csurka az 1985-ös monori találkozón a magyar társadalmat úgy írta le, hogy az 1956-os vereség lelki hatásai egy nagy üstben forrnak, amelyet a hatalom a felejtés fedőjével zárt le.^[695] A forradalmi lelkület helyett elfojtott, kisszerű indulatok munkálnak a társadalomban. Csoóri Sándor így írt a kor lelkületéről íróársai műveire hivatkozva:

„Kallódók, meghasonlottak, önpusztítók szédelegnek a társadalom minden rétegében. Becsapottak, igazságnak fölesküdtök alkoholisták, a szocializmus kikoszorázott vőfélyei, koravén bölcsek, legyintők, egykedvű állampolgárok, akik az ország albérlőinek érzik magukat. Hívők s vonzó megszállottak? Ilyenek nincsenek. Vagy ha mégis akad belőlük néhány, előbb-utóbb megcsomósodik bennük az akarat, a csak azért is remény izomzata, s elijednek önmaguktól.”^[696]

Egy másik markánsan ellenzéki álláspont a rendszer kudarcait (és a jogállamiság, a demokrácia teljes hiányát) vetette az első titkár szemére. 1987-ben a *szamizdat Beszélő Társadalmi Szerződés* című különszámában Kis János ekképp követelte Kádár távozását:

„Az általános elégedetlenség megszemélyesíti tárgyát. Ahogy korábban a konszolidációs korszak sikereit, most a korszakvég kudarcait azonosítja az ország Kádár Jánossal. A pártfőtitkár népszerűsége gyorsabban devalválódik, mint a forint. Egyetlen dolog van, amiben ma munkástól pártkáderig mindenki egyetért: Kádárnak mennie kell.”^[697]

A rendszerváltás után több történelmi és ehhez kapcsolódó politikai, etikai kérdést is felvetett a Kádár-korszakhoz való viszony meghatározása/megtalálása. Az *Eszmélet* című baloldali folyóirat cikkét „alfa” néven jegyző szerzője-szerkesztője például így vezette be a folyóirat Kádár-korszakról szóló számát 1993-ban:

„Aligha van olyan értékelő megjegyzés Kádárról, amely ne kavarna azonnal vihart a magyar társadalomban, még a baloldal köreiben is. Magam Kádár történelmi teljesítményét pozitívabbnak, vagy kevésbé negatívnak látom ma, mint mondjuk tíz évvel ezelőtt, de semmiképpen sem tűnik alátámaszthatónak egyetlen olyan végletes megítélés, amely egyetlen mondatban kívánja megragadni a teljesítmény lényegét, mint például a »tömeggyilkos« vagy az »igazságos Mátyás« szellemében fogant meghatározások.”^[698]

A szerző utal arra, hogy végletes vélemények léteznek, ütköznek Kádár János országlása kapcsán. A diktatúra kimúlása után természetesen megmaradtak a negatív értékelések, ám nem hallgattak el az ezzel ellentétes hangok sem. Kádár Jánost hasonlították nemcsak Bethlen Gáborhoz, hanem Szent István királyhoz vagy Széchenyi Istvánhoz is. Kopátsy Sándor 2005-ben a Kádár-korról megjelentetett, már idézett esszékötetében így fogalmaz:

„Nincsenek kétségeim afelől, hogy a Kádár-korról alkotott véleményem úgy a hivatalosakat, mint a történészeket meg fogja botránkoztatni. De abban sem kételkedem, hogy a közvélemény, azaz az olvasók többsége, pártomra fog állni.”^[699]

Majd hosszasan elemezve a Kádár-kor vívmányait végül erre a következtetésre jut:

„Most fogóddzon meg az olvasó! A Kádár-kor történelmi jelentősége csak Szent István korához hasonlítható. Az azért jelentett cezúrát a magyar nép történetében, mert akkor tértünk át a nomád pásztorkodásról a letelepedett földművelésre, és váltunk a nyugati kereszténység szerves részévé. Kádár korában jött létre a széles magyar etnikumú (!) polgárságunk, reálértelmiségünk, és a lakosság széles rétege ismerkedett meg a vállalkozással.”^[700]

A Kádár-rendszer a rendszerváltás óta referenciapontként is működik, ha a máról, a jelenről beszélünk, és az azt megelőző időre is utalunk többnyire. Az alábbiakban sorra veszem, hogy milyen történészi vélemények fogalmazódtak meg a pártvezető uralmáról, hogyan értékelik a korszakot a különböző álláspontok között egyensúlyozó történelmi értekezések, s milyen figuratív megfontolások, stilisztikai szabályok alakítják ezeket. Ma a történészek is erősen megosztottak a rendszer megítélésével kapcsolatban. Más kifejezéseket használnak, de véleményeik

ugyancsak a két szélsőséges megítélés közötti széles skálán mozognak (gyakran elérve azok végpontjait is).

A különböző történelmi korszakok megítélése alapvető nyelvi, esztétikai kérdés is. A legtöbbször hivatkozott, történelemelmélettel foglalkozó szerző alighanem Hayden White. Leghíresebb, immár klasszikus munkája, a *Metahistory* számos történészt inspirált itthon is (például e sorok szerzőjét).^[701] Könyvében a 19. századi európai „történeti tudatot” elemzi, de a munka nem csak erről szól. Alapvető üzenete, hogy a történelmi munkákra szintén alkalmazhatók a narratológia szempontjai, mert szövegek, és mert szerzők alkotásai (akkor is, ha ilyenek, meg akkor is, ha olyanok, akkor is, ha tudatában vannak ennek és akkor is, ha nem). Lehet elemezni őket a cselekményesítés, a formális érvelés és az ideológiai vonatkoztatások alapján. A történetíró, akár csak a szépíró, logikus érvelésen (és tényként kezelt információkon) alapuló elbeszélést alkot. Ehhez archetipikus cselekménystruktúrákat alkalmaz, tehát válogat innen is, onnan is. Megkeresi a neki legmegfelelőbb formát, és ez így vagy úgy, de meghatározza a tartalmat. Hogyan, milyen keretek között lehet elbeszélni ma a Kádár-kor történelmét? E kötet tárgya kapcsán is ez az egyik legfontosabb kérdés.

A cselekményesítés négy módozata Hayden White szerint a romantikus, komikus, tragikus és szatirikus elbeszélés. Ezek határozzák meg a történetírás műfajait is. A románc egy vágyott, valójában csak elképzelt múltbéli világ szépségéről szól, a komédiában a hősök végül legyőzik az előttük tornyosuló akadályokat, a tragédia a főhős tragikus elbukásának története, a szatíra viszont sokfajta képet felvillant a múltból, és így mindegyiktől távolságot tart. (White azt állítja, a mestertörténészek képesek arra, hogy szövegükben látszólag ellentmondásos eszközöket alkalmazva feszültséget, és ezzel igazi dinamikát teremtsenek.) Utólag Kádár János élettörténetét nehéz, szinte lehetetlen a vég, azaz utolsó éveinek és a rendszer bukásának ismeretében a románc keretein belül elbeszélni. A kortárs értékelések természetesen döntően még ilyenek voltak, például Gyurkó László említett kötete. Ezek Kádár János politikusi teljesítményét, az ország érdekében tett lépéseit méltatták.

A Kádár-kor világára való emlékezés azonban ma is sokszor nosztalgikus képekkel telített, és így alapvetően a románc műfajára emlékeztet. A magyar társadalom szempontjából több – főképp, de nem kizárólag baloldali – történész

Kádár János rendszerének történelmi teljesítményét hangsúlyozza, és annak előnyeit a magyar társadalom fejlődése szempontjából. Leírásaik ezért sokszor a „komédia” műfaját idézik. A rezsim különbözősége más kommunista rendszerekétől – szerintük – értelemszerűen nem következhetett másból, mint Kádár János személyiségéből, személyes teljesítményéből. Földes György például így ír:

„Kádár szerint a legfőbb tanulság: a szocializmus általános elveit (társadalmasítás, proletárdiktatúra, a munkásság és a kommunista párt vezető szerepe, tervgazdaság) érvényre juttatva, de csak a magyar társadalom igényeire, lehetőségeire tekintettel szabad a továbbiakban előrehaladni.”^[702]

A szerző – árnyaltan, de összességében mégiscsak – nagyra értékeli az első titkár politikáját (könyvében elsősorban a politikus határon túli magyarokkal kapcsolatos döntéseit elemzi; mindazt, amit a pártvezető úgymond az ő érdekükben tett).

Kalmár Melinda – szellemtörténeti munkájában – a szocialista rendszert önálló, saját vonzásokkal és taszításokkal bíró ideologikus univerzumként írja le, ám ennek kapcsán ő is elismeréssel adózik Kádár János személyes teljesítménye előtt, amikor rendszerének fejlődését, „evolúciós” képességét hangsúlyozza:

„A kora kádárista politika természetesen éppen ezért olyan zavarba ejtő olykor: miközben egyértelműen a korabeli diktatórikus kommunista rendszer szanálására törekedett, aközben olyan folyamatokat indított el hatalmi akarattal, felülről, oktrojált módon – amelyek egyébként evolúciós jellegűek, s amelyek természetes módon általában évtizedek, évszázadok során alakulnak ki.”^[703]

A Kádár-kornak azonban létezik egy – ezzel a képpel ellentétes – „tragikus” elbeszélése is, amely a magyar társadalom szenvedéseit jeleníti meg Kádár János országlása alatt. Többen szinte kizárólag az ’56-ot követő megtorlás alapján (felől) értékelik a korszakot és Kádár János pályáját is. Eszerint 1956-os cselekedetei közvetlenül meghatározzák történelmi szerepét és megítélését. Kádár János uralmának története így alapvetően 1956 utáni történet, amely a megtorlással kezdődött. Magukat jobboldalinak valló történészek írásaikban a diktatúra létének társadalmi hatásait sokszor hasonlóan drámai élel elevenítik meg, mint a nyolcvanas évek közepén a fent említett népi írók. Kahler Frigyes egy helyütt például így ír:

„A Kádár János nevével fémjelezett korszak – az ún. kádári konszolidáció – sajátos módon – elsősorban

gondolkodásmódjában – deformálta a magyar társadalmat, amelynek lenyomatát mind a mai napig fel lehet ismerni a közgondolkodásban, ezzel – mind anyagiakban, mind lelkiekben – mérhetetlen károkat okozva a jövő nemzedékeknek, ide értve az »elvtársi szolidaritást« és »a mi kutyánk kölyke« mentalitást (a *Rokonok*ban megírt figurák ehhez képest kispályások).»^[704]

Létezik olyan társadalomtörténeti szempontú értelmezés is, amely a korszakot elsősorban nem Kádár János személyes teljesítményén keresztül láttatja. Rainer M. János a Kádár-korszak, a „kádárizmus” lényegét a kor társadalmi szerveződéseiben, kollektív lelkiületén keresztül írja le (kitágítva az elemzés horizontját, amely így a szatíra műfajához közelít):

„Végül a kádárizmus rendszerelmozduláson, uralomgyakorlási stíluson és közérzeten túl interakció is volt. A társadalmi létezés informalitáson, elhallgatáson és színlelésen alapuló kölcsönös szerveződése.»^[705]

Alapvető kérdés a cselekményesítés szempontjából, hogy mennyire kell/lehet a Kádár-korról szóló történetet, és általában a történelem alakulását az első titkár személyéhez kötni. A korszak történelme ugyanis nem feltétlenül azonos Kádár János történetével, és ez megfordítva is igaz. Kádár János élettörténete a legtöbbször ma (a vég ismeretében) tragikus elbeszélés, amely a pártember személyes sorsából, életpasztalataiból vezeti le döntéseit és végső bukását is innen magyarázza.^[706] Nem alaptalan természetesen az élettörténetnek ez az értelmezése (sem). Vannak veszélyei ugyanakkor annak, ha Kádár János minden cselekedetét (így például az 1956 utáni megtorlást) csak saját életútjának, vélt vagy valós szempontjainak, ha így fogjuk fel, akkor személyes drámájának a kontextusában látjuk. A főhős személyének túlzott középpontba állításából következik az a felfogás, hogy minden, ami Magyarországon a Kádár-korban történt, az első titkár személyes döntésének eredménye, az ő teljesítménye volt.

A másik, ezzel látszólag ellentétes álláspont szerint a rendszert nem a kezdet, a véres megtorlás, és nem is a vég, a teljes összeomlás felől kell szemlélni, hanem a Kádár-rendszer valamiképpen önmaga kontextusa. Nem más, mint az adott kereteken belül megvalósuló társadalmi fejlődés, elmozdulás a korábbi korszakokhoz vagy a szovjet rendszer más országaihoz képest. Romsics Ignác mérlegre téve Kádár János uralmának különböző jellemzőit, egyik értékelő írásában így fogalmaz:

„A 20. század nagy társadalmi és politikai kihívásai szempontjából tehát a Kádár-rendszer lényege a szociális és a kulturális demokrácia párosítása volt a kezdetben durván, a későbbiekben enyhén elnyomó diktatórikus politikai rendszerrel, továbbá a nemzeti érdekek elismerése és vállalása felé fejlődő internacionalista és ateista ideológiával. A korszak és a névadója iránt megnyilvánuló mai nosztalgia nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy a relatív anyagi jólét, a szociális biztonság és a társadalmi felemelkedés lehetősége az emberek többsége számára fontosabb a politikai demokráciánál és a szellemi sokszínűségénél.”^[707]

Jellegzetes e mondatokban a történelmi fejlődés érzékeltetése (az „internationalista és ateista” ideológiától a „nemzeti érdekek elismerése” felé), vagy a változó minőségek jelzős szerkezetekkel való hangsúlyozása („durván”, majd „enyhén elnyomó diktatúra”). Az ilyen típusú elemzés feszültséget kelt a szövegben, majd – tárgyilagos értékeléssel – a történelmi időre hivatkozva fel is oldja azt. Ilyenkor a történész leírásának magyarázóelve látszólag maga a „történelem”. Az események háttérében azonban mintha mégiscsak maga a főszereplő, Kádár János állna, a történelmi változások okozójaként.

Az első számú vezetőről az objektívitas jegyében, az összegző megállapításokra törekvő történészek írásaikban a történelmi szempontokat egyesítve, jót és rosszat, a rendszer különböző vonásait mérlegelve, sokszor oximoronszerű állításokat fogalmaznak meg. Ez a megközelítés olykor – az utólagos objektív értékítélet jegyében – ugyancsak eltereli a figyelmet más szereplők szempontjairól, cselekedeteiről, amelyek különben Kádár János és még inkább a Kádár-kor történetét a Hayden White-i értelemben vett szatírává változtathatnák át. A szatirikus elbeszélés, más kortárs szereplők szempontjainak a hangsúlyos megmutatása, amely e kötet alapvető célja, szintén legitim módja a történetek cselekményesítésének, sőt akár még eszköze is lehet a főszereplő deheroizálásának.^[708]

A történész eljárása is szóképek alkalmazásán alapul, ilyen a metafora, a metonímia, a szinekdoché és az irónia. Ez a négy mestertrópus határozza meg a különböző történetírói stílusokat. Hayden White szerint a metaforát és a metonímiát a történetírás idejében követő trópus, a szinekdoché a modern korra jellemző, míg az irónia inkább a posztmodernre. Egyértelmű, hogy számára utóbbi a múlthoz való közelítés legrokonszenvesebb módja. Alkalmazásának leginkább esztétikai és morális oka lehet; esztétikai élményt nyújt az újszerű megközelítés miatt, ugyanakkor morális pozíció, mert a távolságtartás eszköze, és mert nem

engedi meg a közvetlen azonosulást a múlttal (esetenként a főhőssel). Az írott nyelvtől független történelmet alig lehet elképzelni. A nyelvvel – mint a tudást hordozó, meghatározó jelenséggel – kétségkívül foglalkoznia kell a történésznek is, mint ahogy minden szerzőnek. A történetírásnak azonban alapvetően nem a költői aktivitás a célja, vagyis hogy új szóképeket teremtsen, és nem is az esztétikum. A múlt metaforáinak újakkal való helyettesítése önmagában nem ad választ a történelmi kérdésekre. A történetíró sokkal inkább a régi szóképek lebontásán keresztül, a nyelvi dekonstrukció eszközeivel értelmezheti a múltat. A múlthoz való viszony alakítása (ami a történész munkája is) nem alapulhat pusztán a megértésen (ki mit miért tett, mit miért fogadott el stb.). Aktív elemzői (alkotói) viszonyt kell kialakítani a múltbéli szövegekhez és azok jelenkori kontextusához egyaránt. A történetírás a posztmodern értelmezés szerint is professzió, amelynek megvannak a saját fölismert és fölismerhető szabályai.

Hayden White a történetírói érvelés módjait is négyféleképpen határozza meg. Az organicista stratégia általános elveket keres, amikor a történelem természetes menetét szemléli, a mechanisztikus gondolkodásmód viszont törvényszerűségeket feltételez a történelem folyamatában. A kontextualista értelmezés a jelenségeket saját kontextusukkal, történelmi környezetükkel, vagyis az adott időben létező viszonylatokkal magyarázza; a formalista érvelés viszont elsősorban poétikai elemzés. Minden olyan írás alapvetően mechanisztikus érvelést alkalmaz, amely a Kádár-éra lényegét az előzményekhez (a Horthy-korhoz) és/vagy az utótörténethez (rendszerváltás utáni világ) képest láttatja pozitívnak.^[709] Ha élesen elválasztjuk egymástól a történelmi korszakokat, akkor ezek között valóban sajátos viszonyt, illetve különféle törvényszerűségeket figyelhetünk meg.

A kontextualista és a formalista elemzői stratégia követői elvetik azt, hogy a különböző történelmi korszakok egységes, egynemű jelenségek. Ezzel valójában az utólagos „látvány” egységét bontják meg. Hayden White elemzése szerint a történelmet felfoghatjuk úgy is, mint „látványt”, mint egy finom „hímzést”.^[710] Ezt a szövetet, szövedéket csak úgy érdemes felfejteni, ha ismerjük a szálak futását, az anyag mintázatát, ha rákérdezünk arra, hogy a dolgok miképp kapcsolódnak egymáshoz, tehát minden kort csak a saját összefüggésein, illetve a saját szövegein keresztül lehet megérteni – a jelenből visszatekintve.

A kontextualista és a formalista érvelés is legfeljebb más, de nem több

önmagában, mint a másik kettő. Nincs elfogulatlan írás, a történetíró jelenbeli szempontjai, vagy akár reményei a jövőt illetően, alapvetően meghatározhatják az álláspontját. Bármennyire törekedjék is rá, nem a múlt felől nézi a múltat. Hayden White könyvében négy politikai filozófiát különböztet meg (radikalizmus, liberalizmus, anarchizmus, konzervativizmus). Bármelyik demokratikus ideológia alapján ki lehet jelölni ma a kívülállás szempontjait. A sokféle elbeszélte történetből kibontakozó mesternarratíva szintén adhat közös szempontokat, ha mást nem, akkor legalább mások szempontjainak a figyelembevételét. (E könyv – kritikai – horizontja, a szerző megközelítéséből következően alapvetően baloldali liberális, ám természetesen más megközelítések is lehetségesek.)

A fent ismertetett háromféle történetírói eszköz (cselekmény, érvelés és ideológia) külön-külön négyféle változatából az következik, hogy eleve több mint félszáz (egészen pontosan hatvannégyféle) cselekményesítés, azaz történetmondás lehetséges, sőt még ennél is sokkalta több, mert a különféle poétikai eszközöket a történészek (és általában a különböző szerzők) többnyire nem vegytiszta formájukban, hanem a számukra legmegfelelőbb ötvözetet kiválasztva, megteremtve alkalmazzák. (Ráadásul ezekből a kategóriákból is jóval több képzelhető el annál, mint amit Hayden White átvett, kitalált.) Ezek a történetek azonban nem egyformán legitimek, mert nem egyformán demokratikusak. A szükséges távolság megteremtésének régóta ismertek azok a nyelvi, stilisztikai, retorikai eszközei (még a történetírásban is), például az irónia, amelyek révén saját szempontjainkat érzékeltetve alkothatunk képet a múltról.

Amikor a történelmi víziók között választani kell, akkor sokszor az esztétikai vagy morális kiindulópont alapján lehet csak dönteni. Hayden White kifejtette ezt már idézett könyvében is, és később még többször, többféleképpen (például amikor közvetve a holokaust relativizálásával vádolták).^[711] Összegezve, a múltról való beszédnek mégiscsak vannak olyan szabályai (nyelvi keretei), amelyeket be kell tartani ahhoz, hogy ne csak a jelenről, hanem a történelemről is demokratikusan gondolkodhassunk. Kádár János szerepének és a Kádár-kornak természetesen nincsen rögzített jelentése a történelemben. Folytonosan változhat az értelme. A demokráciában azonban van egy fontos szempont, a kívülállás, amely ez esetben az elhatárolódás a diktatúra bármely formájától. A Kádár-korszak ma már elsősorban múlt idő. Szemlélhető kívülről s távol(abb)ról, sőt ma már elsősorban így (a jelenből

visszatekintve) látható.

Kitekintés

„A kádárizmus nem akart világforradalmat, már tudta, hogy olyan nincs, nem akart egyenlőséget sem, tudta, hogy megvalósíthatatlan. Hát akkor mit akart? Nem akart az égvilágon semmit.”^[712]

Korniss Mihály író vélekedik így a kádárizmus lényegéről egy „naplórészletben”. A Kádár-rendszer korszakhatárai, 1956 és 1989, politikai, történelmi cezúrák. Mindez nem jelenti azt, hogy a Kádár-kor társadalomtörténeti szempontból is egységes volna. Alapvető struktúrái, az egypártrendszer létezése, a szocialista ideológia kizárólagossága, a tervgazdálkodás a megelőző időszakkal, a Rákosi-érával kötik össze. A későbbi változások (a második gazdaság, a középosztályosodásra/polgárosodásra hasonlító jelenségek, vagy az eladósodás) viszont már átmenetet mutatnak a rendszerváltás utáni világ felé. Sokféle nézőpont lehetséges, ahonnan a Kádár-korszak világa szemlélhető: a represszió tapasztalata, az elnyomott egyének és csoportok szempontjai, a mindennapi kollaboráció, a rendszerrel valamilyen formában az együttműködést keresők élményei, vagy azoké az egyéneké és csoportoké, akik képesek vagy kénytelenek voltak kívül maradni a korszak kulturális, társadalmi szabályrendszerén. A Kádár-korról írók személyes szempontjai, véleményük ideológiai és politikai meghatározottsága ugyancsak formálják a rezsimről alkotott képet. Mindez mutatja az elmúlt korszak történelmének és emlékezetének a sokféleségét. A Kádár-rendszer világa nemzedékek szemléletmódját határozta/határozza meg, ám tegyük hozzá: nem egy-, hanem többféleképpen.

A szocialista rendszer kezdetben Magyarországon is forradalmi célokat hirdetett: az igazságtalan kapitalizmusból az igazságos szocializmuson át a teljes egyenlőség világába, a kommunizmusba való átmenetet. A kommunista ideológia volt a modernitás valamennyi nagy mesternarratívája közül a legradikálisabb: tudományosan megalapozottnak vélt ideológia, amely olyan hatásos jövőképet rajzolt fel, aminek a múltat és a jelent is alá lehetett rendelni. Kommunistának lenni sokáig egyet jelentett e radikális célok mindenek felettségének az elfogadásával. A szocialista rendszerek mindennapi működése azonban önmagában is megkérdőjelezte e célok megvalósíthatóságát a hétköznapi emberek számára. Sztálin 1953-as halála után Kelet-Közép-Európában erős legitimációs válság alakult

ki. Ebben az évben Kelet-Németországban és Csehszlovákiában munkásfelkelések robbantak ki az alacsony bérek és a magas normák elleni tiltakozásul. Hruscsov beszéde az SzKP 1956. februári XX. kongresszusán a sztálinizmus hibáiról azt mutatta, hogy a szocializmus korábbi modellje megbukott. 1956 lengyel és magyar eseményei pedig összetörték a szocialista rendszerek „narratív harmóniáját”; új legitimációs ideológiára volt szükség.

A Szovjet Kommunista Párt XXII., 1961. októberi kongresszusán a hruscsovi pártvezetés új utópisztikus célokat hirdetett meg. Az újragondolt kommunista ideológia kulcsszavai a tudományos forradalom, a gazdasági növekedés, illetve a fogyasztás lettek. 1956 után elveszett a kommunista pártok távolabbi jövőbe (a kommunizmusba) vetett hite, helyette valamilyen ideológiailag pontosan meg nem határozott társadalmi jólét képzeete sejlett fel. A párthatározatok azt ígérték, hogy a technikai, gazdasági fejlődés révén rövid távon meg lehet újítani a pártot, és át lehet alakítani a társadalmat. Mindez voltaképpen annak a politikának a bírálata volt, amely mindent a távolabbi jövőnek rendelt alá. A hruscsovi kritika eljutott a kelet-közép-európai országokba, ahol az uralmon lévő politikusok új nemzeti modellek kidolgozásába fogtak. Magyarországon és Lengyelországban ez a hatvanas évektől átfogó változások („reformok”) ígéretét jelentette, Kelet-Németországban, Csehszlovákiában és Romániában pedig inkább a szocializmus eredményeinek megőrzését (vagyis a ragaszkodást a gazdasági, politikai, társadalmi status quo-hoz).

A létező szocializmus pártjai nemcsak a kapitalizmus, hanem a sztálinizmus helyett is más, új ideológiát kerestek. A jelszavak sokfélék voltak: egyfelől a megújulás, másfelől a visszatérés a hagyományhoz (a lenini alapokhoz, illetve esetenként a kommunista rendszer előtti időszakhoz), de leginkább a szocializmus új nemzeti útjának a megtalálása. Mindebből új időfelfogás következett, vagyis a jövőről és a fejlődésről egyaránt újfajta kép bontakozott ki. A meghirdetett célok többnyire a jelenre vagy a közelebbi jövőre vonatkoztak, és fokozatos fejlődést, elsősorban életszínvonal-emelkedést ígértek. Ebből fakadóan a párthatározatok nyelvezete is megváltozott, sokkal konkrétabb feladatokról szóltak. ^[713]

A Magyarországon 1956 után kiépülő Kádár-rendszer világa sem értékelhető gyökeresen új korszakként a szocializmus korábbi szakaszához, a sztálinizmushoz képest. A rezsim azonban más posztstálinista rendszerekhez hasonlóan ahhoz (vagyis ez esetben: a Rákosi-korszakhoz) képest határozta meg önmagát. A

különbözőség egyik alapja a Kádár-rendszer esetében a tradíciókhoz való viszonyulás volt. A hatvanas évektől kezdődően a párt politikusai félig tudatosan bár, de felélesztették a magyar társadalmi, gazdasági fejlődés hagyományait. A szocializmussal mint modernizációs ideológiával szemben (s a Szovjetunióval szemben is) sokszor a honi hagyományokra hivatkoztak, ami voltaképpen tradicionalista fordulatként értékelhető a magyar párt politikájában. Amit a korban (gazdasági) „reformként” értékeltek, az részben a hagyományokhoz (például a kapitalizmus vagy a Horthy-kor társadalmának a tradícióihoz) való visszafordulást jelentett. Ha a szocialista rendszer működését a saját ideológiai vagy társadalmi céljai felől értékeljük, akkor mindez a nyugati világ felé történő elmozdulásként is értékelhető. A retrográdnak gondolt fordulatok pedig többnyire a kiigazítás jegyében történtek, és a szocialista gazdasági-társadalmi modellhez, a fejlődés úgymond szocialista útjához való visszatérést ígérték.

A szocialista rendszer működése kétségkívül átalakította a különböző társadalmi osztályok, csoportok helyzetét. Jelentős vándorlás, mozgás indult meg az egyes települések és a különböző foglalkozások között, az egyének és a családok zöme nemcsak lakó- és munkahelyet váltott, hanem változó mértékben, de az életformájuk is megváltozott. Az 1945/1948-as politikai változásokat követő társadalmi átalakulás összevethető a nyugati iparosodó, modernizálódó társadalmak szerkezeti változásaival, ha a különböző gazdasági szektorokban foglalkoztatottak számarányának változását vizsgáljuk. A szocialista országokban azonban, így Magyarországon is, teljesen megszűnt a nagyvállalkozók csoportja, és más tulajdonosi rétegek, még a kisiparosok, kiskereskedők társadalma is szinte láthatatlanná zsugorodott. Ezzel párhuzamosan elhallgattak azok a diskurzusok, amelyek elitről, polgárságról vagy középosztályról szóltak, és ezeket az identitásokat táplálták, erősítették.

Másik fontos, ennél jóval lassabban végbemenő, a Kádár-korban kiteljesedő változás volt az önállóan dolgozó parasztság társadalmi csoportjának a felszámolása. E folyamattal párhuzamosan, a hatvanas évek elejére történt meg az állami foglalkoztatás rendszerének és ehhez kapcsolódóan a különböző állami felügyeleti formák kiterjesztése. A magántulajdon, a tulajdonosi pozíciók korábban alapvetően meghatározták az egyének társadalmi helyzetét, ezek helyébe ekkor elődlegesen az állami hivatalok, pozíciók hierarchiája lépett. Az állami szféra

terjeszkedése a mindennapokban egy sajátos, új függelmi rendszer („nem-civil társadalom”) kiépülését is jelentette. Az „atomizált”, osztályok nélküli tömegtársadalom megjelenése azonban – fontos hangsúlyozni – egyszerre volt oka és következménye a szocialista diktatúra működésének. Társadalom- és politikatörténeti értelemben e változások mindenesetre a totalitarizmus kiteljesedését mutatják: egy olyan osztályok nélküli társadalom születését, ahol az egyéni és csoportcselekedetek végképp elszigetelődtek egymástól. A rezsím szinte egyáltalán nem adott lehetőséget az állampolgároknak az összefogásra, csoportosulásra, kollektív fellépésre. Az egyéni érdekérvényesítésre ugyanakkor a korszak sajátos hétköznapi paternalizmusa néha mégiscsak lehetőséget kínált, sőt az egyének számára a korabeli hivataloknak – a rendszer szabályait követő – működése még az igazságosság látszatát is kelthette.

A Kádár-éra fejleménye volt a fentiekben elemzett, a szocialista korszak társadalmára jellemző folyamatok részleges visszafordulása, visszafordítása is. A magántulajdonos vállalkozó, iparos- és kereskedőrétegek a hetvenes, nyolcvanas évektől ismét láthatóvá váltak. Az önálló parasztgazdák csoportja pedig nyolcvanas évekbeli előzmények után a kilencvenes évek elején a kárpótlási és privatizációs folyamatok eredményeképpen újra színre lépett. Az önálló gazdálkodás bizonyos formái (például a háztáji gazdaságok) azonban már a hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől elterjedtek a mezőgazdaságban. E jelenségekkel párhuzamosan ismét megjelentek a polgárosodásról (vagy kispolgárosodásról) szóló diskurzusok, amelyeknek szintén volt identitásformáló hatásuk.

Nyugaton sokáig mindazok, akik idegenkedtek a kapitalizmustól, illetve a modernizációtól, a konzervativizmus jegyében fogalmazták meg társadalomkritikájukat, vagy a konzervativizmus ideológiájához fordultak. Később maga a konzervativizmus is valamiképpen modernizációs ideológiává, pontosabban a modernizáció helyesnek gondolt útjának a magyarázatává vált. Kezdetben a szocialista rendszerek Kelet-Közép-Európában a gazdasági-társadalmi fejlődés helyesnek gondolt, radikális kommunista útját képviselték (a kapitalizmussal és saját társadalmi hagyományaikkal szemben). 1953 után azonban a szocialista ideológián belül megjelent a gyors, erőltetett iparosítás (és társadalom-átalakítás) kritikája.^[714] Magyarországon Kádár János diktatúrája idővel mintha a modernizáció háború előtti vagy nyugati útját is követte volna. Az egyének,

családok közös törekvéseinek hatására is fokozatosan átalakult a rendszer. A modernizációként vagy polgárosodásként leírt változások, amelyek a korábbi „fejlődés”, a szocialista átalakulás kritikáját is jelentették, valójában már újfajta ideológiát képviseltek. Megszületett a szocialista diktatúra tradicionalista, konzervatív Kádár-kori változata. E „konzervatív szocializmus” az elképzelt társadalmi osztályok és réteg (munkás, paraszt és értelmiségi) helyett mindinkább a családokra figyelt, és a távolabbi jövő helyett a közelebbire, illetve a jelenre összpontosított.

Ha Korniss Mihálynak a fejezet elején idézett soraira utalunk, a kádárizmus eszmei téren valóban nem akart voltaképpen semmit sem – amennyiben a diktatúra kereteinek a fenntartását, konzerválását nem tekintjük ideológiai célnak. A kor paternalista politikájában az egyéni és családi célok sokszor nem voltak elválaszthatók a rendszer céljaitól. Ez azonban megfordítva is igaz, a kádárizmust a mindennapokban a hétköznapi emberek cselekedetei is működtették és alakították. A kormányzat fokozatosan lemondott a rendszer ideológiájából következő célokról, hogy legalább bizonyos mértékig elfogadhassa az egyénét és a családot. A korban reformoknak nevezett, tétova lépéseivel voltaképpen konzervatív fordulatot hajtott végre a szocialista rendszer keretei között. E lépések mögött (és később a rendszer bukásának hátterében is) azonban egyének és családok sokaságának valamilyen formában mégiscsak megfogalmazódó közös akarata állt: hétköznapi emberek sokszor csak halkan kimondott vagy félve leírt szavai, valamint mindennapi, sokszor önös cselekedetei. Ezek ugyancsak formálták a diktatúrát, sőt szerepük volt abban is, hogy végül múlt időbe került. E könyv egyik hőse, a sztálinvárosi tanár például már 1958-ban megírta az első titkárnak, hogy „Kádár elvtárs nem király”. Cs. Pál, a Kádár-kori Tiborc pedig *A XIX. század költői* soraival Szentetornyáról üzent öntudatosan Kádár Jánosnak, amikor szóvá tette, hogy magasabb a pártvezér nyugdíja, mint az övé.

A történetírás személyes műfaj (is). E könyv végső állítása, hogy a Kádár-rendszer nem csak Kádár János politikáján, cselekedetein, vagy az ő személyes motivációin keresztül érthető meg. Még a totalitárius diktatúra világában is sokféle magatartás, tapasztalat létezett. Hannah Arendt – a Walter Benjaminről szóló esszéjében – a „gyöngyhalász” metaforájával fejezte ki az egyik lehetséges intellektuális viszonyt a múlthoz, a történelemhez:

„[A gyöngyhalász] a tengerfenékre megy [...] nem azért, hogy azt kitermelje és a felszínre hozza, hanem hogy a mélyben a gazdagságot és ritkaságot, gyöngyöket és korallokat, kitörje és töredékként a napfény felszínére mentse”.^[715]

Képmelléklet

Rákosi Mátyás az irodájában, 1952

Rákosi Mátyás a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének küldöttségét fogadja, 1952

Rákosi Mátyás a Magyar Tudományos Akadémia küldöttségét üdvözlí, 1952

Kuczka Péter író, 1963

A Kulacs vendéglő „büfé” része

Fényképek az 1956-os budapesti tüntetésekről
(Bem József tér, ill. Erzsébet [Lenin] körút – Király [Majakovszkij] utca sarok)

Szovjet harckocsi, 1956 (Üllői út, Iparművészeti Múzeum)

Nagy Imre, 1958

Kádár János Vas megyei látogatáson, 1962

Kádár János és Nyikita Sz. Hruscsov, Ötvenhatosok tere (Felvonulási tér),
a dísztribün mögött, 1964

Május elsejei felvonulás (Kádár János fényképével), Szentendre, Pap-sziget, 1970

Bútorkiállítás a Budapesti Nemzetközi Vásáron (a háttérben: Kádár János poszteren), 1973

Úttörők rajza Kádár Jánosnak, 1957

Kedves Kádár Pajtás!

Szeretném, ha nem vennék rose néven
még a lelkesítést és a meggyőződést, de
én úttörő vagyok, és az úttörők így
széltetik barátjüket, aki egyben példakép-
ük és segítőtársuk is.

Ebben a levélben megírom mindazt
amit már régóta elhatároztam. - Én a
Köztársaság-téri ált. tanügyi iskola VIII. c.
osztályának tanulója vagyok, és érvé-
n a VI. oszt. úttörője. Sokszor hallgatom
a rádióban a híreket. Ma este hal-
lottam a Szovjetunióba, Kádár Pajtás
születésnapjára küldött plótáris üdvözlé-
st. Rögön elhatároztam hogy írrok
Kádár Pajtásnak. Szeretném köszön-
ni mindenki sok kis magyar úttörő

névben az áldozatkész munkáért, azért
a sok fájáért, amit naponta tesz
áldozatért azért, hogy nekünk minden
szébb és jobb legyen. Bizom abban hogy
ezután is ugyanúgy, ugyanolyan fáradha-
talansággal fog harcolni Marx, Engels és
Lenin gesztusok megvalósításáért, mint
eddig. Adjon az élet Kádár Pajtás-
nak, hogy ebben a harcban megölte
állunk mi úttörők, és ifjú kommunisták
is.

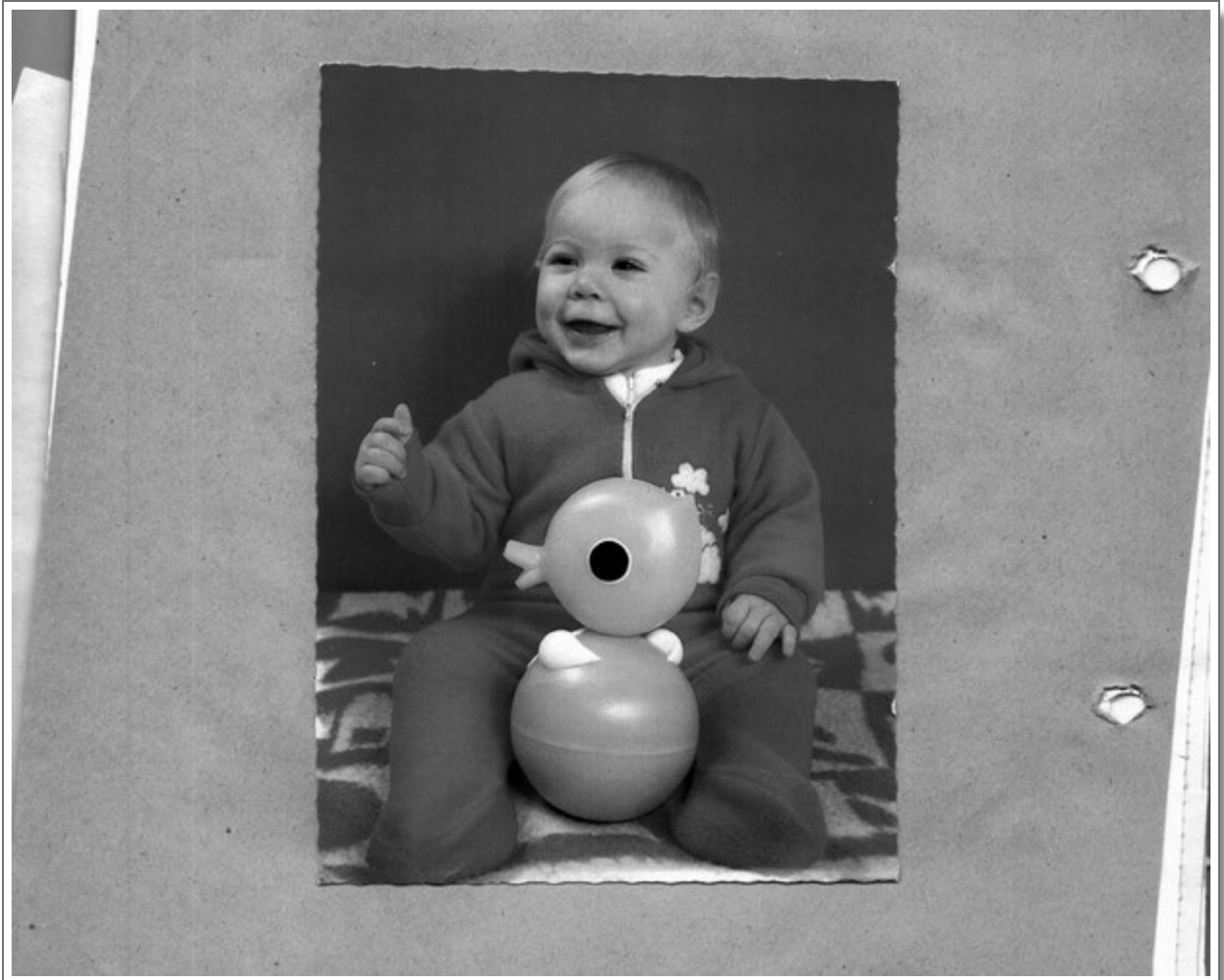
Ígértem, pajtásaim névben is hogy
ezértül még jobban fogunk tanulni, és
ebben segíteni másnak is hogy minél
hamarabb megvalósítsuk azokat a dolgokat
és mint Edzsapaink és Edzsanyaink,

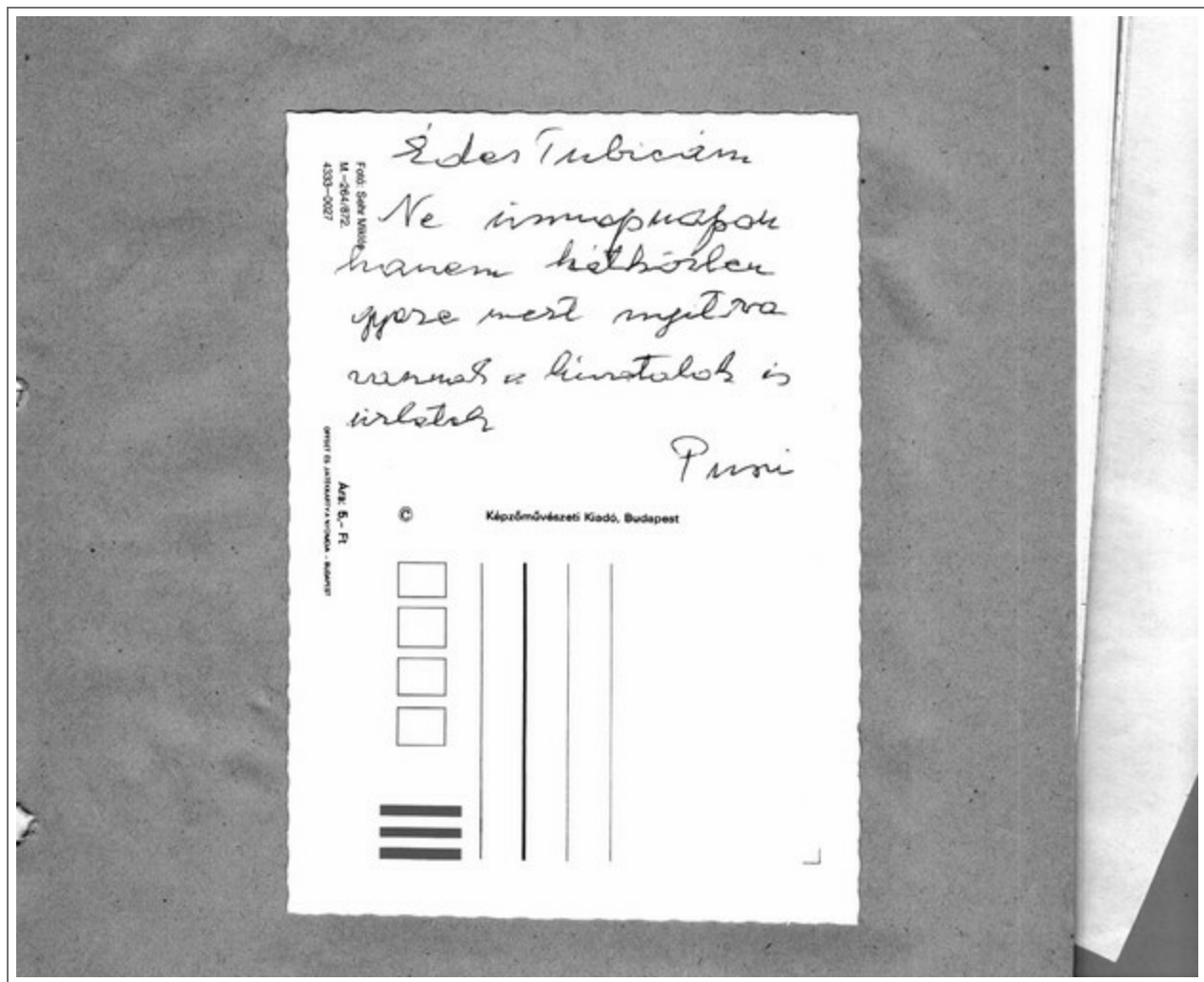
Úttörők levele Kádár Jánosnak, 1957

Sok
Boldogságot
Ért
Egéséget
Kíván Kis Kereszt
Sanya Margitka
Szeretettel
Inke 47
Dorota ma
44. évi
0011/11992.

Margitka, a leendő keresztlány fotója Kádár Jánosnak, 1958

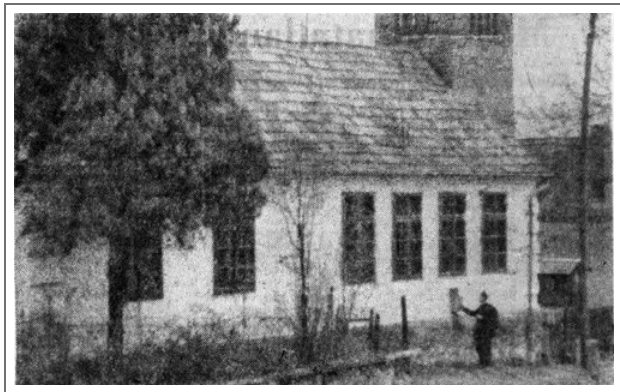
K. Zsuzsanna képeslapja Kádár Jánosnak, 1988

„Tiborc”: Cs. Pál, 1972

Szentetornyai általános iskola (Petőfi Sándor fényképével a falon), 1983

Győrűfű iskolája, 1968

Győrűfű, 1970. december

Halottak napja
Gyűrűfűn, 1991

Új vályogház Gyűrűfűn, 1998

Vakolatlan „kockaház”
Csávolyon (Bács-Kiskun megye), 1984

Emeletes „kockaház”,
Egyházasrádóc (Vas megye), 1984

Utcakép Egyházasrádócon, 1984

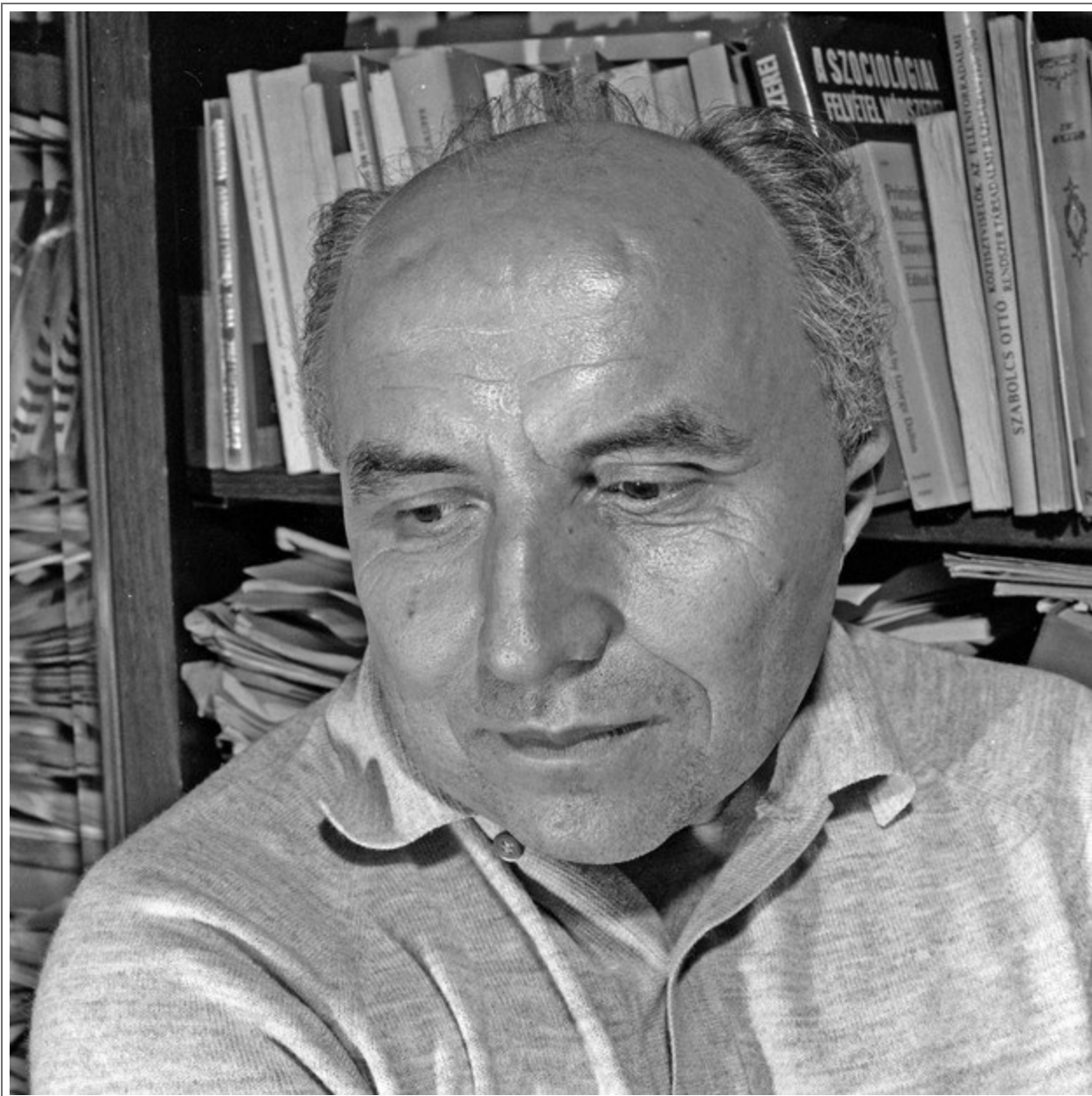
Szekszárd, Tambov lakótelep, 1984

Szekszárd, Tartsay lakótelep, 1984

Antennaszerelés Debrecenben (háttérben a Viola utcai panelházak), 1974

Hegedüs András, szociológus, politikus (1955-1956-ban Magyarország miniszterelnöke), 1969

Kemény István szociológus, 1976

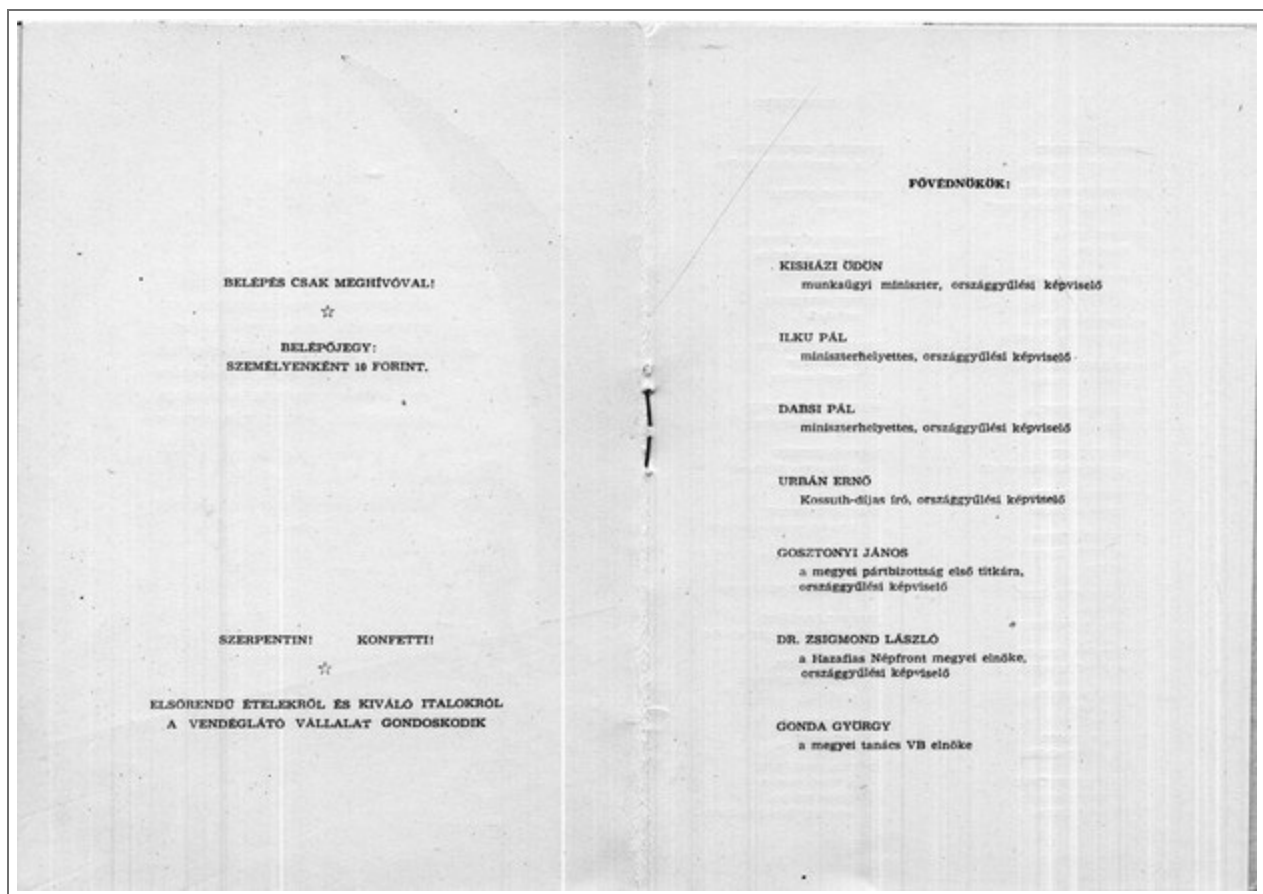
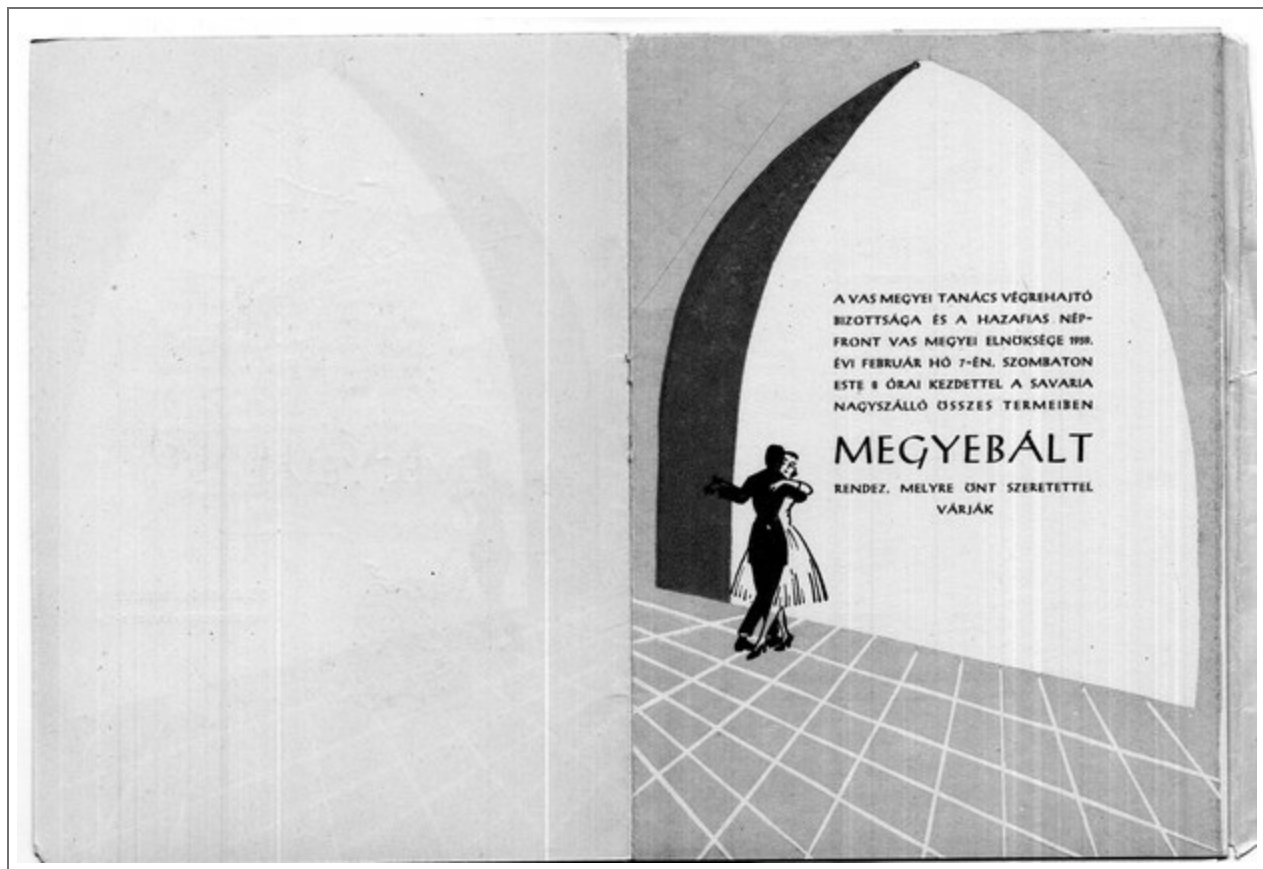
Brünner Gáspár háza a domborművel

Ezerjő étterem, 1960

Gonda György, 1965

A Vas megyei Megyebál meghívója, 1959

Kádár János látogatása Szombathelyen, 1977

lakik, szépen berendezett szobában. Egy pillanatra sem tekint fel a könyvből, úgy elmélyed az építésztervezésben.

kulturális programjának legfontosabb feladatává a egyben célját: belső haladás és fejlődés lehetőségeit. A munkásságukat az egyetemes és a legjobb eredményeit nyújtja át az ifjúságnak.

Segéd munkásból történelemtanár, szerelőből szociológus

A munkásság felismerte az iskolák jelentőségét

Özönlenek a Szaktanácshoz a felvételi kérvények

Szellemében és életfelfogásában új értelmű megismerésért, nevelésért szállt útra a Magyar Dolgozók Pártja, amikor Révai József néhány nappal ezelőtt elmondta nagyjelentőségű beszédét a dolgozók továbbképzéséről, az új munkáskörök felállításáról. Akik figyelték a magyarországi köznevelési helyzetet a dolgozóknak, ma már megállapíthatjuk, hogy a nevelés feladatunk. A Szakszervezeti Tanács oktatási üléseire kötelezően érkeznek a kérvények, az iskolákban iratbonyolításra kerülnek a sok kérelem, igazolványból. Az elmúlt három napon több mint tízezer kérelem érkezett, s ha hozzájárulunk, hogy a jelentkezési határidő megállt hosszabbítani, akkor bizony vehetjük, hogy a még hátralévő idő alatt megsokszorozódik a kérvények száma.

Ingyen ellátás és tankönyv

iskolában. A felvételi bizottságokban egy-egy taggal képviselt magát a Szakszervezeti Tanács, a Pedagógus Szakszervezet és a MEFESZ. A vizsga körülbelül 20-30 percet vesz igénybe. A felvételi bizottságok mindig a jelentkezés érkeklődési körére, hívására való tekintettel. A beérkezett kérvényeket haladéktalanul feldolgozzuk és határozati kézzel vagy megnevezéssel szűkítjük minden jelentkezőnek az

Újsághír a szakérettségiről, 1948

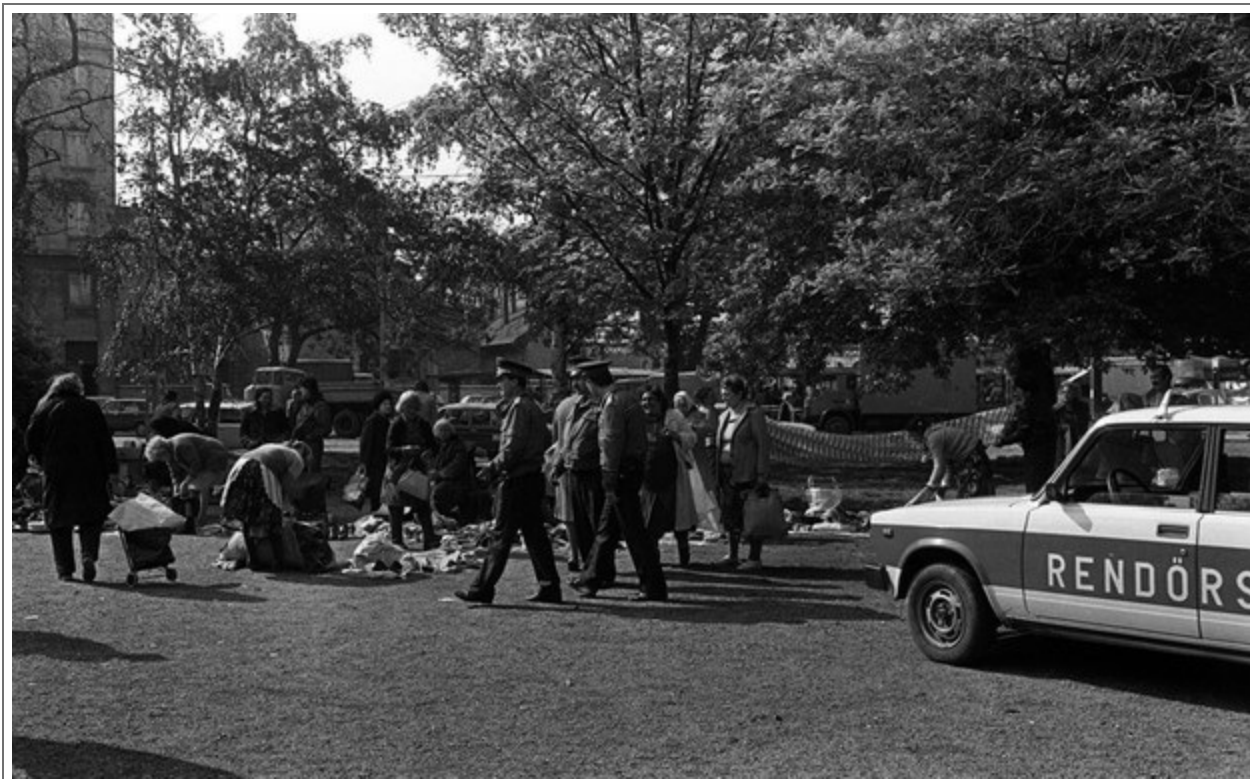
Állomás az Alföldi Kisvasút Békéscsaba-Ludad-Vésztő fővonalán, 1957

Oroszlányi lakótelep (Rákóczi Ferenc út), 1963

Rendőri igazoltatás a VIII. kerületi Teleki László téren, 1983

Rendőri ellenőrzés a Teleki téren, 1989

Kirákodóvásár a Teleki téren, 1989

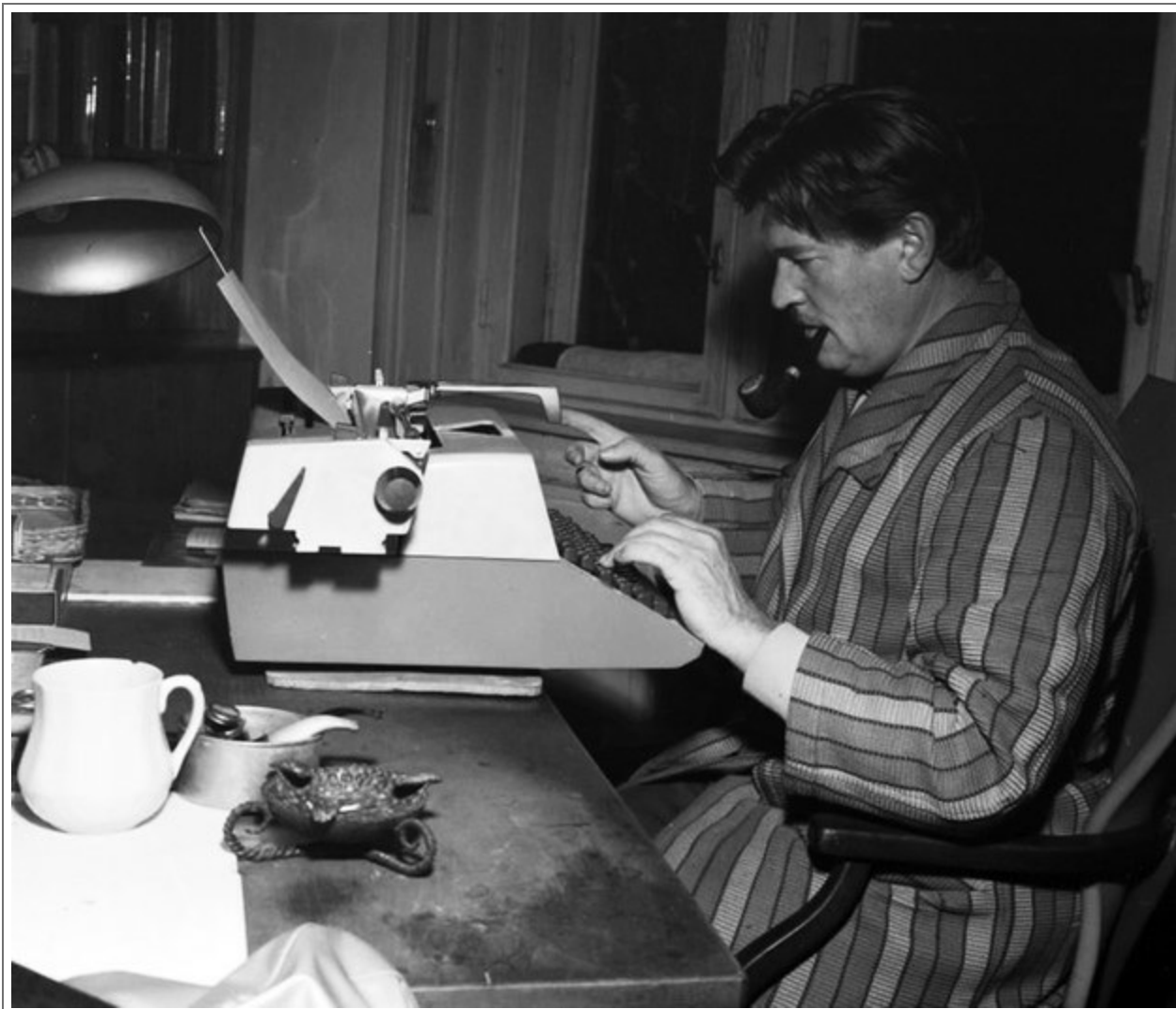
Váci Mihály költő, 1965

Schmidt Bea manöken Lehel hűtőgép előtt térdel, 1969

Modern háztartási cikkek a gödöllői Szövetkezeti Áruházban, 1974

Fekete Gyula író, 1970

Babakocsik a lakótelepen, 1970

Május elsejei felvonulás Komáromban, 1980

Pillanatkép a dunájvárosi Otthon Étteremből, 1979

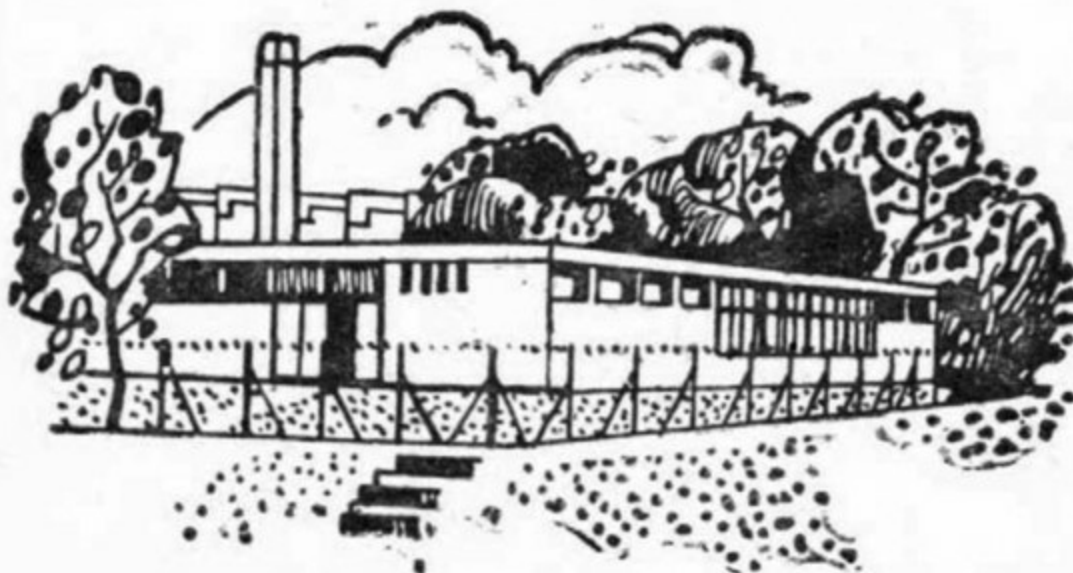
Lottósorsolás, 1969

Lottósorsolás, 1972

Cserhádi Zsuzsa lottószámokkal, 1972

**MAGYAR NÉPHADSEREG
HELYŐRSÉGI KLUBJÁNAK
M Ű S O R A**

VERPELÉT

1972. október hóra

Október 12., csütörtök
A Lengyel Néphadsereg Napja
alkalmából
szeretettel köszöntjük
lengyel fegyverbarátainkat.
18 órakor:
FOTOKIÁLLÍTÁS
megnyitója.
Tájékoztatót tart: Nagy László.

Október 13., péntek
20 órakor:
Bemutatjuk a
SZOMJAZÓK
című jugoszláv filmet
16 éven felüli nézőinknek.
Kísérőműsor: Levelek az
öttlálatoshoz.

Október 14., szombat
19 órától:
FIATALOK táncestje
Játszik az alakulat
tánczenekara.

A németfalui telep lakói munka közben, 1976 (Jávor István felvétele)

A telep lakói és a stáb, 1976 (Jávor István felvétele)

Feszület, háttérben a vályogviskók, 1976 (Jávor István felvétele)

Cséplő Gyuri a film végén visszaindul Pestre, 1978 (Jávor István felvétele)

Budapesti falfelirat, 1958

Budapesti falfelirat, 1959

Velencei-tavi lángossütő, Várkonyi Zoltán színész-rendezővel, 1972

Tüntetés a nagymarosi vízierőmű ellen a csehszlovák nagykövetség előtt
a Stefánia (Népstadion) úton, 1989

Hősök tere 1989. június 16-án, az 56-os mártírok újratemetésekor.

Kádár János temetése

A köztársaság kikiáltása, Kossuth tér, 1989. október 23.

Jegyzetek

Előszó

- 1 Boros (szerk.) 2017.
- 2 A kutatásban „Az 1989-es rendszerváltás utáni időszak” szerepelt, ami nyilvánvalóan a múltra, a harmadik Magyar Köztársaságra, a Nemzetközi Együttműködés Rendszere előtti időszakra vonatkozott, amelyre 29 százalék szavazott a Kádár-kor 42 százalékával szemben. A válaszadóknak csak 5 százaléka gondolta a legjobbnak az Osztrák–Magyar Monarchia és csak 3 százaléka a Horthy-rendszer korszakát. Boros (szerk.) 2017: 30.
- 3 A 60 évnél idősebbeknek több mint 60 százaléka tartotta a Kádár-rendszert a legjobbnak. A harmadik köztársaság (1989-2010) a 18-29 év közötti fiatalok, illetve a harmincas korosztály körében bizonyult népszerűbbnek a Kádár-rendszerénél. Boros (szerk.) 2017: 30.
- 4 Ezt támasztja alá a válaszok régiók, illetve településtípusok közötti megoszlása is. A kutatás adatai szerint Észak-Magyarország és az Észak-Alföld lakói kedvelik a legmagasabb arányban a Kádár-korszakot. A budapestiek egyharmada, a vidéki városok lakóinak 42 százaléka, illetve a vidéken (falvakban) élőknek pedig közel a fele gondolta Kádár János uralmát a legjobb időszakként az ország életében. Boros (szerk.) 2017: 32.
- 5 Míg a nyolc általánossal végzetek hatvan százaléka vélte Kádár időszakát a legjobbnak, addig a diplomásoknak már csak az egyharmada. Boros (szerk.) 2017: 32.
- 6 *A 20. század értékelése*. Készítette: a Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet 1999. április 29. webaudit.hu/object.75f7c814-dc6e-4309-b2d5-43c0a8ab2da0.ivy (Utolsó hozzáférés: 2017. december 29.)
- 7 *Gallup Országimázs Vizsgálat*. 2002. gallup.hu (Felméréseink/Országkép vizsgálat 2002); gallup.hu/gallup/orszagkep/oim22.htm. A Magyar Gallup Intézet, a Gallup Organization Inc. magyarországi intézménye (és vele együtt a felmérések eredményeit tartalmazó honlap) 2014 elején megszűnt.
- 8 *Az ország huszadik századi történelmében a legpozitívabb szerepet játszó*

magyar politikusok (2006. augusztus 29.) webaudit.hu/object.88a45938-3486-4768-856d-1b5d6a67a3c6.ivy (Utolsó hozzáférés: 2017. december 29.) Három politikust nevezhettek meg a válaszadók, így Kádár János 41, Antall József 22, Horn Gyula 21 százalékot kapott a történelmi népszerűségi listán.

- 9 Vásárhelyi 2005: 15. A kutatást az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportja végezte; a 18 év feletti lakosság körében 1000-1500 fős országos reprezentatív mintán keresztül elemezték azt, hogy mit gondol a társadalom „a magyar történelem sorsfordító eseményeiről”. Lásd még: Vásárhelyi Mária: Csalóka emlékezet. *Élet és Irodalom*. 2003. június 13.; Vásárhelyi 2006; Részletesebben: Vásárhelyi 2007: 141-163.
- 10 A HVG 2017-es év végi (karácsonyi) száma közölte Hankiss Elemér *Szilveszteri kérdések és válaszok* című írását, amelyben rendhagyó kérdésekre keresett választ. Itt közölte a Medián által végzett felmérés eredményét. A Medián munkatársai a felnőtt népességet reprezentáló 1000 főt kérdeztek meg 2007. december 12-én és 13-án telefonon. Ettől nem függetlenül a megkérdezettek háromnegyede látta úgy, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek és igazságtalanságok mérséklésére volna szükség. *HVG*. 2007. 51-52. (1491-1492.) 6-7.
- 11 Bauer – Szabó (szerk.) 2009: 102-103., 136.
- 12 Az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportja 2009-ben és 2010-ben a 18–30 éves korosztályt véleményét vizsgálta reprezentatív mintán, emellett a Sziget Fesztivál hasonló életkorú látogatói körében végzett kutatást. Vásárhelyi 2013. Lásd még a szerzőtől Kádár János népszerűségéről: Vásárhelyi Mária: A velünk élő Kádár János. *Élet és Irodalom*. 2012. május 18.
- 13 Ennek kapcsán a Pew Research Center felmérését (Lásd *Heti Világgazdaság*, 2009. 52-53. 7.) ismerteti-elemzi: Gyarmati 2013.
- 14 Bauer – Szabó (szerk.) 2009: 103.; Hankiss Elemér *Szilveszteri kérdések és válaszok*. *HVG*. 29. évf. 2007. 51-52. 6-7.
- 15 Tabajdi 2013: 7.
- 16 Lásd: posztmodern kétség.
- 17 Epstein 1999; Epsteinen kívül más jelentős gondolkodók is méltatták az

esszé műfaj kifejezőerejét: Lukács 2010; Adorno 2003. Összefoglaló kötetek: Butrym (szerk.) 1989; Klaus – Stuckey-French (szerk.) 2012. Mikhail Epstein felhívta a figyelmet az esszé műfaj demokratizmusára, hiszen míg más „mitológiák”, például a totalitarizmus logikája a hatalmon („authority”) alapul, addig az esszé magánmitológiája a szerzőségből (authorship) következik. Ebből fakadóan alkalmas lehet a korábban a totalitárius ideológiák szellemében, majd később azokkal szemben megfogalmazott egységes képek (társadalomábrázolások) megbontására is. Epstein 1999: 156.

- 18 „Dologtalanul vonul, mint valami személyiség; így tiltakozik a munkamegosztás ellen, mely specialistát csinál az emberekből és a serénység ellen is tiltakozik. 1840 körül egy ideig azt kívánta a jó modor, hogy az ember teknősbékát vigyen sétálni a passzázsokba. A kószáló szívesen szabta tempóját a teknőcéhez. Ha rajta múlik, a haladásnak is meg kellett volna tanulnia ezt a lépést.” A dologtalan kószálás tiltakozás volt a modern munkamegosztás ellen, a kapitalizmus racionalitásával szemben. Benjamin 1980: 873.; Benjamin 2003a: 31. Lásd még: Benjamin 2003b, 2003c.

Az elemelt banán (vagy datolya). A gömbfejűek országa

- 19 Kuczka Péter-interjú. (Készítette: Kovács Lajos Péter.) 1999. július 28. OSZK Történeti Interjúk Tára. 480/01.
- 20 Kuczka Péter-interjú. (Készítette: Kovács Lajos Péter.) 1999. július 28. OSZK Történeti Interjúk Tára. 480/01.
- 21 Romsics 2010: 271. A demokrácia 1945 után megszületéséhez lásd: Standeisky 2015.
- 22 Bottoni 2014: 46.
- 23 A közigazgatás megszerzése érdekében például már 1946-ban – az ún. b-listázás révén – hatvanezer közalkalmazottat bocsátottak el az állásából.
- 24 Péter 1998.; Nagy 2013: 31-45. Péter László elsősorban jogi szemléletű megközelítésének kritikája: Gyáni 2001.
- 25 Charles Gati korabeli szövegeket elemezve, valamint az 1956-os magyar menekültek körében végzett kutatása eredményeképpen arra a

következtetésre jutott, hogy a „polgári demokratikus” elképzelése hívei (46,7%), túlsúlyban voltak „a kommunista iparosító” (25,7%), illetve az „agrárius populista” jövőképet vallókkal (26%) szemben, de utóbbiak együtt összességében többen voltak, mint a nyugatias modernizáció hívei. Gati 1990: 75. Összefoglalóan ismerteti: Rainer M. 2016: 19.

26 Bottoni 2014: 65-66.; Romsics 2010: 284., 290-291.

27 Kuczka Péter-interjú. (Készítette: Kovács Lajos Péter.) 1999. július 28. OSZK Történeti Interjúk Tára. 480/01.

28 Kuczka 1981: 66.

29 Romsics 2010: 294.

30 Bódy 2008.

31 Nagy 2009: 185-186.

32 Rainer M. 2010: 90.

33 Bolgár 2008.

34 Az interjúban Kuczka Péter erre így emlékezett: „Hát ebbe benne volt Sarkadi, Cseres Tibor, Szeberényi Lehel, Tardos Tibor és én, öten. A gömbfejű történet az egy japánból elhozott franciára fordított történet, érdekes történet.” Kuczka Péter-interjú. (Készítette: Kovács Lajos Péter.) 1999. július 28. OSZK Történeti Interjúk Tára. 480/01.

35 *Dokumentum. Legenda Sarkadi Imréről.* 1995. 92-93.

36 Uo. 93.

37 Rainer M. 2016: 72.

38 A totalitarizmus-elmélethez lásd: Abbot 1993.

39 A kötet első kiadása: Arendt 1951a. Második, kibővített kiadás: Arendt 1958a. Harmadik kiadás új előszóval: Arendt 1966, 1968, 1973. (A kötet Németországban és Nagy-Britanniában is más-más címmel jelent meg, mint az eredeti amerikai kiadás: Arendt 1955, Arendt 1958a, 1961, 1962.; Arendt 1951b.) *A totalitarizmus gyökereiben* Arendt a totalitárius uralom két formáját elemezte, a nemzetiszocialista diktatúrát az 1938-at és a bolsevik rendszert az 1930-at követő időszakban. Arendt 1992: 511. Olyan közös vonásokra mutatott

rá, amelyek a két rendszert szerinte (szinte) egyformán jellemezték. Ebből azonban nem következik, hogy a modern diktatúrák e két válfaját teljességgel azonosnak tekintette volna. Mint többen rámutattak, a szovjet rendszernél művében nagyobb figyelmet fordított a náci Németország jellemzésére, amiről személyes tapasztalata és több információja volt. Összefoglalóan: Bowring 2011: 194-211. Mindazonáltal Arendt művének logikája szerint egészen hasonló okok vezettek e rendszerek kialakulásához, illetve fennmaradásához.

40 „Az előző fejezetekben ismételten hangsúlyoztam, hogy a totalitárius uralom nemcsak drasztikusabb eszközökkel él; a totalitarizmus lényegileg tér el a politikai elnyomás más formáitól, például az önkényuralomtól, a zsarnokságtól és a diktatúrától.” Arendt 1992: 577.

41 Arendt 1992: 578.

42 Arendt 1995a: 99.

43 Arendt 1992: 379.

44 Arendt ezt a tézisért rendszerezetten és részletesen a *The Human Conditions* című munkájában bontotta ki. Arendt 1958b. (Második megjelenés: Arendt 1959). A német kiadásnak jellemzően ezúttal is más címe volt: Arendt 1960. (Második megjelenés: Arendt 1967.) Az emberi tevékenységnek három alapvető formáját különböztette meg: munka (labour), előállítás (work), cselekvés (action). Canovan 1974: 55-65.

45 Isaac 1992: 111.

46 Arendt 2002: 206.

47 Valuch 2013.

48 Rainer M. 1996: 496.

49 Június 13-án Lavrentyij Berija szólította fel Rákosi Mátyást arra, hogy engedje át a miniszterelnökséget Nagy Imrének. Rainer M. 1996. 514.

50 MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) 276. f. (fond) 52. cs. (csoport) 24. ő. e. (őrzési egység) (1953. június 27-28.)

51 Kuczka Péter-interjú. (Készítette: Kovács Lajos Péter.) 1999. július 28. OSZK Történeti Interjúk Tára. 480/01.

52 Uo.

- 53 Kuczka Péter: *Nyírségi napló*.
- 54 Kuczka Péter-interjú. (Készítette: Kovács Lajos Péter.) 1999. július 28. OSZK Történeti Interjúk Tára. 480/01.
- 55 *Dokumentum. Legenda Sarkadi Imréről*.
- 56 Rainer M. 1990; Hegedűs B. – Rainer M. (szerk.) 1989-1992.
- 57 Tardos Tibor: A tengervíz sós. *Irodalmi Újság*, 1956. június 16. 1. o.
- 58 Uo.

Gyöngytyúk vagy forradalom. A lázadás természetrajza

- 59 Szántó Piroska 1994: 98. Részletesebben a forradalom napjainak személyes történeteiről: Majtényi – Mikó – Szabó (szerk.) 2016.
- 60 Standeisky 1996: 29., 32.
- 61 Rainer M. 2016: 33.
- 62 Rainer M. 2016: 33-37.
- 63 Dent 2016.
- 64 A forradalom társadalomtörténeti háttéréhez lásd: Rainer M. 2016: 59-73.
- 65 Isaac 1992: 191.
- 66 Standeisky 2010.
- 67 Standeisky 1996: 55-57.
- 68 A nyugati baloldali feldolgozásokban igen népszerű értelmezése szerint ezek a forradalmi akarát (a „munkásosztály” törekvéseinek) egyértelmű letéteményesei voltak. Többen Hannah Arendt nyomán a munkásoknak a magát munkásállamnak nevező totalitárius hatalom elleni forradalmaként írták le a magyar 56-ot. Bill Lomax egyenesen a munkástanácsok önigazgató államaként ábrázolta a magyar forradalmi munkásszerveződéseket. Arendt 1958c; Lomax 1976; Lomax (szerk.) 1990. Ennek a nézetnek a kritikáját lásd: Pittaway 2012: 230–56.
- 69 Arendt 1991: 349., 350.
- 70 Standeisky 2010: 272.

- 71 Arendt 1992: 621.
- 72 Papp – Térey 2006: 384.
- 73 Tulipán 2012.
- 74 Számos más híres nyugati értelmiségi írt, értekezett a magyar forradalom jelentőségéről, például Raymond Aron, Albert Camus, Jean-Paul Sartre. Írásaikat magyarul lásd: Király – Congdon (szerk.) 2001.
- 75 Arendt 1958d. Németül kibővítve: Arendt 1958e. A német szövegen alapuló magyar kiadás: Arendt 2016. Arendt 2006. Mint fentebb jeleztem, ez a tanulmány szerepel *A totalitarizmus gyökereinek* második kiadásában (Arendt 1958a), és annak magyar fordításában is (1992).
- 76 Arendt 1963a. (2. javított kiadás: 1965); Német kiadás: Arendt 1963b. Magyar kiadás: Arendt 1991.
- 77 Arendt 1995b: 12.
- 78 Arendt 1991.
- 79 „Az erőszak azonban semmivel sem jellemzi jobban a forradalmat, mint a változást, forradalomról csak ott beszélhetünk, ahol a változás új kezdetként értelmezhető, ahol erőszakot egy egészen új állam létrehozásáért alkalmaznak, s ahol az elnyomás alóli felszabadulás legalább célnak tekinti a szabadság létrehozását.” Arendt 1991: 45.
- 80 Érdekesség, hogy egyik írásában az amerikaiak disznóöbölbeli fiaskóját a magyar felkelés szovjet leveréséhez hasonlította, mert elítélt mindenféle agressziót, amely az egyének szabadságkereső forradalmi lelkülete, a forradalmi szellem ellen irányul(t). Arendt 1962: 19.
- 81 Megjegyzendő, hogy későbbi munkái általánosságban is olvashatók az első kötetében felvetett kérdések továbbgondolásaként. A modernitás kérdéséről ír: Kovács 2008.

„A tengervíz sós”. A Kádár-rendszer létezik

- 82 Tardos 1987: 5-6.
- 83 1956. november 13-án hoztak az íróperben ítéletet, s mind a négy megvádolt

írók bűnösnek találták. A vád „a népi demokratikus államrend megdöntésének kísérlete” volt. Déry Tibort kilenc, Háy Gyulát hat, Zelk Zoltánt három, Tardos Tibort másfél év börtönbüntetésre ítélték. Tardos Tibor és Zelk Zoltán végül 1958-ban, Déry Tibor és Háy Gyula 1960-ban amnesztiával szabadult. A „Déry Tibor és társai” íróper története: Ständeisky 1996: 343-354.

84 Tardos 1987.

85 MNL OL M-KS 288. f. 5 cs. 54. ő. e. Az egymillió-egyszázezer elítélt nyilvánvaló túlzás. A terror történetéről részletesen: Mikó 2016.

86 Mikó 2016: 151.

87 MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 14. ő. e.

88 1958. június 15-én a Vida Ferenc által vezetett bírói tanács halálra ítélte Nagy Imrét (a hazaárulás is szerepelt a vádpontok között), és a következő napon Maléter Pállal és Gimes Miklóssal együtt kivégezték. A Nagy Imre-perben megvádolt politikusok közül Losonczy Géza, a Nagy Imre-kormány államminisztere még 1957 végén börtönben halt meg, Szilágyi Józsefet pedig egy külön perben hozott ítélet alapján 1958. április 24-én végezték ki. A mártír miniszterelnök holttestét előbb a börtön udvarán temették el, majd 1961-ben az Új Köztemető 301-es parcellájának egyik jeltelen sírjába helyezték át földi maradványait.

89 Nem pontos a korban használt „közkegyelem” megnevezés, mivel az amnesztia nem terjedt ki mindenkire.

90 Arendt 1951: 498.

91 *Hruscsov elvtárs beszéde az ENSZ-közgyűlésen 1959. szeptember 18-án. A szovjet kormány nyilatkozata.* [1960], 13.

92 A központi tervezés helyett a vállalati önállóságot erősítették. A bérrendszerben nagyobb mozgásteret engedtek a vállalatoknak, hogy ösztönözhesék dolgozóikat. Lehetővé tették továbbá, hogy a hatóságilag rögzített árak mellett bizonyos termékek árait a piaci kereslet szabályozza. MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 80-81. ő. e. (1966. május 25-27.)

93 MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 119-120. ő. e. (1972. november 14-15.)

94 Huszár 2003: 266.

- 95 Éber 2014.
- 96 Összefoglalóan lásd: Slachta 2011; Valuch 2013.
- 97 Kuczka 1976: 33.
- 98 Emlékeztető Kádár Jánosnak a KISZ KB Titkárságán 1981. április 14-én tett látogatásáról. MNL OL M-KS 288. f. 47. cs. 854. ó. e.

Bátorság és/vagy gyávaság. A diktatúra fejlődése

- 99 Sarkadi 1983b: 775.
- 100 Sarkadi 1987.
- 101 Sarkadi 1983a: 935-936.
- 102 Részletesebben lásd: Tarján 1981.
- 103 Sarkadi 1987.
- 104 Sarkadi 1987.
- 105 Jellemző részlet a kisregénybeli Éva megszólalásaiból: „– Igen – vallottam be, hogy ő még mindig nem szólt –, tulajdonképpen gyáva vagyok. Gyáva vagyok otthagyni a jólétet, az autót, a villalakást, a külföldi utazásokat s mindazt, ami beletartozik még... gyáva vagyok. Nem merem veled vállalni hosszúlejáratúan, hogy jó asszonyod leszek, segítek majd a munkádban, én is dolgozom, gyereket szülök majd...” Sarkadi 2001: 218.
- 106 Arendt 2008: 87-100., 101-134., 135-147.
- 107 Arendt 1963c. Magyarul: Arendt 2000. (Érdekesség, hogy az *Ex Symposion* 1999-ben külön számot szentelt „A Gonosz banalitása” kérdéskörének: *Ex Symposion*. 1999. 26-27. sz.)
- 108 Károli Biblia. Jel. 6: 9.
- 109 Sánta 1963. 1976-ban mutatták be először Fábri Zoltánnak a könyv alapján készült, hasonló című filmjét.
- 110 Erről részletesebben: Szilágyi-Gál 2008.
- 111 „A Sorstalanságot a Kádár-rendszerről írtam” – Kertész Imrével Rádai Eszter készített interjút – *Élet és Irodalom*. 2003. május 30. A reakciókhoz lásd például:

Vári György: Kádár és Köves. *Élet és Irodalom*. 2003. június 13.

112 Kertész 1975: 288.

113 Kertész 1992: 15.

114 „Whether as fate, as blessing, or as curse, it is something dark and mysterious, something which a man receives but does not create and which he can therefore observe but never fathom” Arendt 1944: 118-119.

115 „Most of the political life of subordinate groups is to be found neither in the overt collective defiance of powerholders nor in complete hegemonic compliance, but in the vast territory between these two polar opposites.” Scott 1985: 136. A paraszti közösségek ellenállását, történelemalakító szerepét a sztálinista időszakban elemzi: Viola 1996.

116 Rév 1996.

117 Lüdtke 1994.

118 Rainer M. 2011: 125.

119 Rainer M. 2011: 49.

120 Tardos 1987: 198.

121 Kuczka Péter-interjú. (Készítette: Kovács Lajos Péter.) 1999. július 28. OSZK Történeti Interjúk Tára. 480/01.

15 kiló banántól az üzemanyagként használt étolajig. A paternalizmus hétköznapijai

122 MNL OL M-KS 288. f. 67. cs. 1. dosszié. Cs. Magdolna és Cs. Ilona úttörők, Köztársaság téri általános leányiskola tanulóinak levelei Kádár Jánoshoz. (1957. május 26.)

123 MNL OL M-KS 288. f. 67. cs.

124 MNL OL M-KS 288. f. 67. 1. dosszié. Kádár János levele. (1957. május 29.)

125 MNL OL M-KS 288. f. 67. 1. dosszié. [1957. május]

126 MNL OL M-KS 288. f. 67.cs. 1. dosszié. Kádár János feljegyzése. (1957. május 29.); Doleschall Frigyes levele. (1957. június 12.)

- 127 MNL OL M-KS 288. f. 67. cs. 1. dosszié. Doleschall Frigyes levele. (1957. június 12.)
- 128 Rainer M. 2011: 37. A szerző kiemeli a korszak névadójának cinizmusát.
- 129 Az elődeitől magát a kor nyilvánosságában tudatosan is megkülönböztető Kádár Jánost Rainer M. János „kultusz nélküli” emberként jellemzi. Rainer M. 2011: 200-214.
- 130 A revizionista megközelítés szellemében, amely a mindennapok világa felől közelít a korszak történelméhez, mindez sokkal inkább értelmezhető volna egy közösen kialakított társadalmi praxisként, amelyhez az első titkár is igazodott, mintsem a „hatalom” és a „társadalom” között megszülető kompromisszumként. A revizionizmusról lásd: Bartha Eszter 2004. Maier 2009. Ilyen szemléletű elemzés a sztálinizmus működéséről: Fitzpatrick 1999. A revizionista megközelítés a totalitarizmus-elmélet leegyszerűsítő szemléletű alkalmazásaival fordult szembe. Rainer M. 2011: 49.
- 131 Lásd MNL OL M-KS 276. f. 65. cs.
- 132 Hankiss Elemér 1989: 208.
- 133 V. Sándor tanár levele, Sztálinváros Általános Gimnázium. MNL OL 288. f. 47. cs. 137. ő. e. (1958. február 12.)
- 134 Uo.
- 135 Erdélyi Károly levele V. Sándornak. MNL OL 288. f. 47. cs. 137. ő. e. (1958. március 26.)
- 136 MNL OL M-KS 288. f. 47. cs.
- 137 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs.
- 138 MNL OL 288. f. 43. cs. 318. d. (doboz) (1984. július 9.)
- 139 MNL OL 288. f. 43. cs. 588. d. (1987. szeptember 16.)
- 140 MNL OL 288. f. 43. cs. 318. d. (1987. január 6.)
- 141 MNL OL 288. f. 43. cs. 588. d. 51096/01. (1987. szeptember 16.)
- 142 MNL OL 288. f. 43. cs. 588. d. 51096/01. (1987. október 5.)
- 143 MNL OL 288. f. 43. cs. 588. d. 51096/01. (1987. október 26.)
- 144 MNL OL 288. f. 43. cs. 414. d. 33686/01. (1985. július 22.)

- 145 Uo.
- 146 MNL OL 288. f. 43. cs. 414. d. 33686/01. (1985. szeptember 19.)
- 147 MNL OL 288. f. 43. cs. 603. d. 52507/01/1. K. Zsuzsanna levele. (1988. szeptember 29.)
- 148 MNL OL 288. f. 43. cs. 603. d. 52507/01/1. (1988. február 18.)
- 149 Az állami ellenőrzés 1956 előtti szerveinek elnevezése 1945-1956 között többször változott, a Legfőbb Állami Számvevőszék 1945 és 1949 között keletkezett iratai hiányosan (MNL OL XIX-A-3), a szocialista korszak állami ellenőrzési rendszerének megalapozását szolgáló, 1948-ban létrehozott Közérdekű Vizsgálatok Nyilvántartója iratai töredékesen maradtak fenn (MNL OL XIX-A-29). A szervezet neve 1948-tól Állami Ellenőrzési Központra változott (MNL OL XIX-A-20), majd 1949-ben hozták létre az új állami ellenőrzési szervet az Állami Ellenőrző Központ (1954-1956: Állami Ellenőrzés Minisztériuma) (MNL OL XIX-A-30) elnevezéssel.
- 150 MNL OL XVII-2 2148. d. 01276/76.
- 151 MNL OL XVII-2 2148. d. 01276/76.
- 152 MNL OL XVII-2 2157. d. 02279/76.
- 153 MNL OL XVII-2 2348. d. Eln. 135/1976.
- 154 A KEB 1976-1977-es irataiban nincs nyoma annak, hogy Cz. József ellen eljárás indult volna. MNL OL M-KS 932. f. 301-327. d.
- 155 MNL OL XVII-2 2348. d. K-1176/85.
- 156 MNL OL XVII-2 2348. d. K-1189/85. (1985. január 24.)
- 157 Uo.
- 158 Rainer M. 2011: 146.
- 159 Kotkin 2009.
- 160 Horváth 2012: 242.
- 161 Nietzsche 1969. A fogalom történelemtudományi adaptációi: Robert C. Solomon a *resentment* angolszász fogalmát úgy magyarázza, hogy a neheztelés/indulat (*resentment*) mindig a magasabb, a düh (*anger*) az azonos, a megvetés (*contempt*) pedig az alacsonyabb rangú emberek felé irányul. Solomon 1994.

Sheila Fitzpatrick egyik tanulmányában – Arno Mayers forradalmi erőszakról írott tanulmánya nyomán (Mayers 2001) – a bosszú és a düh (ressentiment) szerepét elemzi az orosz forradalomban, amely alatt a szovjet történelem 1917-et követő négy évtizedét érti. A forradalomként aposztrofált eseménysorozatban eszerint mindig a hétköznapi emberek indulata volt az események fő hajtóereje, a tömeg kollektív dühe a forradalom kezdetén a burzsoá elitek, az 1920-as évek végén az orosz értelmiség, az 1930-as évek végére a kommunista adminisztratív elit (értsd: bürokrácia), az 1940-es évek végére, az 1950-es évek elejére a zsidók ellen fordult. Fitzpatrick 2001.

162 A kötet első kiadása: Arendt 1951; második, bővített kiadás: Arendt 1958a.

163 A ressentiment fogalmának adaptációja a Kádár-korszakra: Majtényi 2012.

Tiborc és a merániak. Társadalom- és szociálpolitika a Kádár-korban

164 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. 6979. (1984. augusztus 14.)

165 A lap hasábjain 1960-ban „fürge kerti traktort” árult. *Békés megyei Népújság*. 1960. december 3. 4. Seres Sándor: Gyümölcskoktél. *Békés megyei Népújság*. 1978. május 7. 5. Csillag Áruház. *Békés megyei Népújság*. 1979. február 8. 4. Seres Sándor: Egy igazgatói utasítás és ami mögötte van. *Békés megyei Népújság*. 1979. július 15. 4. 1984 szeptemberében a Békés megyei Zöldség-Gyümölcs Kereskedelmi Vállalattal keveredett vitába. *Békés megyei Népújság*. 1984. szeptember 9.; *Békés megyei Népújság*. 1984. szeptember 16. 6. *Békés megyei Népújság*. 1985. szeptember 20. 6. „Olvasónk türelmét kérjük, a levelében foglaltakat megvizsgáljuk.”

166 A szocializmus kori szociálpolitika összehasonlító értelmezése: Tomka 2015: 75-85.

167 Az 1970-es évekre a tb már szinte a társadalom egészét elérte; a társadalombiztosítás ilyen fokú kiterjesztése korábban történt meg, mint a nyugat-európai országok többségében. Tomka 2015: 79.

168 Magyarországon az 1891. évi XIV. tc. (törvénycikk) hozta létre a kötelező munkásbiztosítást és az önkéntes biztosítás intézményét, az 1907. évi XIX. tc.

pedig az egységes betegségi biztosítást és a baleseti biztosítást. Az 1927. évi XXI. tc. megteremtette az egységes társadalombiztosítás rendszerét és kiszélesítette a biztosítottak körét. Ezt követően több biztosítóintézet alakult, a legfontosabb az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) és a Magánalkalmazottak Biztosító Intézete volt. Az 1950. évi XXXVI. tvr. (törvényerejű rendelet) a szovjet mintát követve a szakszervezetek kezébe adta a társadalombiztosítást, az OTI szerepét pedig részben az SZTK vette át.

169 Minisztériumok és más állami hatóságok szervezetein belül is működtek szociálpolitikai (fő)osztályok, vagy az ötvenes években is létezett – az Egészségügyi Minisztérium felügyelete alatt működő – Országos Szociálpolitikai Központ. Az 1067/1953. (X. 29.) Mt. sz. h. (MK 1953. XI. 29. 57. sz.) intézkedett a felállításáról.

170 *Szociálpolitikánk két évtizede.* 1969.

171 Horváth 2012: 44-45.

172 *Szociálpolitikánk két évtizede.* 1969.

173 Ferge 1998: 99.

174 A párttagság szociális összetételének változása kapcsán is elsősorban a „munkásként” meghatározott csoportok számarányát elemezték. MNL OL 276. f. 53. cs. 60. ő. e. (1950. szeptember 7.)

175 MNL OL 276. f. 53. cs. 145. ő. e. (1953. november 5.) Elemzi: Horváth 2012: 27-28.

176 Még 1948-ban a kommunista állam az államosításokkal egyidejűleg voltaképpen elvette, államosította az emberek nyugdíjmegtakarításait (1551/1948. GF sz. hat. GF HT 1948. VII. 15. 28. sz.; 9040/1948. Korm. sz. rend. MK 1948. IX. 1. 197. sz.). Az állami tulajdonba vett pénzintézetek, ipari, kereskedelmi és egyéb vállalatok által működtetett (nyugdíjkiegészítő) nyugdíjpénztárak megszűntek. Állami Vállalatok Központi Nyugdíjpénztára elnevezés alatt ekkor új nyugdíjpénztárat létesítettek, aminek feladata az állami vállalatok munkavállalóinak nyugellátása volt. A Központi Nyugdíjpénztárat 1950-ben szüntették meg, feladatait az Országos Nyugdíj és Segélyező Intézet (később: Országos Nyugdíjintézet) vette át. 190/1950. MT sz. rend. (MK 1950. VII. 15. 121. sz.)

- 177 Előbb a Pénzügyminisztérium felügyelete alá tartozó Országos Nyugdíj és Segélyező Intézet, majd 1953-tól az (Országos) Nyugdíjintézet, 1956-tól pedig e szervezet mellett a Nyugdíjügyi Főigazgatóság felelt a nyugdíjak folyósításáért. Az 1964. évi VI. tvr. a társadalombiztosítás irányítását a SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatósága és annak megyei igazgatóságai és kirendeltségei kezébe adta. A 2/1964. (VII. 19.) SZOT sz. szabályzat alapította meg – a Nyugdíjintézet helyett – a Nyugdíjfolyósító Igazgatóságot, amely a SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatósága alá tartozott.
- 178 A szakszervezetek központi vezetőségei, vállalati szervezetei, megyei tanácsai (szmk-k), a Szakszervezetek Budapesti Tanácsa (SZBT), illetve társadalombiztosítási bizottságok, albizottságok, illetve tanácsok (tt-k) végezték.
- 179 Horváth 2012: 144.
- 180 Tomka 2015: 79-83.
- 181 Horváth 2012: 30-46.
- 182 Bódy 2016.
- 183 Horváth 2012: 46-47.
- 184 A MüM Közgazdasági Főosztályának felelőssége mellett kidolgozott, „A munkából származó jövedelmek növekedése és a helyes kereseti arányok meghatározása 1990-ig” című témavázlat. MNL OL XIX C-5 738. d. XII/2. t. 6698/1973.
- 185 MNL OL XIX C-5 738. d. XII/3. t. 4548/5/1973. A 3462/1972. MT. sz. rendelet kötelezte a munkaügyi minisztert, hogy tájékoztatást adjon a munkások szakmai kereseti arányainak helyzetéről, s javaslatot tegyen az országos szakmai bértáblázat kialakítására. A munkaügyi miniszter 1974-ben adott ki erről rendeletet. 1973 végén előterjesztést készített az MSZMP KB Politikai Bizottsága és a Minisztertanács részére. „A szakmai bértáblázat kialakításának elveire és a bértarifa rendszerrel való kapcsolatára” vonatkozó PB. határozat tervezete. 1973. szeptember 14. Előterjesztés a Politikai Bizottság részére. /tervezet/ MNL OL XIX C-5 738. d. XII/3. t./4548/4-f/1973.; Előterjesztés a Minisztertanács részére. MNL OL XIX C-5 738. d. XII/3. t./4548/4/1973.
- 186 A könnyűipari dolgozó nők helyzetének javítását célzó határozatok

végrehajtásáról készített minisztertanácsi jelentéshez fűzött észrevételek. Szociálpolitikai Főosztály. MNL OL XIX-C-5 709. d. V/22. tétel 4337/1973.

- 187 Az első titkár 1972. május 26-án töltötte be a hatvanadik életévét. Bizalmas levélben jelezte Moszkvának, illetve a magyar párt Politikai Bizottságának a visszavonulási szándékát. Később azonban úgy alakultak a párton belüli erőviszonyok, hogy a párt vezetése valójában nem is tárgyalta a lemondásról. Időközben Kádár János visszanyerte Brezsnyev bizalmát is. Részletesebben: Majtényi 2012: 94-99.
- 188 1984 nyarán például 25%-os kamatra adott kölcsön 100 ezer forint egy „magas állású tanácsi tisztviselőnek, amit ismerőse nem tudott megfizetni, emiatt Cs. Pál írt az MSZMP KB Irodájának, pontosabban Havasi Ferenc KB titkárnak (november 28.) és Szűrös Mátyás KB titkárnak is. A Budapesti Rendőr-főkapitányság gazdasági rendészetének október 6-án, amely azt továbbította a Csongrád Megyei Rendőr-főkapitányság Gazdasági Rendészetének október 18-án. Eközben az Orosházi Városi Bizottság augusztus 22-én fizetési meghagyást adott ki H. Imre ellen, ami szeptember 11-én jogerőre is emelkedett. Békés megyei főügyész levele az MSZMP KB Irodájának. (1986. január 2.) 1972. júliusában a KB Iroda válaszlevele tanúsága szerint (1972. július 17.) kivándorlási kérelmet adhatott be. Nemcsak a KB Irodának írt ekkor, hanem azt is kérte tőlük, hogy a BM-nek továbbítsák a nekik címzett levelét. (1972. július 20.) MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d.
- 189 1951. évi 30. sz. törvényerejű rendelet.
- 190 1954. évi 28. sz. törvényerejű rendelet.
- 191 Horváth 2012.
- 192 Leveleiből az tudható, hogy korábban dolgozott a Bányaiipari Főigazgatóságon, illetve egy korabeli újságcikk szerint alapító tagja volt az Orosháza és Vidéke Áfésznek. Leveleit egy olyan pecséttel látta el, amelyen az szerepelt, hogy okleveles építészmérnök. A tanács környezettanulmányakor azt mondta magáról, hogy Nyugaton szerzett építészmérnöki diplomát, amelyet Magyarországon nem tud kamatoztatni.
- 193 Az 1957-ben megalkotott tsz-nyugdíjrendszer a feltételezett átlagjövedelem alapján számította ki a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak a

járandóságát, hiszen az ő esetükben a téeszek alapításától fogva sem lehetett meg a tíz éves munkaviszony. 1966-tól már rájuk is vonatkozott a 10 éves szolgálati idő, ám nem volt megszakítási szabály. 1966. évi 30. sz. törvényrendelet. A korhatár 5 évvel volt magasabb, mint a munkaviszonyban állók esetében. 10 év munkaviszony esetén jövedelmük 33 százalékát kaphatták (a munkás-alkalmazottak esetében ez az arány 21 százalék volt). 10 és 25 év között évi 2, majd évi 1 százalékkal nőtt ez az arányszám, de a nyugdíj legfeljebb a fizetés 70 százaléka lehetett.

- 194 1972. március 31-én, majd 1974 novemberében például NDK-beli munkavállalása miatt írt az első titkárnak. MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d.
- 195 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. (1977. szeptember 20.)
- 196 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. (1977. október 14.)
- 197 Tomka 2003: 127.
- 198 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. (1982. április.)
- 199 Dr. Berényi 1974: 28.
- 200 Az úgymond „alapvető” fogyasztási cikkek és szolgáltatások árát az állam csökkentette. Tomka 2015: 82.
- 201 MNL OL XIX-C-5 1708. d. 21. t. Szociálpolitikai koncepció.
- 202 Uo.
- 203 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. (1973. december 8.)
- 204 Munkaügyi Minisztérium, Szociálpolitikai Főosztály. Előterjesztés a miniszterhelyettesi értekezlet részére. Távlati Szociálpolitikai Koncepció (vázlat). MNL OL XIX-C-5 1708. d. 21. t. 3498/1973.
- 205 A társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény, a végrehajtásáról szóló 17/1975 (VI.14.) számú minisztertanácsi rendelet, valamint az ezekhez kapcsolódó 3/1975 (VI.14.) számú SZOT-szabályzat.
- 206 Ferge 1991.; *A lakosság jövedelme*, 1983. A nyugdíj megállapításánál az 1929. január 1. utáni szolgálati időt is figyelembe lehetett venni, így a korábbiaknál többen nyugdíjjogosulttá váltak.
- 207 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. 6979. sz. (1982. június 18.)

- 208 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. (1982. augusztus 20.)
- 209 Petőfi Sándor: *A XIX. század költői* (részlet). MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. (1982. augusztus 20.)
- 210 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. (1982. április)
- 211 Uo.
- 212 A 1984. évi V. számú tvr. kimondta, hogy „a társadalombiztosítás irányítását állami szervezetek a társadalombiztosítási tanácsok közreműködésével végzik, illetve a központi igazgatási feladatait a Minisztertanács közvetlen felügyelete alá tartozó országos hatáskörű szervként az Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság az igazgatási szervein keresztül látja el”. (7)
- 213 MNL OL 288. f. 5. cs. 908. ő. e. (1984. április 25.) A szociálpolitika fejlesztése.
- 214 Angelusz–Nagy–Tardos 1987: 270-295.
- 215 Horváth 2012: 46-73.
- 216 Bartha Eszter 2009.
- 217 Tomka 2003; Horváth 2012.
- 218 „Sanyit” – Fekete Sándort – kérte, hogy nézesse meg „Kurucz Sándorékkal”, ha eltekintenek az öt év megszakítástól, akkor a minimális nyugdíj adható lenne. Kurucz S. ehhez hozzájárul, hozzátéve: „a választervezetben utaljunk a »faji« kitételekre, finoman utasítsuk vissza.” MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. 6979. sz. (1987. január 19.)
- 219 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. 6979. sz. (1987. február 4.)
- 220 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. 6979. sz. (1987. február 19.)
- 221 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. 6979. sz. (1987. február 28.)
- 222 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. 6979. sz. (1987. március 31.)
- 223 Uo.
- 224 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. (1987. március 3.)
- 225 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. (1987. március 31.)
- 226 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. (1987. május 27.)
- 227 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. 6979. sz. (1988. március 24.)

- 228 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. [1988. március] A keltezetlen levelet március 25-én iktatták.
- 229 Uo.
- 230 Uo.
- 231 *Békés megyei Népujság*. 1989. október 20.

Gyűrűfű. Múlt, jelen és jövő idő

- 232 Magyar László: Gyűrűfű nincs többé. *Dunántúli Napló*. 1970. december 6. 4.
- 233 *Bács-Kiskun megyei Népujság*. 1971. november 30. 3.
- 234 Serfőző 1995.
- 235 Az aranyvessző elnevezésű növényt – Solidago – ugyanis „veres gyűrűfűnek” is nevezik.
- 236 Erdei 1939.
- 237 Erdei 2004.
- 238 Révai 1955.
- 239 Az *Országos Településhálózatfejlesztési Tanulmányterv* (1960-1963) az ország település-struktúrájának átalakítására fogalmazott meg javaslatokat. Az 1968-as reformfolyamat során megalkotott *Országos Településhálózatfejlesztési Keretterv* (1969) pedig már az átalakításra is konkrét javaslatokat tett.
- 240 Hársfai István: Sötét foltok. *Dunántúli Napló*. 1971. június 20. 4.
- 241 MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 101. ő. e. (1958. október 29.) Beluszky 2003: 241-242.
- 242 Beluszky 2003: 239-240.
- 243 Beluszky 2016: 251-253.
- 244 Beluszky 2003: 79.
- 245 Havas 1980.
- 246 Magyar László: Kihal egy baranyai község. *Dunántúli Napló*. 1968. december 1. 4.
- 247 Magyar László: Kihal egy baranyai község. *Dunántúli Napló*. 1968. december 1. 4.

- 248 1006/ 1971.(III. 16.) sz. korm. határozat a területfejlesztés irányelveiről 3, valamint az 1007/1971 (III. 16.) sz. határozat az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptióról.
- 249 Beluszky 2016: 254.
- 250 Bibó [1975]. A tanulmányt, amely csak posztumusz jelent meg, az OTK-hoz készítette, eredetileg az MTA Igazgatástudományi Bizottsága Közigazgatástudományi Szekciója részére. Horváth M. 2011: 177.
- 251 Beluszky 2003: 251.
- 252 Beluszky 2003: 79-81.
- 253 Beluszky 2003: 82.
- 254 Beluszky – Sikos T. 1982.
- 255 Enyedy 1980.
- 256 Ladányi – Szelényi 2004.
- 257 Virág 2017: 51.
- 258 *A Magyar Népköztársaság Helységnévtára. 1985. 455.; Dunántúli Napló. 1975. január 6. 1.*
- 259 Havas – Schiffer 1983a, 1983b.
- 260 Havas 1980; Juhász 2006.
- 261 Rab Ferenc: Öt évvel ezelőtt, 1970 decemberében néptelenedett el a falu... *Dunántúli Napló. 1975. december 13. 6.*
- 262 Rab Ferenc: Öt évvel ezelőtt, 1970 decemberében néptelenedett el a falu... *Dunántúli Napló. 1975. december 13. 6.*
- 263 Az alsó tagozatos gyermekeket 1970 őszétől ugyanis már Ibafára, a szomszédos, bentlakásos iskolába kellett járatni. Az 1968-as újságcikkek szerint az iskolabezárás már korábban megtörtént. Slachta 2009; Hajnal – Kékesi – Slachta 2009.
- 264 MNL OL XXXII-23-a, 1970. évi népszámlálás reprezentatív adatfelvétele, Gyűrűfű település kérdőívei.
- 265 A korabeli helyi híradásokban szerepelnek például olyan megfogalmazások, hogy november 25-én az utolsó „gyűrűfűi polgár” távozott a faluból. Hársfai

István: Sötét foltok. *Dunántúli Napló*. 1971. június 20. 4.

266 Hársfai István: Sötét foltok. *Dunántúli Napló*. 1971. június 20. 4.

267 Magyar László: Gyűrűfű nincs többé. *Dunántúli Napló*. 1970. december 6. 4.

268 Az 1909-ben született Szabó József a népszámláláskor nem tartózkodott a faluban, és már feltehetően nem is lakott ott. Pécssett, a Liliom utca 17-ben találták meg, ez egy pécsi kertés ház címe, és éjjeliőr volt a pécsi tejipari vállalatnál. A falutól 13 km-re fekvő Bakócán született, és 1929-ban költözött a faluba. Felesége, Szabó Józsefné Huri Katalin ekkor még ott lakott, és az ibafai Petőfi MGTSz gyűrűfűi üzemegységénél dolgozott. 1929-ben, illetve 1932-ben született gyermekeik ekkor már felnőttek voltak. Unokáik közül az 1956-ban született Molnár Zsuzsával is a pécsi címen vették fel az interjút. Ő a pécsi ÁFOR alkalmazottja, szivattyúkezelő volt. Az 1958-ban született Szabó Edittel pedig Szentlőrincen, ő a Baranya megyei Kereskedelmi Vállalatnál dolgozott ellenőrként. Szabó József feleségének szülei, az 1886-ban született Huri József és felesége, az 1893-ban született Huri Józsefné Balázs Erzsébet is velük laktak. Előbbi feltehetően önálló parasztként („földműves” szerepel foglalkozásánál a bejegyzésben), utóbbi pedig a tsz-ben dolgozott. Hivatalosan bejelentettek a család lakásába még egy gyermeket, Somogyi Máriát, aki ekkor Budapesten élt, tanult; feltehetően ő Szabó József egyik dédunokája lehetett.

269 Jellemző, hogy a *Dunántúli Napló* még az almamelléki plébánossal hivatkozva is leírta: „A háború előtti ormánsági elnéptelenedés és Gyűrűfű megszűnése között nincs párhuzam... Gyűrűfű esetében nem elmúlásról, hanem változásról kell beszélni.” Kászon József: 26 éve Almamelléken. *Dunántúli Napló*. 1972. március 25. 3.

270 Magyar László: Gyűrűfű nincs többé. *Dunántúli Napló*. 1970. december 6. 4.

271 Magyar László: Volt-nincs falu. *Nógrád Megyei Hírlap*. 1971. január 13. 6.; *Tolna Megyei Népujság*. 1971. január.

272 *Szolnok megyei Néplap*. 1970. december 22. 3.

273 *Somogy megyei Néplap*. 1970. december 23. 1.

274 Magyar László: Gyűrűfű nincs többé. *Dunántúli Napló*. 1970. december 6. 4.

275 *Az elnémult falu* (1971), 26 perc, r: Magyar József. A film előkészületeiről tudósít:

Dunántúli Napló. 1971. február 7. 9.

- 276 *Arckép egy faluról* (1969), 21 perc, r: Magyar József (A film Nemesgulácsról szól)
- 277 *Nógrád Megyei Hírlap* Eladó egy falu címmel – az MTI-re hivatkozva – adott hírt az esetről: „A falu egyébként egymillió forintért eladó. A Budapesti Filmgyár ugyanis érdeklődött a község megvétele iránt és ennyire értékelték Gyűrűfűt a hajdani lakói. Egyelőre azonban semmiféle konkrét elgondolás nem született: mi legyen a kihalt zselici faluból.” *Nógrád Megyei Hírlap*. 1970. december 4. 1.
- 278 Rezes Zsuzsanna: Gyűrűfű amerikai szemmel. *Somogyi Néplap*. 1971. április 21. 5. Szintén a XI. kerületi tanács vételi szándékáról tudósít: *Dunántúli Napló*. 1971. június 16. 4.
- 279 Az erdők vadjai húzódtak az „elnémult faluba”. *Somogy Megyei Hírlap*. 1971. május 29. 1.
- 280 *Pest Megyei Hírlap*. 1972. november 19. 6.
- 281 *Pest Megyei Hírlap*. 1972. november 19. 6.
- 282 Magyar 1977; Sipos 1985.
- 283 Beluszky Pál: Gyűrűfű és ami következik. Elkerülhető-e a kistalvak pusztulása? *Magyar Hírlap*. 1974. június 15. 7.
- 284 Rab Ferenc: Öt évvel ezelőtt, 1970 decemberében néptelenedett el a falu... *Dunántúli Napló*. 1975. december 13. 6.
- 285 *Dunántúli Napló*. 1982. május 27. 7.; 1983. február 22. 7.; 1986. június 4. 6.
- 286 Havas Gábor-interjú. 1956-os Intézet Oral History Archívuma (Interjúkészítő: B. Révész László)
- 287 Beluszky 2016: 253.
- 288 Beluszky 2016: 256-257., Beluszky 2003: 249-250.
- 289 Berki 2011: 51-60.
- 290 *Dunántúli Napló*. 1977. szeptember 27. 3.
- 291 Szigethy András: Faluábrándjaink. *Heves megyei Népszava*. 1982. augusztus 7. 3.
- 292 Papp 2012. 92-94. *A Vas megyei tanács elnöke harangot lopat* című rész.
- 293 Pozsgai Zoltán: Félreverték a harangot. *Vas Népe*. 5. o.; *Zalai Hírlap*. 1977. november 20.; *Népszava*. 1977. október 4.; *Zalai Hírlap*, 1977. december 11.

- 294 A megyei hírlapok ugyan 1988-ban rövid hírekben tudósítottak arról, hogy a szomszédos Korpád lett a második Gyűrűfű, amelyet elhagytak utolsó lakói is, de ez a hír nem kapott különösebb visszhangot. *Pest megyei Hírlap*. 1988. június 25. 8.; *Nógrád megyei Hírlap*. 1988. június 25. 3.
- 295 Borsos 1999; Borsos 2007.
- 296 Borsos et al. 2007:49, 73–76.
- 297 Borsos 1999: 20.
- 298 Ez a „Gyűrűfű” nem az a „Gyűrűfű”. *Dunántúli Napló*. 1996. január 23. 8.

„Váljunk el”. Telek, lakás és kertes ház

- 299 MNL OL M-KS 288. f. 46. cs. 1. ő. e
- 300 Uo.
- 301 Kocsis 2009: 83-85.; Csomós 2006; Keller 2016.
- 302 Kocsis 2009: 116-120.
- 303 Kocsis 2012; Kocsis 2006.
- 304 Kocsis 2009: 99.
- 305 1961–1965 között 2596, 1966–1970 között 31 095, 1971 és 1975 között 112 103, 1976 és 1980 között 153 129, 1981 és 1985 között 129 975, 1986–1991 között 73 983 panellakás épült. Kocsis 2009: 102.
- 306 MNL OL 288. f. 4. cs. 92. ő. e. (1968. június 19-20., kibővített ülés). Kocsis 2012: 198.
- 307 Kocsis 2012: 163-164.
- 308 Kocsis 2012: 161-162.
- 309 Kocsis 2012: 198-199; Horváth 2012: 108-122.
- 310 Szívós 2012.
- 311 Nagy 2013: 396.
- 312 MNL OL M-KS 288. f. 46. cs. 1. ő. e
- 313 MNL OL M-KS 288. f. 15. cs. 260. ő. e. Feljegyzés a Gazdaságpolitikai Bizottság 1973. november 26-i üléséről.

- 314 MNL OL M-KS 288. f. 15. cs. 260. ő.e. Feljegyzés a Gazdaságpolitikai Bizottság 1973 november 26-i üléséről.
- 315 MNL OL M-KS 288. f. 46. cs. 1. ő. e
- 316 K. Béla bevallása szerint 1 400 forintot fizettek az ingatlanért. A feleség egy későbbi levelének tanúsága szerint viszont ennél drágábban, 30 000 forintért vásárolták meg a házat, illetve havonta – eltartási díjként – 1000 forintot adtak az idős párnak.
- 317 Az általuk megvásárolt házat (és az utcának azt a felét, ahol a ház állt) a helyi tanács kisajátította, mivel ott OTP-társasházakat kívántak építeni. A házban lakó idős házaspárt a tanács másfélszobás tanácsi lakásban helyezte el. K. Béláéknak pedig „kártalanításként” 405 176 Ft-ot ajánlott fel. (Ebből az összegből azonban még levonták az idős házaspárnak adott lakás értékét, vagyis 49 379 forintot.)
- 318 MNL OL M-KS 288. f. 46. cs. 1. ő. e
- 319 MNL OL M-KS 288. f. 46. cs. 1. ő. e
- 320 Uo.
- 321 MNL OL M-KS 288. f. 46. cs. 1. ő. e.
- 322 MNL OL M-KS 288. f. 46. cs. 1. ő. e
- 323 Uo.
- 324 1977. február 9-én „jogcím nélkül” bejelentették kiskorú gyermeküket az idős házaspár szanálás után kapott tanácsi lakásába (ők időközben elhaláloztak). A megüresedett lakást a hatóságnak nem jelentették, így az ily módon a birtokukban maradt. MNL OL M-KS 288. f. 46. cs. 1. ő. e
- 325 Uo.

Munkás, paraszt és értelmiségi. Társadalom a tervezőasztalon

- 326 OSA (Vera & Donald Blinken Open Society Archive) 361. f. 3. d.
- 327 OSA 361. f. 3. d.
- 328 OSA 361. f. 3. d.
- 329 Tamás Pál 1988: 480. A magyar szociológia hatvanas évekbeli történetéhez részletesen lásd: Szántó 1998.

330 *Szolnok Megyei Néplap*. 1961. január 1. 1.

331 Ahogy Tamás Pál megállapítja: „Magyarországon a modern szociológia önálló intézményrendszerrel, szakmai-politikai ambíciókkal és megismerési programmal a hatvanas évek első felében jelent meg.” Tamás 1988: 455. 1961-ben alakult meg az MTA Szociológiai Bizottsága, 1963-ban pedig az MTA Szociológiai Kutatócsoportja (később Intézete). 1967-ben hozták létre az MSZMP Társadalomtudományi Intézetét, majd 1970-ben egy Agit-Prop. Bizottsági határozat nyomán az ELTE Szociológia Tanszékét (később: ELTE Szociológiai Intézete), s ezzel megindult a szociológia oktatása az egyetemen. Uo. 480.

332 A társadalmi rétegződés leírására alkalmas modellnek Ferge Zsuzsa a következőt tartotta: I. Szellemi foglalkozásúak: 1. Vezető állásúak és értelmiségiek: 1/a Államigazgatási és gazdasági vezetők (a hatalmi hierarchia csúcsa), 1/b Magasan kvalifikált szellemi dolgozók (a tudásszint hierarchiájának csúcsa); 2. Egyéb szellemi dolgozók: 2/a Középszintű szakemberek, 2/b Irodai dolgozók. II. Fizikai foglalkozásúak nem mezőgazdasági jellegű munkakörben: 1. Szakmunkások: 1/a Anyagi termelésben (ipar, építőipar, esetleg közlekedés), 1/b Más ágakban; 2. Betanított munkások: 2/a Anyagi termelésben (ipar, építőipar, esetleg közlekedés), 2/b Más ágakban; 3. Segédmunkások; 4. Hivatalsegéd, stb. III. Mezőgazdasági fizikai dolgozók: a/ Állami gazdasági munkások mezőgazdasági munkakörben, b/ Termelőszövetkezeti tagok, mezőgazdasági fizikai munkát végzők, c/ Egyéni parasztok, d/ Mezőgazdasági napszámosok, alkalmi munkások (Ferge 1969.). A statisztikai adatok elemzésénél többnyire a következő munkajelleg-csoportokat különböztette meg: 1. vezető állásúak és értelmiségiek, 2. középszintű szakemberek, 3. irodai dolgozók, 4. szakmunkások, 5. betanított munkások, 6. segédmunkások, hivatalsegéd, stb. 7. mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak. Esetenként külön kategóriaként kezelte még a (8.) nyugdíjasokat és kereset nélkülieket, vagy a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúakon belül megkülönböztették a (7.) mezőgazdasági munkásokat és a (8.) napszámosokat, alkalmi munkásokat.

333 Ferge Zsuzsa ezzel kapcsolatban megállapította: „A munkamegosztás természetesen nemcsak elvont tárgyi viszonyokat jelent, hanem az emberek vagy emberek csoportjai között kialakuló kapcsolatok rendszerét is. Ezek a viszonyok [...] a leglényegesebb társadalmi viszonyok.” Ferge 1969: 78.

- 334 Ferge 1969. Különösen: *A társadalmi munkamegosztás mint a társadalmi rétegződés alapja szocialista viszonyok között. Elméleti dimenziók* c. alfejezet. 77-85.
- 335 Andorka 1995a: 36.
- 336 Kemény István a kötet előszavában kiemelte, hogy „a rendek és osztályok történelmi tárgyalásában a termelési eszközök tulajdona mellett Weber igen nagy jelentőséget tulajdonított a katonai eszközök (fegyverek, ellátás) és az igazgatási eszközök tulajdonának (...) A modern bürokratikus államhatalom kialakulását és fejlődését vizsgálva döntő lépésnek minősítette az említett eszközök fokozatos államosítását.” Kemény 1992b: 49.
- 337 Az MSZMP Központi Bizottsága Agit. Prop. Bizottságának állásfoglalása a szociológia helyzetéről és a további feladatokról. 1967. október (az állásfoglalást 1966. február 23-án fogadták el.) MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 85. ő. e.
- 338 ÁBTL (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) V-155912/1-4.
- 339 OSA 361. f. 2. d. „Nagy Mezei András-interjú”. II.
- 340 OSA 361. f. 2. d. „Nagy Mezei András-interjú”. II.
- 341 OSA 361. f. 1. d. „Egy készülő könyv kefelevonata”
- 342 MNL OL M-KS 288. f. 7. cs. 447. ő. e.
- 343 Először a Titkárság tárgyalta 1974. február 25-ei ülésén a Központi Bizottság „irányelveit a munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről” (MNL OL M-KS 288. f. 7. cs. 447. ő. e.), majd miután a Központi Bizottság is megvitatta 1974. március 19-20-án (MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 125-126. ő. e.), a Titkárság 1974. április 16-i ülésén véglegesítette a beterjesztett irányelveket és a határozati javaslatot (MNL OL M-KS 288. f. 7. cs. 452. ő. e). 1975-ben az MSZMP Központi Bizottsága a Központi Statisztikai Hivatalt bízta meg egy osztályelméleten alapuló rétegződésmo­ dell kidolgozásával, mely előírta, hogy az osztályokon belül kell elkülöníteni az egyes rétegeket. E séma alapján vizsgálták később a magyar háztartások jövedelemszerke­ zetét. Andorka 1995a: 36-37.
- 344 Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának tájékoztató jelentése az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a szociológia helyzetéről és feladatairól. MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 281. ő. e.

- 345 Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya tett javaslatot a Titkárságnak a statisztikai csoportosítási rendszer módosítására, melyet előbb a Titkárság, majd a Politikai Bizottság elé terjesztettek. MNL OL M-KS 288. f. 7. cs. 727. ő. e.
- 346 Kolosi 1984; Kolosi 1987.
- 347 Szelényi Iván gondolatmenetének lényege, melyet először *Szocialista vállalkozók* című könyvében (Szelényi 1988.) fogalmazott meg, az, hogy a nyolcvanas évekre „az értelmiség és a bürokrácia összefonódására épülő értelmiségi hatalmi projekt megbukott”, és ekkor „a bürokratikus uralkodó elit a második gazdaságban történő nyitással egy olyan stratégiát talált, mely működőképes alternatívája az értelmiséggel való hatalommegosztásnak.” A kor társadalmát úgy ábrázolta, hogy „a hatalom és a privilégiumok megszerzésében a meghatározó a politikai tőke birtoklása maradt, de ez kiegészült az értelmiségnek tett koncessziók nyomán jelentőségében felértékelődött kulturális tőkével, illetve a második gazdaság térnyerésével most újonnan megjelenő gazdasági tőkével.” Szelényi 1996: 397-398. Ismerteti: Valuch 2001: 106-107.
- 348 Kulcsár 1980, 1986.
- 349 Szalai 1994: 475.
- 350 Szalai 1994: 475; Léderer 2002: 148–149.
- 351 Tomka 2011: 220.
- 352 Zapf 2002.
- 353 Raymond Aron kötetét (1964) 1967-ben kiadták magyarul, ami kétségkívül hatással volt a magyar szociológiára, illetve a gazdaságtörténetírásra. Legalább közvetett módon hatott a szocialista modernizációról szóló írásokra Polányi Károlynak a nagy átalakulásról írott, először 1944-ben megjelent műve, mely szerint az átmenet a modernizációba sehol – még a kapitalizmusban – sem spontán módon, hanem az állam beavatkozása által történik meg: Polányi 1944.
- 354 Tamás Pál 1985: 219–226.
- 355 Szalai 1998, 2002.
- 356 Romsics 2010: 473.

- 357 Szegő Krisztina: A gazdálkodó faragásai. *Pest Megyei Hírlap*. 1989. július 5. 5.
- 358 Sárosi 1971: 208-209.
- 359 A hatvanas évektől újjászülető magyar szociológia – eltávolodva a rétegződés sztálini modelljétől (munkásosztály, parasztosztály, értelmiségi réteg hármassága) – saját gyakorlatában végső soron elvetette az osztályelemzés lehetőségét. A rétegmodell és más, több kategóriát alkalmazó alternatív megközelítések pedig, a korábbi, egyenlőséget hangsúlyozó leírásokhoz hasonlóan, ugyancsak elterelték a figyelmet a korabeli társadalmat feszítő alapvető ellentétekről (Majtényi 2005). Ezzel szemben hangsúlyozandó, hogy a társadalmi tapasztalatok nagyobb társadalmi csoportokhoz és azoknak megfeleltethető identitásokhoz, a fogalomnak a társadalomtörténetben általánosan használt értelme szerinti osztályokhoz is kötődhetnek (Éber – Gagyai 2014). Az osztály kategória ugyanakkor nemcsak a közös tapasztalatokat és az ebből fakadó identitást, hanem az összehangolt egységes fellépésre, a kollektív cselekvésre való képességet is jelöli, amelynek megléte erősen kérdéses az államszocializmusban. Az osztályfogalom használatának lehetőségét még tovább gyengíti az a körülmény, hogy maga a kifejezés a korban a hétköznapi emberek életében, nyelvhasználatában elsősorban a rendszer által konstruált kategóriákat jelentett (Fitzpatrick 1988, 1993). Mindezt szem előtt tartva – a nagyobb társadalmi csoportok és a hozzájuk kapcsolódó identitások és tapasztalatok létezését, s egyúttal e társadalmi csoportok fragmentáltságát is érzékeltetendő – használom az osztály fogalmát többesszámban a kötetben, illetve írok „középosztály” helyett „középrétegekről”.
- 360 Az elit fogalmához és annak alkalmazhatóságáról lásd: Majtényi 2009.

„Egy úr Pannóniából”. Átalakuló elitek

- 361 Kass 2001: 223-224.
- 362 A tárgyi emlékek egy részét (érmek, plakettek, keretezett képek, emléktárgyak, aláírás-bélyegzők, bélyegzőpárnák, pecsétnyomók, műbőr táskák és mappák, gyufagyűjtemény, szivarkadobozok stb.) utóbb a levéltár átadta a Savaria Múzeumnak, a könyvek egy részét a Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtárnak.

Halála után hagyatékának kisebb része a család tulajdonában maradt.

363 Térítésmentes vadászjegyet az ötvenes években elvileg a hivatásos vadászok kaphattak, esetenként a diplomáciai testület tagjai. Meghívásos vadászatoknál a vadászjegyet helyettesítette a (különleges) vadászati engedély. Az elit vadászó tagjai sokszor egyszerűen vadászjegy nélkül vadásztak, vagyis orvvadásztak. Először hallgatólagos megegyezésen múlt, ki és hol vadászhatott. Később az Egyetértés Vadásztársaság tagjai vadászhattak a rezervátumok területén. Majtényi 2009.

364 A hatásköri lista azon tisztségek jegyzéke, amelyekről elvileg közvetlenül a pártvezetők döntöttek. 1950-ben az új jegyzék kiadásával 3812-re emelték ezeknek a pozícióknak a számát, az 1950-es évek közepén 2414-2261, 1966-ban 2789, 1987-ben 1241, 1988-ban 435 ilyen tisztség volt. T. Varga – Szakadát: 1992: 75.; T. Varga 1998.

365 MNL VaML (Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára) XIV-64. 1-83. d.

366 Nagybátyja, Geiszler István a helyi szociáldemokrata párt egyik vezetője volt; később róla utcát neveztek el Szombathelyen a szocializmusban.

367 Andorka 1982: 137-177.

368 A szakirodalom megkülönbözteti egymástól a generáció fogalmát (generation), mely a rokonságon belül egy korosztályt jelöl, így például beszélhetünk nagyszülők és unokák, vagy szülők és gyerekek generációjáról, az egyes generációk közötti kapcsolat időben gyakran harminc évet vagy még annál is hosszabb időtartamot jelenthet. A kohorsz fogalma ennél specifikusabb életkorcsoportot, közel egyidőben született embereket jelent, akiknek ebből következően közösek a „történelmi tapasztalataik”. Hareven 2000: 132.

369 Andorka 1982: 139.

370 1952. június 23-án az MDP KV Párt- és Tömegszervezetek Osztályának vezetője, Kovács István javasolta felmentését funkciójából. Július 2-ával váltották le, és augusztus 2-án jelölték a Helyi Ipar Minisztériuma Lakásgazdálkodási Igazgatósága vezetőjének.

371 MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 306. ő. e. (1954. március 29.)

372 Tóth József 2001: 34.

- 373 Gonda György, Vas megye tanácselnöke. I. Interjú. (1978. január 12.) Készítette: Shlett István, Törzsök Erika és Molnár Adrien. Kézirat. KISZ-kutatás.
- 374 Kelemen 2001: 26-27. o.
- 375 MNL VaML XIV-64 43. d.
- 376 Illés 2006: 364-368.
- 377 Nyugdíjasként is munkálkodik. Nem hagyta, hogy vadászt faragjanak belőle. *Szabad Föld*. 1998. július 21.
- 378 1948-ban az egyesület közgyűlése alelnöknek, 1959-ben mint tanácselnököt pedig díszelnöknek választotta meg. Államtitkári kinevezése után, 1980-ban külön levélben kereste meg a klub, melyben az összes Haladás sportrendezvényre meghívták és kérték, hogy a továbbiakban is támogassa az egyesületet. MNL VaML 72. d. 8. t.. Szombathelyi Haladás Vasutas Sport Egyesület, valamint 34-36. számú melléklet.
- 379 Szilágyi 2001: 68.
- 380 Kelemen 2001: 18., 27., 28.
- 381 Kelemen 2001: 25.
- 382 MNL VaML XIV-64. 44. d.
- 383 MNL OL M-KS 288. f. 6. cs. 748. ő. e. (1978. június 13.)
- 384 MNL VaML XIV-64 47. d.
- 385 MNL VaML XIV-64 3. d. 1. t.; 4. d. 1. t.; 80. d.; 81. d.; 82. d.; 83. d.; 84. d.
- 386 Tisztelet Gonda Györgynek. 2001. 218. Vályi Péterrel, Faluvégi Lajossal és Hetényi Istvánnal is jó viszonyt ápolt. MNL VaML XIV-64 3. d.
- 387 Kelemen 2001: 31-32.
- 388 MNL VaML XIV-64. 80. d.
- 389 MNL OL M-KS 288. f. 5/748. ő. e. (1978. június 13.)
- 390 MNL VaML XIV-64 80. d. (1979. augusztus 24.)
- 391 MNL VaML XIV-64 80. d.
- 392 Sinkovits Imre egy alkalommal képeslapon versben üdvözölte Gondát. „Hát! Beérett a gyümölcs: *Fődi!* / Szerettem vón, *ott* örüni! / De az élet kegyetlen: / dógom vót e *rút Pesten!* / Ám amit a Hírlapba, / mondtál, *nevem* kiírva: / az bíz

meg nem illetett! / Csak *jóságod* volt *e tett!* / No de sebjaj! Megszógálom! /
Megyünk haza! Még a nyáron! / Adósságom lerovom! / Nejed kezét csókolom!”
(1985. III. 3. éjjel 1 30) MNL VaML XIV-64. 80. d.

393 MNL VaML XIV-64. 80. d.

394 Benke 2001: 227.

395 MNL VaML XIV-64 11. d.1. t.

396 MNL VaML XIV-64 11. d. 3. t.

397 VaML XIV-64 12. d. Gonda György folyóiratokban, újságokban megjelent tanulmányai, cikkei 1960-1978.

398 Gonda György, Vas megye tanácselnöke. I. Interjú. (1978. január 12.) Készítette: Shlett István, Törzsök Erika és Molnár Adrien. Kézirat. KISZ-kutatás.

399 MNL VaML XIV-64. 5. d. 4. t.

400 A megyei tanács vezetőit szervezett utazás keretében vitte el világot látni a jutalmazási keret terhére. Ezekért az utaz(tat)ásokért kapott kritikákat, de az egyik miniszterelnök-helyettes, Fehér Lajos rendre megvédte. Kelemen 2001: 18. 1976 májusában például Magyar Kulturális Hetet rendeztek Grazban, amely Stájerország, Graz, illetőleg Vas Megye és Szombathely kulturális kapcsolatait volt hivatott erősíteni. Egy év múlva Stájerországi és Grazi Hetet rendeztek Szombathelyen. 1977 júliusában indult évi rendszerességgel a ma is tartó Mogersdorfi konferenciasorozat. A Mogersdorfi Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion – amelyen 2008-ban e sorok szerzője is részt vett – egy személyes kapcsolódási pont a biográfiában. Utazásai idővel a határ menti kulturális kapcsolatok kiépítését szolgálták.

401 MNL VaML XIV-64 71. d.

402 MNL VaML XIV-64 26 d.; MNL VaML XIV-64 27. d.

403 VaML XIV-64 47. d.

404 1978 júniusában tájékoztatta a Politikai Bizottságot az MSZMP KB Titkársága arról, hogy Borbély Sándor „konzultációt folytat” Gonda György kinevezéséről. MNL OL M-KS 288. f. 7. cs. 553. ó. e.

405 T. Varga – Szakadát 1992: 73-95.

406 Devecseriné Huszár 2001: 171.

407 A Gazdaságpolitikai Bizottság 1977. április 25-ei állásfoglalása alapján a Minisztertanács megszüntette az Országos Környezetvédelmi Tanácsot és Titkárságát, valamint az Országos Természetvédelmi Tanácsot és az Országos Természetvédelmi Hivatalt. Egyidejűleg 1977. október 1-jével létrehozta az Országos Környezet- és Természetvédelmi Tanácsot, amelyet „társadalmi szervezetként” alakítottak meg, és az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatalt, amelyet mint „állami szervet” alakítottak meg. 1035/1977. (VIII.28.) MT. Sz. határozat. Előbbi elnökének a Politikai Bizottság 1978. január 24-ei határozata alapján a Minisztertanács Straub F. Brunó akademikust nevezte ki.

408 MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 748. ő. e. (1978. június 13.)

409 1979 októberében Mongóliában, Ulánbátorban, 1980 október-novemberében Londonban járt. 1981-ben Párizsban és Stockholmban is tárgyalt, 1982-ben egy környezetvédelmi konferenciára ismét Stockholmba utazott. 1983 február-márciusában Moszkvában készített elő egy „Magyar-szovjet környezetvédelmi együttműködést”, majd áprilisban az NDK-ban (Berlinben, Drezdában, Potsdamban, Lipcsében) „német-magyar kétoldalú együttműködés”-ről tárgyalt. 1984 júniusában az NSZK-ba, Münchenbe egy környezetvédelmi konferenciára látogatott el. Rendszeresen megfordult Svájcban, mivel az ún. SAEP-ot (senior advisers to ece governments on environmental problems – vezető tanácsadók környezetvédelmi problémákkal foglalkozó ülését) minden esztendőben Genfben tartották. A ránk maradt iratokból úgy tűnik, hogy 1979 és 1984 között, az 1981-es év kivételével, minden évben részt vett a rendezvényen.

410 MNL VaML XIV-64 53. d.

411 MNL VaML XIV-64 54. d.

412 MNL OL M-KS 288. f. 5/884. ő. e. (1983. június .7.)

413 MNL OL M-KS 288. f. 5/509. ő. e. (1984. május 8.)

414 Ezúttal Havasi Ferenc és Lázár György beszélgetett vele „munkakörének változásáról”. MNL OL M-KS 288. f. 5/912. ő. e. (1984. június 5.). Nyugdíjazása saját kérésére történt. MNL OL M-KS 288. f. 5/913-914. ő. e. (1984. június 5.)

415 Devecseriné Huszár 2001: 171.

416 István Lajos búcsúbeszéde. 2001. 243.

417 VaML XIV-64 64. d.

418 Csak felsorolásszerűen néhány szervezet azok közül, amelyekben ekkor tevékenykedett: Nyugat-Pannónia Eurégió Tanácsa, Vas Megyei Közgyűlés Területfejlesztési és Környezetvédelmi Bizottsága, Vas Megyei Honismereti Egyesület, Vas megyei Önkormányzatokért Egyesület, Magyar Építészek Kamarája és Szövetsége (Gonda György a Nyugat-dunántúli Területi Testület tagja volt), Vasi Szemle Szerkesztő Bizottsága, Magyar Zeneművészeti Társaság, Szombathelyi Színházalapító Társaság, Pro Natura Természetkutató Egyesület, Környezetvédők Kormorán Klubja, Bartók Fesztivál és Szeminárium és a Bartók Fesztivál Barátainak Köre, a Kőszegi Európa Ház Egyesület. MNL VaML XIV-64 61. d.

419 Benke 2001: 229.

420 1960-ban megkapta a Munka Érdemrend arany fokozatát (amit aztán ötévente, ismét és ismét odaítéltek neki, így 1965-ben, 1970-ben és 1975-ben is), s 1967-ben a Szocialista Hazáért Érdemrendet. 1977-ben Hild János emlékérmét kapott, 1981-ben Rehabilitációért emlékérmét. 1984-ben a Hazafias Népfront Széchenyi István kitüntető plakettjét kapta meg, illetve nyugdíjazásakor a Munka Vörös Zászló érdemrendjét. 1985-ben az OKTH vezetőjeként Pro Natura elismerésben részesült. Vas megyei tevékenységét is többszörösen elismerték. 1988-ban Sárvár díszpolgárává választotta. A rendszerváltás után Vas Megye Közgyűlésétől megkapta a Gayer Gyula kitüntető emléklakettet (1994), majd Vas Megyéért Díjat adományoztak neki (1995). 1992-ben a TIT-től Kiváló Ismeretterjesztésért kitüntetést, a Savaria Nyári Egyetem elnökségétől jubileumi emléklakettet kapott. A Mozgássérültek Szövetsége az Ember az emberért kitüntetést adományozta neki. MNL VaML XIV-64 1. d. 2-5. t.

421 Kurtág 2001: 240. o.

422 MNL VaML XIV-64 3. d. 3. t.

423 Egy úr Pannóniából. Kovács Gergelyné és Tardy János beszélgetése. 2001. 105.

Kávé és pálinka. Kvázi középosztályok

- 424 PSZL (Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár) 913. f. 12. ő. e.
- 425 Magyarországon még a NÉKOSZ keretein belül 1947-től középiskolás kollégiumokat és egyetemi előkészítő tanfolyamokat szerveztek. „Részben ezek utódaként, részben új alakításként”, 1948-ban kilenc szakérettségis tanfolyamot indítottak. Pogány Mária: A NÉKOSZ és a szakérettségis pedagógiai és politikai törekvései. (kézirat) A Szovjetunióban 1919-től létezett a RABFAK, a munkásfakultások intézménye. Kovács M. – Örkény 1991: 7.; A szakérettségis iskolák hangsúlyozottan politikai és ideológiai keretek között működtek, egészen 1955-ben történt megszüntetésükig. 1954. február 10-én az MDP PB határozatot adott ki a felsőoktatás színvonalának emelése érdekében, s erre irányuló intézkedésként értékelhető – a kedvezőtlen tapasztalatok hatására – a szakérettségis oktatási forma megszüntetése is. 105/1955. OM. sz utasítás. *Oktatási Közlöny*. 1955. 24. sz. 338. Diószegi Csipetits – Koncz 1987: 16. Az NDK-ban hasonló céllal alakították az 1946 és 1962/63 között létezett Arbeiter- und Bauern Fakultätnak (munkás-paraszt karok) nevezett intézményt, valamint a Vorstudienabteilungnak (előkészítő osztály) nevezett egyetemi, főiskolai előkészítő tanfolyamokat, melyeket még 1945-1946-ban a szovjet megszállási övezetben alakítottak. Miethe 2003: 92-103.
- 426 1919 – 1, 1920 – 3, 1921 – 4, 1922 – 4, 1923 – 2, 1924 – 6, 1925 – 11, 1926 – 7, 1927 – 16, 1928 – 20, 1929 – 29, 1930 – 20, 1931 – 26, 1932 – 33, 1933 – 40, 1934 – 18, 1935 – 9, 1936 – 0, 1937 – 1. Saját számítások (N – 250). A számítások a szakérettségisekkel 1984-ben felvett kérdőíveken alapulnak; ezek a következő őrzési egységek alatt találhatóak a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban: PSZL 913. f. 1-11. ő. e.
- 427 Andorka 1982: 139.
- 428 PSZL 913. f. 12. ő. e.
- 429 A számítások alapja az 1949. évi népszámlálás és az 1962-1964. évi mobilitási adatfelvétel.
- 430 A korszakkal foglalkozó történeti munkák viszonylag kevés figyelmet szentelnek annak a körülménynek, hogy a szociológusok mely adatok,

statisztikák felhasználásával, milyen szociológiai módszerek alkalmazásával jutottak e következtetésekre. Ezzel szemben Andorka Rudolf sokat hivatkozott, *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon* című könyvében lépten-nyomon hangsúlyozza az alkalmazott vizsgálati módszerekben rejlő ellentmondásokat, az összehasonlító vizsgálat nehézségeit. (A legfőbb problémát a statisztikai adatok értelmezése során az jelentette, hogy az 1890 és 1930 közötti népszámlálások más kategóriákat alkalmaztak, mint a háború utáni népszámlálások és mobilitási adatfelvételek. Andorka 1982: 39. Andorka Rudolf könyvében a népszámlálások eredményeit (az 1890. évi népszámlálástól kezdődően, de döntően az 1930., 1949. évi népszámlálások adatait) vetette össze, illetőleg a mobilitási adatfelvételekkel egybeeső 1963. és 1973. évi mikrocenzusok adataihoz viszonyította azokat. E négy adatfelvétel alkalmával az apa foglalkozására is rákérdeztek a kérdezőbiztosok. (Először az 1930. évi népszámlálás alkalmával Laky Dezső javaslatára került be a kérdőívekbe a „Mi volt atyjának foglalkozása?” kérdés.) Andorka 1982: 265.

431 Majtényi 2005.

432 A foglalkozási rendszer változása elsősorban strukturális mobilitást eredményezett, és ehhez képest a cirkuláris mobilitás lehetőségei korlátozottak voltak. Kemény 1967.

433 A mobilitás kérdéséről részletesebben is írok: Majtényi 2005a, 2005b.

434 Az ipari alkalmazotti réteg létszáma jelentősen nőtt. Magyarországon is szükség volt a munkaszervezés módszereinek meghonosításához egy olyan alkalmazotti rétegre, amelynek tagjai nem fizikai munkával veszik ki részüket a termelési folyamatból, hanem szervezik és irányítják azt.

435 Megfelezett élet (Csizmadia Ervin beszélgetése Kemény István szociológussal, 1990). Kemény 1991: 182.

436 Müller – Lüttinger – König – Karle 1995: 229-262.

437 Andorka 1995b: 420.

438 Majtényi 2005.

439 PSZL 913. f. 12. ő. e.

440 PSZL 913. f. 12. ő. e.

441 PSZL 913. f. 12. ő. e.

442 Berger – Luckmann 1998: 233.

443 PSZL 913. f. 12. ő. e.

444 Berger 2018.

445 Összefoglalóan: Utasi 1997: 3-9.; Utasi 2000: 11-19.

446 Kemény 1991.

447 Dupcsik 2008.

448 PSZL 913. f. 12. ő. e.

449 PSZL 913. f. 12. ő. e.

„De elmehet a Kádár Jani a picsába!” Láthatatlan alsóosztályok

450 „Durva ember vagyok”. Bogár Béla szobafestő. OSA 356-1-6. 1. d.

451 „Durva ember vagyok”. Bogár Béla szobafestő. OSA 356-1-6. 1. d.

452 Az alsó osztályok (lower classes) fogalma itt a szocialista korszak leszakadó társadalmi csoportjait jelöli, amelyekre sok szempontból az underclass-kategória (társadalmi lét alatti osztály) is alkalmazható lehet; ahogy a kötetben több helyen is utalok rá, a kirekesztés, kizárás mechanizmusai ugyanis sok szempontból „társadalom alattivá” változtatták az ő helyzetüket.

453 Lackó 1968; Bódy 2010; Nagy 2016.

454 Kemény 1990: 9–10.

455 Fél – Hofer 1997; 2010;. 2016.

456 Fél – Hofer 2010.

457 Elsősorban az elméleti szempontból legjelentősebb, a *Mi korrekt parasztok* című kötet: Fél – Hofer 2010.

458 Sárkány 1983.

459 Kovách 2003; Valuch 2003; Bartha Ákos 2010.

460 Juhász 1986-1987.

461 *Fekete vonat*. 1967. Szövegíró-zeneszerző: Havasy Viktor. Előadó: Poór Péter. Hungaroton.

462 Szelényi 1992.

463 „Durva ember vagyok”. Bogár Béla szobafestő. OSA 356-1-6. 1. d.

464 „Durva ember vagyok”. Bogár Béla szobafestő. OSA 356-1-6. 1. d.

465 „Durva ember vagyok”. Bogár Béla szobafestő. OSA 356-1-6. 1. d.

466 „Durva ember vagyok”. Bogár Béla szobafestő. OSA 356-1-6. 1. d.

467 Ez igaz lehetett nemcsak a szegényekre, az alsó osztályokra, hanem minden olyan társadalmi csoportra, amelynek szempontjai kívül rekedtek a hivatalos diskurzusokon, így például azokra a fordulat évei után deklasszáldott elit- vagy középosztálybeli családokra, amelyek ekkor már akár a modernizációként, középosztályosodásként ábrázolt jelenségek nyertesei is lehettek. A Rainer M. János könyvében leírt, háború előtti középosztály Kádár-kori sorsát jellemző magatartások is rezilienseknek tűnnek. Ilyen magatartást tükröz Antall Józsefnek állítólag 1957-ben, Fehér Ferencnek mondott mondata is: „Én most alámerülök és kibekkelem őket.” Rainer M. 2008: 198.

468 „Durva ember vagyok”. Bogár Béla szobafestő. OSA 356-1-6. 1. d.

469 Zsille 1978.

470 Zsille 1978: 23.

471 A reziliencia fogalmát az államszocializmusok kapcsán eddig csak szórványosan használták. A fogalmat elvileg lehet vonatkoztatni magukra a rendszerekre, és a rendszereken belül megmutatkozó egyéni és kollektív magatartásformákra is. Stephen Kotkin az államszocializmus bukásáról írva a reziliencia, azaz a rugalmasság rendszerszintű hiányát említette, vagyis hogy a rezsimnek nehezen voltak képesek alkalmazkodni a változó körülményekhez. Kotkin 2009: 15. Sheila Fitzpatrick a családok rezilienciáját említette egy helyütt az állami ideológia által diktált normákkal szemben. Fitzpatrick 1999: 140.

472 A pszichológia rezilienciaként határozza meg azt a képességet, amelynek révén az áldozat – például a művészet eszközeivel – eltávolítja magát az egykori traumától, és mindeközben átformálja, újrateremti önmagát (saját önértékelését, öntudatát). Békés 2002. A kisebbségi csoportok helyzetével foglalkozó történetírás – közvetve a pszichológiából átvéve a fogalmat – reziliencia néven tartja számon azt a képességet, amelynek révén valamely kisebbségi helyzetű

csoport, közösség képes periférikus helyzetét újraértelmezni, saját jelentésekkel telíteni, és ezzel átalakítani, kitörve azokról a keretektől, amelyek közé az elnyomó uralmi rendszer kényszerítette (volna). Kicza ed. 1993; Godall, Cadzow 2009; Parent, Wiethaus 2013. Összefoglaló elemzés: Székely 2015.

473 „Durva ember vagyok”. Bogár Béla szobafestő. OSA 356-1-6. 1. d.

474 „Durva ember vagyok”. Bogár Béla szobafestő. OSA 356-1-6. 1. d.

„20 év múlva ingyenes lesz az uszoda”.

A frizsiderszocializmus világa

475 Váci Mihály: Se az atombomba, se az isten! *Új Írás*. 1961. 9. (579-580) 579.

476 A vita összefoglalása, elemzése: Tyekvicska 2000.

477 Váci Mihály: Se az atombomba, se az isten! *Új Írás*. 1961. 9. (579-580) 579.

478 *Az SZKP XXII. Kongresszusa*. 1962.

479 Már korábban is megjelentek hírek arról, hogy a kongresszuson hosszú távú, 20 éves programot fogadnak majd el, ezért értekezhetett Váci Mihály már az *Új Írás* szeptemberi számában az írók leendő húszéves tervéről.

480 *Az SZKP XXII. Kongresszusa*. 1961. október 17-30. 1962: 173.

481 *Intézkedések az SZKP programjában a nép jólétének emelésére előirányzott teendők végrehajtására. N. Sz. Hruscsov elvtárs beszámolója a Szovjetunió Legfelső Tanácsának ülészakán 1964. július 13-án*. 28.

482 MNL OL M-KS 288. f. 3. cs. ; MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 255. ő. e.

483 MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. . 61. ő. e. (1963. március 8.)

484 Sipos 1960; Sipos 1981 [1960].

485 Sipos 1960: 921.

486 Sipos 1960.

487 Major 1960: 752.

488 Major 1960: 752.

489 Major 1960: 753.

490 Váci Mihály: Se az atombomba, se az isten! *Új Írás*, 1961. 9. 579-580.

- 491 Váci Mihály: Se az atombomba, se az isten! *Új Írás*, 1961. 9. 579-580.
- 492 Váci Mihály: Se az atombomba, se az isten! *Új Írás*, 1961. 9. 579-580. Kultúra és életforma. (A szerkesztőség vitaindító cikke) *Új Írás*, 1961. 10. (736-737.) 736.
- 493 Váci Mihály: Se az atombomba, se az isten! *Új Írás*, 1961. 9. (579-580.) 580.
- 494 Kultúra és életforma. (A szerkesztőség vitaindító cikke) *Új Írás*, 1961. 10. (736-737.) 737.
- 495 *Új Írás*. 1962.
- 496 A korban többnyire ezt az alakot használták, néha a hűtőszekrényt, a hűtőgép ekkor még nem volt elterjedt. A *Magyar Nyelvőr* című folyóiratban 1958-ban *Frizsider vagy fridzsider?* című írásában erről olvasói levélre válaszolva a folyóirat egyik nyelvészszerzője így vélekedett: „A frigidaire francia, ennél fogva a magyar beszédben (az ilyen szók ejtésének hagyományába is beleillően) így kell mondanunk: frizsider.” A *Nyelvőr* postája. 1958. 513.
- 497 Kocsis Tamás: Frizsider-szemlélet. *Magyar Nemzet*. 1961. szeptember 23. 1.
- 498 Máté György: Frizsider-szocializmus. *Népszabadság*. 1964. április 11. 6.
- 499 Geszti Pál: Hová lette a hajdani lobogás? *Film-Színház-Muzsika*. 1962. augusztus 24. 12-13.
- 500 Fekete 1964: 4.
- 501 Veres Péter: Kispolgáriság. *Új Írás*. 1963. 5. (611-615.) 612.
- 502 Ivanics István: Komolytalan krónika az 1963-as esztendőről. *Magyar Ifjúság*. 1963. december 28. 2.
- 503 Gyurkó 1966.
- 504 Az Országos Tervhivatal 00152/I/1969. sz. előterjesztése a Gazdaságpolitikai Bizottság részére. Életszínvonal-politikai koncepció a IV. ötéves terv időszakára. Budapest, 1969. április. A Gazdaságpolitikai Bizottság feljegyzése. 1969. május 9. MNL OL M-KS 288. f. 15. cs. 162. ő. e.
- 505 Feljegyzés a Gazdaságpolitikai Bizottság 1974. április 22-i üléséről. MNL OL M-KS 288. f. 15. cs. 269. ő.e.
- 506 Az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottság egyik, 1969. áprilisi feljegyzése például így fogalmazott: „Az életszínvonalpolitika alapvető kérdése, hogy a

lakosság életszínvonalát befolyásoló társadalompolitikai és gazdasági tényezők közül melyek a meghatározók: a szociálpolitikai vagy az ösztönzési célkitűzések. A koncepció, elvileg helyesen, az ösztönzés mellett foglal állást. Gyakorlatilag azonban nem tud eleget tenni az elvi állásfoglalásnak. A jövedelmeken belül nem nő, hanem továbbra is valamelyest csökken a munkából eredő jövedelmek aránya.” MNL OL M-KS 288. f. 15. cs. 162. ő. e.

507 A Gazdaságpolitikai Bizottság 1979. április 23-i üléséről. MNL OL M-KS 288. f. 15. cs. 376. ő. e.

508 Ferge 1998: 107-108.

509 Valuch 2013: 43.

510 Valuch 2013: 15.

511 Valuch 2013: 45.

512 Valuch 2013. 27.

513 Valuch 2013: 33.

514 Vélemények és tények. 1966; Életszínvonal II. 1978; Valuch 2013: 34.

515 Ferge 1998: 44.

516 Valuch 2015: 18.

517 Szász 1965: 1216.

518 Kovács Judit: Túl a frizsideren. *Magyar Nemzet*. 1970. március 25. 1.

519 Kovács Judit: Túl a frizsideren. *Magyar Nemzet*. 1970. március 25.

520 Gyurkovics Tibor: Frizsiderizmus. *Magyar Nemzet*. 1984. április 14.

521 Mink 1998.

522 Bertha Bulcsu: Kesudió. *Élet és Irodalom*. 1976. február 28. Bertha 1998: 119.

523 Bertha Bulcsu: Kesudió. *Élet és Irodalom*. 1976. február 28. Bertha 1998: 120.

524 Uo.

525 Rév 1998a. Magyarul a tanulmány rövidebb változata olvasható: Rév 1998b.

526 Az „Él(j)ünk magunknak” (másképpen Kicsi vagy kocsi?) vita 1970-ben a *Nők Lapja* hasábjain indult, hasonló témákról vitatkoztak az *Élet és Irodalom* szerzői is. Tyekvicska 2000.

Kicsi vagy kocsi? A familizmus születése

- 527 Élünk magunknak? Vita. A vitaanyagot összeállította: Fekete Gyula. *Nők Lapja*. 1970. április 11. (8-9.) 9.
- 528 Fekete 1970. A tanulmányt 1966 és 1969 között írta a népesedési vita kapcsán.
- 529 Fekete 1970: 102.
- 530 Lásd például: A család a mai szocialista társadalomban (Ankét). 1964.
- 531 Fekete 1972.
- 532 Például Széchenyi Imre, Fezenhoffer Antal, Ravasz László, Kovács Pál, Kovács Alajos. Heller – Némedi – Rényi 1990: 20.
- 533 Heller – Némedi – Rényi 1990: 20-21.
- 534 A legpénzigényesebb korszak. *Nők Lapja*. 1970. január 3. 6-7.
- 535 Kertész Magda: Kevés már az otthoni világ? *Nők Lapja*. 1970. május 9. 3-4.
- 536 Fekete 1972.
- 537 Élünk magunknak? Vita. A vitaanyagot összeállította: Fekete Gyula. *Nők Lapja*. 1970. április 11. (8-9.) 9.
- 538 Dr. Körmendy Györgyi (dr. Fehér Miklósné) hozzászólása. *Nők Lapja*. 1970. április 18. 5.
- 539 Dupcsik 2012: 8.
- 540 A PB 1962. június 12-ei ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 267. ő. e.
- 541 A Politikai Bizottság 1966. október 4-ei ülésének jegyzőkönyve MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 406. ő. e. Idézi: Bódy 2016: 286.
- 542 Az Államgazdasági Bizottság 1966. szeptember 9-ei ülése MNL OL M-KS 288. f. 15. cs. 117. ő. e.; Bódy 2016.
- 543 Rózsa 1978: 63-65.
- 544 Családi pótlék és segélyek. Szociálpolitika. Adatgyűjtemény. 1978. 78-93.
- 545 Tóth 2010: 149-169.
- 546 Majd 1980-tól – demográfus szakemberek bevonásával – újabb koncepció kidolgozásába fogtak. Bódy 2016: 289., 291-292., 297.

- 547 Körösi 1976, 1984; Tóth–Murai 2014: 27.
- 548 Cseh-Szombathy 1980: 29.
- 549 Heller Ágnes – Vajda Mihály: Családforma és kommunizmus. *Kortárs.* 14 (1970), 1655–1664.
- 550 Dupcsik – Tóth 2008. A család társadalomtudományi értelmezéseihez lásd: Dupcsik 2015.
- 551 Tóth – Murai 2012.
- 552 *Nők Lapja*. 1970. április 25. 22-23., május 2. 8-9., május 9. 20., május 23. 15.
- 553 Fekete Gyula: Vitazáró I. *Nők Lapja*. 1970. augusztus 29. (6-7.) 6.
- 554 Fekete Gyula: Vitazáró II. *Nők Lapja*. 1970. szeptember 5. (22-23.) 23.
- 555 Fekete Gyula: Vitazáró III. *Nők Lapja*. 1970. szeptember 12. (8-9.) 8.
- 556 *Új Ember*. 1980. július 22.; *Élet és Irodalom*. 1981. november 14. 5.; *Élet és Irodalom*. 1982. március 12. 5 összefoglalóan: Tóth – Murai 2014: 16-20.
- 557 Zöldi 1983, 1987.

Boldog vesztesek. Túl a szocializmuson

- 558 A leveleket lásd: OSA 356. f. 1-1. 1. d.
- 559 Kemény István [é. n.]: *A szegénység Magyarországon 1969-ben* (kézirat).
- 560 Said 2000. Az elmélet kiterjesztése (posztkolonializmus) szerint a kolonializáció nem kötődik a gyarmatosítás történetéhez, időhöz és térhez. Childs – Patrick 1997.
- 561 Hatalmi diskurzusok alatt a fejezetben a korabeli hatalmi/uralmi rendszernek azokat a stratégiai, nyelvi, fogalmi törekvéseit értem, amelyekkel saját legitimációja érdekében alakította a korszak nyilvánosságát, és próbálta abból kizárni, megsemmisíteni az e legitimációt gyengítő társadalmi szereplőket, jelenségeket, tapasztalatokat, szövegeket.
- 562 A lottó bevezetésének gondolata már a Rákosi-rendszerben is felmerült. Olt Károly vezette elő az MDP KV Titkársága ülésén a „lottó-játék bevezetéséről” szóló javaslatot 1955 elején. Rákosi Mátyás, aki a jelek szerint döntően gazdasági kérdésként fogta fel a szerencsejáték újraalapításának kérdését, megkérdezte:

„Régen az osztálysorsjáték mennyit hozott?” Majd többek között kifejtette: „Nem tudom, hogy Németországban ez hogy van, de Magyarországon 1902-ig volt ilyen lottó-játék és borzasztó népszerűtlen volt.” Nem igazán bízhatott a szerencsejáték legitimációs erejében sem, hiszen megjegyezte: „Úgy néz ki, mint egy utolsó szalmaszál, amibe belekapaszkodunk. Már a totó sem fenéig tejfel.” Végül rákérdezett: „A totó mennyit hoz?” Olt Károly válasza szerint „[A] totó 27 millió tiszta haszon. A lottójátéknál a 10 millió egy minimális összeg.” Rákosi végül így zárta le a kérdést: „Nem tartom helyesnek a javaslatot. Javasolom, hogy ne fogadjuk el. Törjék az elvtársak a fejüket, hogy más vonalon tudjanak hasznot hozni.” MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 352. ő. e. (1955. január 31.) A Minisztertanács végül már a Kádár-korban, 1956. december 28-án döntött az 1957-ben elinduló „számsorsjáték” bevezetéséről. A szerencsejáték elindításának, úgy tűnik, ekkor is elsősorban gazdasági okai voltak, a lehetséges legitimációs szempontokat (ti. hogy az emberek figyelmét elterelheti a politikai kérdésekről, vagy hogy ezzel a „szocialista” rendszer is biztosítja számukra a gazdagodás lehetőségét) kevésbé vették figyelembe. Baráth (szerk.) 2009: 139–140.

- 563 Az alsómocsoládi halász például, a film dokumentációja szerint, amikor megtudta a rádióból, hogy öt találata van, megnézte a szelvényt, majd visszatette a nadrágja zsebébe, és lement a tóra halászni. Egy évvel később a rendező úgy találta, hogy „veszetre idomított kutya és egy távoli rokon (szolgáló?) őrzi házát az idegenek elől” (OSA 356. f. 1-1. 1. d.).
- 564 Egészen pontosan 1 937 567 Ft volt a nyereménye. OSA 356. f. 1-1. 1. d.
- 565 OSA 356. f. 1-1. 1. d. P. Melinda levele. Balassagyarmat, Jószív u. 1971. február 17.
- 566 OSA 356. f. 1-1. 1. d. D. Lajos levele. Budapest, XI. Temesvár u. 1971. február 19.
- 567 OSA 356. f. 1-1. 1. d. A. Antalné levele. Bábolna, 1971. február 25.
- 568 Stephen Kotkin honosította meg a historiográfiában a „speaking Bolshevik” kifejezést, amellyel arra utalt, hogy a korabeli frazeológiáktól áthatott nyelv egy sajátos kulturális és indentifikációs gyakorlatot valósított meg a harmincas években a Szovjetunióban. Magyarországon is ezt az értelmezést erősítik azok a levéltárakban őrzött források, amelyek a hétköznapi embereknek a korabeli hivatalokkal (a hatalommal) folytatott „párbeszédéről” tanúskodnak. Kotkin

1995: 220.

- 569 OSA 356. f. 1-1. 1. d. Özv. R. Sándorné levele. Kiskunhalas, Rekettye u. 1971. március 9.
- 570 OSA 356. f. 1-1. 1. d. Özv. P. Istvánné levele. Szeged, Partizán u. [1971].
- 571 Lábjegyzetben jegyzem meg, hogy 100 forint meglehetősen túlzó összegnek számított volna akkor egy virágcsokorért. OSA 356. f. 1-1. 1. d. A „T. Testvérek” levele. Csömör, Táncsics u. 1971. február 17.
- 572 OSA 356. f. 1-1. 1. d. B. Béláné levele. Új-Szeged. Dátum nélkül.
- 573 OSA 356. f. 1-1. 1. d. B. Katalin levele. Hetényegyháza [Kecskemét külső városrésze], Belsőnyír, 1971. február 12.
- 574 OSA 356. f. 1-1. 1. d. P. Melinda levele. Balassagyarmat, Józsv u. 1971. február 17.
- 575 OSA 356. f. 1-1. 1. d. Sz. Béla levele. Budapest, IX. Mester utca, 1971. március 7.
- 576 A KSH 1959-től ötévente végzett a jövedelmekről országos adatgyűjtést. 1968-ban először ennek során határozták meg a szegénynek számító háztartások számát. Ehhez a KSH megszabta a társadalmilag indokolt szükségletek minimumát. Hét családtípusra vonatkozóan adta meg a Hivatal a társadalmilag indokolt szükségletek minimumát, illetve a szegénységi küszöböt. Havasi 2015: 893.
- 577 OSA Kemény István-hagyaték. Kemény István [1971]: *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel kapcsolatos vizsgálat terve* (kézirat); Kemény István [é. n.]: *Beszámoló az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel foglalkozó vizsgálat állásáról* (kézirat).
- 578 A Vera és Donald Blinken Nyílt Társadalom Archívumban (OSA) a Kemény István-hagyatékban megtalálható a kutatás teljes dokumentációja: Kemény István [é. n.]: *A társadalmilag indokolt szükségletek minimuma* (kézirat); Kemény István [1971]: *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel kapcsolatos vizsgálat terve* (kézirat); Kemény István [é. n.]: *Beszámoló az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel foglalkozó vizsgálat állásáról* (kézirat); Kemény István [é. n.]: *A szegénység Magyarországon 1969-ben* (kézirat); Kemény István [1970]: *Hozzászólás* (kézirat); Kemény István [é. n.]: *A társadalmi minimum és a szegénységi küszöb alatt élők száma, összetétele, és*

aránya 1967-ben és 1969-ben (kézirat); Kemény István [1972]: *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményei* (kézirat); Kemény István [é. n.]: *Az alacsony jövedelmű lakosság 1969-ben* (kézirat); Kemény István [é. n.]: *Függelék: a felmérés ismertetése*. A tanulmány publikált változata: Kemény 1992a.

579 Havasi 2015: 894.

580 Cseh-Szombathy – Andorka 1965.

581 OSA 356. f. 1-1. 1. d. R. Albert levele. Békés megye, Mezőgyán, 1971. február 16.

582 OSA 356. f. 1-1. 1. d. Özv. R. Sándorné levele. Kiskunhalas, Rekettye u. 1971. március 9.

583 OSA 356. f. 1-1. 1. d. V. Eleménné levele. Budapest, XVI. Rákosszentmihály, Kossuth Lajos u., 1971. február 23.

584 OSA 356. f. 1-1. 1. d. N. Sándorné levele. Ond, Petőfi u. 1971. február 16.

585 OSA 356. f. 1-1. 1. d. Özv. P. Istvánné levele. Szeged, Partizán u. [1971].

586 OSA 356. f. 1-1. 1. d. K. Lajosné levele. Kaba, Ifjúság u. 1971. március 10.

587 Kemény 1992a.

588 Kemény 1991: 183. Kemény Istvánt 1973-ban végleg elbocsátották az MTA Szociológiai Intézetéből. 1976-ig ennek ellenére továbbra is végzett szociológiai kutatásokat. 1977-ben kényszerűségből Párizsba emigrált, de Magyarországon iskolateremtő munkásságának kritikai hatása továbbélt. A szociológus Párizsban Kende Péterrel elindította a *Magyar Füzeteket*, azzal a szándékkal, hogy az itthon nem közölhető írásokat publikálja, és gépiratban „megjelentette” például a szegénységtanulmányt is. Írásaiban és a Szabad Európa Rádióban felolvasott jegyzeteiben követte és bírálta az itthoni fejleményeket. F. Havas 2008.

589 Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének intézményi keretei között a kutatók ekkor rendszerkritikusnak számító kutatásokat is végezhettek és publikálhattak.

590 Kemény 1971a; 1971b.

591 OSA Kemény István-hagyaték. Kemény István [1970]: *Hozzászólás*. 10. (kézirat)

592 Kemény István [é. n.]: *A társadalmi minimum és a szegénységi küszöb alatt élők*

száma, összetétele, és aránya 1967-ben és 1969-ben (kézirat); Kemény István [é. n.]: *Az alacsony jövedelmű lakosság 1969-ben* (kézirat); Kemény István [é. n.]: *Függelék: a felmérés ismertetése*.

- 593 Kemény István egy eredetileg 1972-ben született tanulmányában így jellemezte a munkásság társadalmi összetételét: „A munkásság egy nemzedékkel ezelőtti zárt kultúrája felbomlóban van: a mai magyar munkásság nem zárt társadalmi réteg, kijegecesedett szokásokkal, egyértelmű összefüggésrendszerrel, hanem inkább úton levők hatalmas tábora. A munkásság egyik fele nemrég vált vagy most válik parasztból munkássá, és átmeneti életformában él falu és város, paraszti és munkásélet között...” Kemény 1990: 9.
- 594 Telepek alatt általánosságban a szegregált településrészeket értették.
- 595 OSA Kemény István-hagyaték. Kemény István [é. n.]: *A szegénység Magyarországon 1969-ben*. 39. (kézirat)
- 596 OSA Kemény István-hagyaték. Kemény István [1970]: *Hozzászólás*. 10. (kézirat)
- 597 OSA 356. f. 1-1. 1. d. Cs. Nándor levele. Budapest, VIII. Baross u., 1971. február 24.
- 598 OSA 356. f. 1-1. 1. d. Özv. P. Kálmánné levele. Budapest, XVIII. Nyíregyháza u. [1971].
- 599 OSA 356. f. 1-1. 1. d. M. Aranka levele. Budapest, Landler Jenő u. [1971].
- 600 OSA 356. f. 1-1. 1. d. D. Lajos levele. Budapest, XI. Temesvár u. 1971. február 19.
- 601 OSA 356. f. 1-1. 1. d. V. Ilona levele. Hajdúdorog, Kisszegegyháza [1971].
- 602 OSA 356. f. 1-1. 1. d. F. Jánosné levele. Debrecen, Nyírmártonfalva, Melánia-kastély [1971].
- 603 OSA 356. f. 1-1. 1. d. T. Józsefné levele. Veszprém, Esze Tamás u., 1971. március 2.
- 604 OSA Kemény István-hagyaték. Kemény István [1970]: *Hozzászólás*. 10. (kézirat)
- 605 OSA Kemény István-hagyaték. Kemény István [1970]: *Hozzászólás*. 10. (kézirat)
- 606 OSA 356. f. 1-1. 1. d. Ú. Julianna levele. Eperjes, Külterület, 1971. február 7.
- 607 Kemény 1990: 9–10.
- 608 Ferge 2002: 16.
- 609 Ferge 2002: 16.
- 610 Szalai 1998, 2002.

611 Szalai 2002.

612 OSA 356. f. 1-1. 1. d. Ú. Julianna levele. Eperjes, Kültérület, 1971. február 7.

Cséplő Gyuri története: Szép-szomorú mese a (nem) létezett szocializmusról

613 OSA 356. f. 1-4 1. d. Cséplő Gyuri-ankét. Zalakomár. (1978. március 21.)

614 1977 novembere és 1978 júniusa között körülbelül 70 ankéttal egybekötött vetítésen vitatták meg a filmet. OSA 356. f. 1-4 1. d.

615 Nem minden rendezvényen tudott részt venni a rendező, volt, hogy például az operatőr, Andor Tamás, vagy a filmkészítésben részt vevő szociográfus, Csalog Zsolt helyettesítették. OSA 356-1-4 1. d. Cséplő Gyuri-ankét. Tatabánya. 1978. április 2. Andor Tamás. Az ankétokhoz lásd: OSA 356-1-4 3. d. Szekfű András 1980, 2008.

616 OSA 356. f. 1-4 1. d. Cséplő Gyuri-ankét. Zalakomár.

617 Pócsik 2013.

618 OSA 356. f. 1-4 1. d. ; Pócsik 2013.

619 OSA 356. f. 1-4 1. d. Cséplő Gyuri – dialóglista.

620 OSA 356. f. 1-4 1. d. Irodalmi forgatókönyv. Írta: Kemény István és Schiffer Pál.

621 M. Ladvenicza 1955; Bakó 1954; Gunda 1956. Összefoglalóan: Apor 2009: 78.

622 A dokumentum 200 ezer cigányról szólt; a cigányságot a pártállam szempontjai alapján bontotta csoportokra, aszerint, hogy milyen körülmények között élt, illetve hogyan tagozódott be az államosított gazdaságba. A beilleszkedettek létszámát a cigány lakosság harminc százalékára tették. A párthatározat szerzői szerint ők „elérték a lakosság átlagos gazdasági és kulturális színvonalát, felhagytak a cigány életformával, jobbára szétszórta élnek”. A következő csoportba a „beilleszkedésben levő cigányokat” sorolták, számarányukat ugyanennyire becsülték. E megnevezés alatt valójában a telepeken élő cigányokat értették: „külön telepeken, a falu vagy város határában, putrikban élnek, többnyire csak alkalmi munkát végeznek, kulturális színvonaluk igen alacsony.” (A kulturális színvonal emelkedése e logika szerint az elköltözést és

az ipari munkássá válást jelentette volna.) A dokumentum szerzői szerint 2100 cigánytelep volt ekkor az országban.

623 *Előterjesztés a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos feladatokról. A Politikai Bizottság 1961. június 20-ai ülése. MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 233. ő. e. A Politikai Bizottság ezt követően még többször megvitatta a kérdést: Jelentés az MSZMP PB 1960. június 20-i, a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról szóló határozatának végrehajtásáról. A Politikai Bizottság 1963. március 5-ei ülése. Tervezet a cigánytelepeken élő lakosság lakáshelyzetének megjavítására. A Politikai Bizottság 1963. november 12-ei ülése. Javaslat a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatban tárcaközi koordinációs bizottság szervezésére. A Politikai Bizottság 1968. október 15-ei ülése. Jelentés a cigánylakosság helyzetéről. A Politikai Bizottság 1979. április 18-ai ülése.*

624 Szuhay 1999: 43-44.

625 A munkaügyi miniszter utasítására például 1957 szeptemberében a megyei, a budapesti és a megyei jogú városi tanácsok vb-elnökeinek belső vizsgálatot kellett kezdeményezniük, hogy megállapítsák: a városi, községi tanácsok folyósítanak-e olyanoknak is munkanélküli segítyt, akik arra nem jogosultak. MNL OL XIX-C-5 3. d. 27.229/1957.

626 Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből. 2005. 53.

627 Tervezet a cigánytelepeken élő lakosság lakáshelyzetének megjavítására. MNL OL XIX-I-4-g 46. d. 66. t.

628 *Jelentés az MSZMP PB 1961. június 20-i, a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról szóló határozatának végrehajtásáról. (1962. október 11.) MNL OL XIX-I-4-g 46. d. 66. t.*

629 Melléklet a szociális követelményeknek meg nem felelő lakótelepek felszámolásáról szóló 2014/1964. sz. kormányhatározat végrehajtásával kapcsolatos intézkedési tervhez. Építésügyi Minisztérium 17/1964. ÉM. sz. körrendelete.

630 Márfi 2008: 351.

631 OSA 356. f. 1-4 1. d. Cséplő Gyuri-ankét. Csillebérc. (1978. március 31.)

- 632 A Cséplő Gyurihoz hasonlóan mozikban vetítették ezeket; és gyárakban, munkásszállókon, egyetemi kollégiumokban, falvakban ankétokat rendeztek róluk.
- 633 A kutatás eredményeinek összefoglalása: Kemény 1976a. Egy 1974-ben készült jelentés a cigány lakosság helyzetéről e felmérés adatai alapján is jellemezte a PB-határozat végrehajtásának hiányosságait. MOL M-KS-288. f. 41. cs. 226. ő. e.
- 634 Kemény 1976b: 10.
- 635 Kemény 1976b: 31.
- 636 Tóth 2008.
- 637 OSA 356. f. 1-4 1. d. Irodalmi forgatókönyv. Írta: Kemény István és Schiffer Pál.
- 638 Az elképzelések szerint a IV. ötéves terv során számoltak volna fel 43, az V. ötéves terv során 536, a VI. ötéves terv során 288 telepet, míg a maradék 323-at 1986 után. MNL OL XXVI-D-1-c 16. d.
- 639 A szegények korabeli mindennapjait elemző tanulmány: Valuch 2010.
- 640 Kemény István munkatársként részt vett Schiffer Pál filmjeiben is, amelyek hasonló jelenségeket kívántak a filmes eszközökkel ábrázolni. (Schiffer Pál pedig – ahogy a fent idézett interjúban is beszélt róla – a szociológiai kutatás keretében készített korábban interjúkat.)
- 641 Pócsik 2013.
- 642 OSA 356. f. 1-4 2. d. Irodalmi forgatókönyv II. változat, 53. kép.
- 643 Kemény 1990a.
- 644 OSA 356. f. 1-4 1. d. Cséplő Gyuri-ankét. Esztergom (1978. április 6.)
- 645 OSA 356. f. 1-4 1. d.
- 646 Szekfű 2008: 198. Kinek kellene megoldani a felvetett problémát? Cigányoknak 32%. Nem cigányoknak, magyaroknak 23%. Is-is 10%. Konkrétan megnevezett állami szerv, gyár, tsz vagy képviselői 15%. Az államnak, a pártnak, a kormánynak 12%. Mindenkinek, a társadalomnak 7%.
- 647 Szekfű 2008: 208.
- 648 Szekfű 2008: 204.
- 649 OSA 356. f. 1-4 1. d. Cséplő Gyuri-ankét. Kerepesi úti munkásszállás. (1978. április

26.)

- 650 OSA 356. f. 4 1. d. Cséplő Gyuri-ankét. Kerepesi úti munkásszállás. (1978. április 26.)
- 651 OSA 356. f. 1-4 1. d. Cséplő Gyuri-ankét. Bakonyoszlop. (1978. április 29.).
- 652 OSA 356. f. 1-4 1. d. Cséplő Gyuri-ankét. Bakonyoszlop. (1978. április 29.).
- 653 OSA 356. f. 1-4 1. d. Cséplő Gyuri-ankét. Fővárosi I. sz. Építőipari Vállalat. 1978. április 13. Rézműves József részvételével.
- 654 OSA 356. f. 1-4 1. d. Zalakomári ankét.
- 655 Többnyire nem ő írta leveleit. Táviratban gratulált Schiffer Pálnak a névnapjára, és meghívta őt a búcsúkra. 1975. október 19-én például azt jelezte a rendezőnek, hogy talált „olcsó házat”, és „20 ezer forinthez kellene ehhez hozzásegíteni”. November 18-án csak annyit üzent, hogy „amit megbeszéltünk minél előbb intézze cséplő györgy németfalu”. December 18-án pénzt kér arra hivatkozva, hogy ő és a felesége is beteg. 1976. május 14-én amiatt táviratozott, hogy „Hétfőn jöjjön, mert átadtak a bíróságra”. Néha a felesége is üzent, például 1976. június 28-án így: „gyoergy mikor joen haza ees hogy van eertesitsen a feleseege”. 1977. január 20-án amiatt írt, hogy a lakásügy félbeszakadt. Június 21-én lakásügyben kérte, hogy írjon a Csonkahegyháti Tanácsnak, illetve hogy a kórházba is Mészáros Lajos főorvosnak. 1978. február 8-án arról érkezett üzenet, hogy kórházban van. OSA 356. f. 1-4 1. d. Cséplő Gyuri levelei Schiffer Pálhoz; OSA 356-1-4 2. d. Levelek Németfaluról és a Cséplő családtól (1977–1983).
- 656 OSA 356. f. 1-4 2. d. Hogyan halt meg Cséplő Gyuri 1979.
- 657 OSA 356. f. 1-4 1. d. Schiffer Pál összeállítása filmje történetéről.
- 658 Niedermüller 2008.
- 659 Leduc 2006: 376.

„Egy forint a krumplis lángos.” Kádár János megítélése

- 660 „1956. november hó 4-ét követő napokban, amikor a vádlott tudomást szerzett a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulásáról, a vádlott a rakamazi italboltban meglehetősen ittas állapotban kijelentette: »1 Ft a krumplis lángos,

le van szarva Kádár János!» Perényi Károly: *Az 1956-os forradalom Rakamazon.* rakamaz.freeservers.com/whats_new_3.html (Utolsó hozzáférés: 2018. február 3.)

- 661 Széll András *Szabad szél* című életrajzi regényében pedig egy általános iskolás lány énekli november elején az iskolában az igazgató Kádárt és a Munkás-paraszt Kormányt éltető beszéde után: „Két forint a forró lángos, / le van szarva Kádár János!” Széll 2012.
- 662 *Time*. 1986. augusztus 12.
- 663 A telefonos kutatást a TK december 13-án és 14-én, tehát a pénteken sugárzott interjú követő hétvégén végezte négyszáz fős reprezentatív mintán. *Közüvéleménykutatás Kádár János 1986. december 12-i interjújáról*. OSA 420-2-2 1. d.
- 664 A hivatalos értékelés szerint „valóságos felkelés, népfelkelés tört ki, amelyben szerepet játszottak a demokratikus szocializmus erői, azonban kezdetektől fogva elkülöníthetetlenül jelen voltak a restaurációra törekvő erők, deklasszáldott és lumpen elemek, s október végétől felerősödtek az ellenforradalmi cselekmények.” MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 250-252. ő. e. (1989. február 10-11.).
- 665 1989. február 24. és március 1. között reprezentatív mintán kérdőíves kutatást végeztek 300 Budapesten, 200 Győrött és 200 falun (Deszk, Domaszék, Sándorfalva, Szatymaz) lakó állampolgár körében. A budapesti megkérdezettek 31%-a népfelkelésnek, 20%-a forradalomnak, 18%-a ellenforradalomnak, a győri megkérdezettek 30%-a népfelkelésnek, 22%-a forradalomnak, 20%-a ellenforradalomnak, a falun lakók 23%-a népfelkelésnek, 22%-a forradalomnak, 15%-a ellenforradalomnak tekintette. *Vélemények 1956-ról*. (1989) OSA 420-2-2 5. d. A felmérés eredménye a *168 óra* című hetilapban is megjelent: „Hogyan vélekednek 1956-ról?” *168 óra*. 1989. június 13.
- 666 Az idézet egy transzparensen szerepelt a március 15-i budapesti tüntetésen. „Kádár János azt üzente...” (1989. március 29.) OSA 420-2-2 5. d.
- 667 A megkérdezettek 24%-a gondolta úgy, hogy jobb volt, hogy az ellenzék külön ünnepelt, és az ő 12 pontjuk fejezte ki jobban a nép akaratát”. 19% gondolta úgy, hogy méltóbb lett volna a közös ünnep és az MSZMP által kiadott jelszavak tükrözték inkább az emberek akaratát. „Kádár János azt üzente...” (1989.

március 29.) OSA 420-2-2 5. d.

668 1989. június 13-án kezdődtek meg a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások az MSZMP, az Ellenzéki Kerekasztal és harmadik félként a különböző társadalmi szervezetek csoportja között. A tárgyalások szeptember 18-án megállapodással végződtek, amelynek alapján az akkori országgyűlés módosította az alkotmányt. Az 1989. évi XXXI. törvény formailag alkotmánymódosító törvény volt, hiszen az 1949. évi XX. törvény szerkezetét követte, de tartalmát tekintve új alaptörvény, amely meghatározza az államformát, a köztársaságot, a parlamentáris kormányformát, biztosította a hatalmi ágak elválasztását, az emberi jogokat. Megjegyzendő, hogy a rendszerváltás korszakának átmenetében nagyon hangsúlyossá vált a forradalmi szimbolika. Az egyik legnagyobb mozgósító erővel az 1956-os forradalom kitörésének évfordulóján tartott megemlékezések bírtak. Az 1848. március 15-ei magyar forradalom megünneplése is mind több embert mozgósított. 1989. március 15-én az ellenzék meghódította az utcát, az ellenzék által szervezett budapesti ünnepségen legalább százezren vettek részt. Az állampárt, az MSZMP közös ünnepelést javasolt, amelyet az ellenzék elutasított. A külön ünnepelt március 15-e az ellenzék szimbolikus győzelmét jelentette a pártállam felett. 1989. június 16., a forradalom miniszterelnöke, Nagy Imre és mártírtársainak újratemetése az 1945 utáni politikai rendszer megsemmisülését szimbolizálta. Június 16-án a budapesti Hősök terén 200 ezren, a televízió egyenes adásának köszönhetően több millióan szembesülhettek azzal, hogy a szocialista rendszer erőszakra épült. Az 1956-os forradalom és szabadságharc szimbolikus jelentőségét még hangsúlyosabbá tette az új Alkotmány hatályba lépése és a köztársaság kikiáltása, amely jogi értelemben az államszocializmus megszűnését jelentette. A forradalom kezdetét 1989. október 23-án lehetett először szabadon ünnepelni, ezen a napon kihunytak a magyar Parlament tetején elhelyezett nagy vörös csillagot megvilágító reflektorok, és a rendőrök sapkájáról is lekerült a vörös csillag.

669 A különbséget az ünnepségek és a tüntetések hatása mellett részben az is magyarázhatja, hogy különböző volt a két kutatás mintája, és először nyitott, majd zárt kérdésként tették fel a kérdést. „Kádár János azt üzente...” (1989. március 29.) OSA 420-2-2 5. d.

- 670 „Temetni jöttem, nem dicsérni...” A budapesti közvélemény Nagy Imre és mártírtársainak temetéséről. (1989. július 12.) A kutatás során 1989. június 8. és 13., majd június 22. és 25. között 300-300 budapesti lakost kérdeztek meg reprezentatív mintavétel alapján. OSA 420-2-2 6. d.
- 671 1988. november elején a budapestiek kétharmada (65%), november végén a fele (51%), január közepén és február végén a háromnegyede (76, illetve 78%), 1989. április-májusában pedig már a fővárosiak 80%-a tartotta szükségesnek az új pártok működését. *Többpártrendszer párttörvénnyel és anélkül.* (1989. május 28.) 1989. április 28. és május 2. között végzett a Magyar Közvéleménykutató Intézet kérdőíves kutatást reprezentatív mintán 300 fővárosi, 100 győri, 100 pécsi és 200 Debrecen környéki falun lakó megkérdezett körében. *Többpártrendszer párttörvénnyel és anélkül.* (1989. május 28.) OSA 420-2-2 6. d.
- 672 ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/1/1989. 20-13. Beszédes az 1989-ben a Kádár-villa elé tüntetést szervező fiatalok sorsa. A tüntetés két szervezője 1989-ben a Szocialista Ifjúsági Szövetség vezetője volt. Rózsa György Eduárdó később Rózsa-Flores Eduardo néven vált ismertté. Ő a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület alapító tagja, a *Jobbik.net* szerkesztője, a *Kapu* és a *Leleplező* című folyóiratok munkatársa, az *Ellenkultúra.info* alapító-főmunkatársa, a Magyar Iszlám Közösség alelnöke lett. 2009. április 16-án Bolíviában egy Santa Cruz-i hotelszobában, máig vitatott módon, társaival együtt kommandósok agyonlőtték. Antoniewicz Roland szintén változatos életutat futott be. Előbb a Kádár János Baráti Társaságban tűnt fel, azután felfedezte családja lengyel, majd örmény gyökereit, és trónkövetelő örmény királyfinak nyilvánította magát.
- 673 44, illetve 51%. 1989. november 24. és december 16. között végezték a felmérést 1000 fő megkérdezésével, reprezentatív mintavétellel. 750 fős mintán vizsgálták a párttagság, és 250 fősön az „értelmiség” véleményét. Nagy Lajos Géza: *A másik társadalom. A lakosság, a párttagság és az értelmiség képe a pártról.* (1989. június.) OSA 420-2-2. 6. d.
- 674 Uo.
- 675 Az első kutatást 1989. május 23. és 28. között készítették 300 budapesti, 100-100 szegedi, illetve győri, valamint 200 Nyíregyháza környéki falvakban élő állampolgár – reprezentatív mintán alapuló – megkérdezésével. 1989. július 13.

és 20. között készítették a felmérést, az ország felnőtt lakosságát reprezentáló mintavétellel (a korábbi májusi kutatás során a vidéki városok közül csupán Szeged és Győr, ekkor viszont már több mint húsz vidéki város lakóit kérdezték meg). 1989 májusában a budapesti válaszadók 29%-a, a vidéki városok lakóinak 24%-a, a falvak lakóinak 41%-a ítélte inkább hasznosnak, s a budapesti válaszadók 31%-a, a vidéki városok lakóinak 29%-a, a falvak lakóinak 13%-a inkább károsnak (a két válasz közül választani tudók közül) a politikáját. 1989 júliusában a budapesti válaszadók 49%-a, a vidéki városok lakóinak 58%-a, a falvak lakóinak 60%-a ítélte inkább hasznosnak, s a budapesti válaszadók 24%-a, a vidéki városok lakóinak 13%-a, a falvak lakóinak 12%-a inkább károsnak (a két válasz közül választani tudók közül) a politikáját. *Egy korszak vége!? A közvélemény Kádár János pályafutásáról.* (1989. június.); *Sic transit gloria mundi. A közvélemény Kádár János pályafutásáról.* (1989) OSA 420-2-2 6. d.

676 Halbwachs 1950.

677 A kérdéskör elméletéhez lásd: Nora 2010.

678 A költői/írói alakzatok (trópusok) természetével, hatásaival nemcsak a retorika vagy a stilisztika foglalkozhat. A nyelv figuratív jelenségeinek vizsgálata ismeretelméleti, történelmi kérdéseket is felvet, illetve megfordítva, a történelmi jelenségek vizsgálata is felvet a nyelv figuratív természetével kapcsolatos kérdéseket. A trópusok a nyelv és a diskurzusok működését is jellemzik; a metafora funkciója pedig a legtöbbször a hasonlóság, a helyettesítés vagy az eltávolítás – akkor, amikor a szó szerinti jelentésen túl más, további jelentéseket teremt. Paul Ricoeur *Élő metafora* című írásában adott diskurzusokhoz köti a metaforák születését, tehát szélesebb kontextusban vizsgálja azt, mint amilyen például egyetlen mondat vagy egy rövid szövegrész, illetve annak megformáltsága, esztétikuma. A metafora születésének helye a „metaforikus megnyilatkozás”, az adott beszédaktus, az a kontextus, amelyben keletkezett, életre kelt. A metaforák tehát nem (csupán) a „szép” vagy irodalmi megfogalmazás eszközei, hanem gondolkodásunkat is alapvetően meghatározzák. Jakobson, Ricoeur.

679 Hankiss Ágnes 1987a: 328.; Hankiss Ágnes 1983: 23.

680 Hankiss Ágnes 1983: 25.; Hankiss Ágnes 1987a: 332.

- 681 Hankiss Ágnes 1983: 25.; Hankiss Ágnes 1987a: 333.
- 682 Lásd: Valuch 2002.
- 683 A filmet Hankiss Ágnes forgatókönyve alapján Vitézy László rendezte. Hankiss Ágnes 1985. A könyv technikai forgatókönyve is elérhető a Széchenyi könyvtárban: Hankiss – Vitézy 1986. A Bethlen Gábor című tanulmány, valamint az *Érzékeny búcsú a fejedelemtől* része Hankiss Ágnes *Kötéltánc* című kötetének: Hankiss Ágnes 1987a, 1987b.
- 684 Tamás Gáspár Miklós 1985: 198.
- 685 Hankiss Ágnes *Kötéltánc* című kötetéről és annak az értelmiségi szerep értelmezéséről írt kritikát: Tamás Gáspár Miklós 1985: 193–199. Visszaemlékezésében Pozsgay arról ír, hogy személyesen rá volt nagy hatással Bethlen Gábor politikai pályája: Pozsgay 1993: 24.
- 686 MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 333. ő. e. (Agitációs és Propaganda Bizottság 1979. október 23. ülése); MSZMP Központi Szervei. Agitációs és Propaganda Bizottság iratai. MNL OL M-KS 288-41/338. ő. e. (Agitációs és Propaganda Bizottság 1980. január 15. ülése.)
- 687 Oplatka 1989a, 1989b. (Magyarul a *Valóság* című folyóirat „Külföldi folyóiratokból” rovatában jelent meg.)
- 688 Uo. 120.
- 689 Glatz 1995: 66.
- 690 Moldova György könyvében így ír erről: „Egy öt-hat tagú társasággal egy budai lakásban ültem le beszélgetni, valaha valamennyien a külpolitika területén dolgoztak. Szavaikból az a vélemény bontakozott ki, hogy Kádár János a nemzetközi kapcsolatok irányítását tekintette a legfontosabb tevékenységének. – Kedvenc olvasmányai közé tartozott Bethlen Gábor emlékezéseinek könyve, aki a török fennhatóság és a német fenyegetések között egyensúlyozva teremtette meg Erdély aranykorát. Gyakran idézte a fejedelem egyik mondását, mely szerint: »nem lehet mindent megtenni, amit kellene, de mindent meg kell tenni, amit lehet«. Abban is hasonlított a helyzete Bethlen Gáboréhoz, hogy ő sem tudhatta, melyik udvartól küldtek éppen kémeket az ő környezetébe.” Moldova 2006. II. :18.

- 691 Móricz 1971. Ebben a kötetben valóban olvasható a fejedelemnek tulajdonított híres mondás, ebben a megfogalmazásban: „*Nem mindig lehet megtenni, amit kell, de mindig meg kell tenni, amit lehet*”.
- 692 Kopátsy 2005: 153–154. Már korábban is hivatkozik a kötetben Bethlen példájára, arra, hogy a fejedelem is elfogadta a szultánnal szembeni vazallusi esküt. Uo. 144.

„Kádár János azt üzente.” Az első titkár és a történészek

- 693 Gyurkó 2000: 38.
- 694 Romsics 2012: 29.
- 695 Rainer M. (szerk.) 2005.
- 696 Csoóri 1982: 289. Csurka István, illetve Csoóri Sándor írásait idézi, illetve véleményüket elemzi a Kádár-kor megítélése kapcsán: Romsics 2012: 29.
- 697 Kis 1987: 4.
- 698 alfa 1993.
- 699 Kopátsy 2005: 5.
- 700 Kopátsy 2005: 183-184. Kopátsy hangsúlyozottan egykori ’56-osként így magyarázza meg Kádár János akkori döntését, árulását: „Bármennyire is egyre inkább megértem társadalomtudósként, egyénileg ma sem tudom elfogadni azt, ha valaki a forradalom körülményei között hideg fejjel reálpolitikus marad. Pedig a nemzet érdekében az ilyenekre van szükség.” Kopátsy 2005: 147.
- 701 White 1973.
- 702 Földes 2007: 29.
- 703 Kalmár 2014: 165.
- 704 Kahler 2012: 264.
- 705 Rainer M. 2011: 147.
- 706 Tamás Gáspár Miklós filozófus egyik írásában ekképp írt az első titkárról: „Kádár János pokoli élete – Macbeth-től Learig – végtelenül távol áll attól a kedélyes semmitől, amelybe az utókor könnyelmű lenézése burkolja (...) Jellemét és sorsát (a kettő Hérakleitosz szerint ugyanaz) a tragikus nagyság

jellemzi, ami a huszonegyedik század nézőpontjából szinte érthetetlen.” Tamás Gáspár Miklós: *Kádár János a magyar nép szívében. Élet és Irodalom*. 2012. május 25.

707 Romsics 2012: 33.

708 Majtényi 2012.

709 Széky János például az *ÉS*-ben közölt írása címével („Nyomorból ki, nyomorba vissza”) is azt sugallta, hogy a Kádár-kor átmeneti állapot volt. Széky János: „Nyomorból ki, nyomorba vissza.” *Élet és Irodalom*. 2013. április 5.

710 A *Metahistory* bevezetőjének magyar fordítása: White 2001.

711 Ehhez lásd: White 1997.

Kitekintés

712 Kornis Mihály: Naplórészlet. *Magyar Narancs*. 1996/48. (11. 28.)

713 Kolář 2016.

714 A tradicionalizmus általánosságban a változástól idegenkedő attitűdöt jelöl, a könyvben ebben az értelemben használom a fogalmat, és nem a konzervativizmus szinonimájaként.

715 „Like a pearl diver who descends to the bottom of the sea, not to excavate the bottom and bring it to light but to pry loose the rich and the strange, the pearls and the coral in the depths, and to carry them to the surface, this thinking delves into the depths of the past-but not in order to resuscitate it the way it was and to contribute to the renewal of extinct ages.” Arendt 1969: 50-51. A magyar fordítás forrása: Olay 2007. 58-66.

Irodalomjegyzék

Irodalom

A 20. század értékelése. Készítette: a Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet.
1999. április 29. webaudit.hu/object.75f7c814-dc6e-4309-b2d5-43c0a8ab2da0.ivy
(Utolsó hozzáférés: 2017. december 29.)

A család a mai szocialista társadalomban (Ankét). 1964. *Társadalmi Szemle*. 1. 48-63.

A lakosság jövedelme és fogyasztása, 1960–1983. 1984. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

A Magyar Népköztársaság helységnévtára 1985. 1987. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

A Nyelvőr postája. 1958. *Magyar Nyelvőr*. 4. (október-december) 513.

Abbot, Gleason 1993: *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War.* Oxford University Press, New York – Oxford.

Adorno, Theodor W. 2003: Der Essay als Form. In uő.: *Gesammelte Schriften*. XI. Suhrkamp, Frankfurt a. M. 9–33.

alfa: A Kádár-rendszeréről – Kádár nélkül. Bevezetés számunk központi témájához.” *Eszmélet*. 19. (1993 Ősz). 4-5.

Andorka Rudolf 1982: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Gondolat, Budapest.

Andorka Rudolf 1995a: A rétegződéelmélet haszna a mai magyar társadalomkutatásban. In Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés.* Aula Kiadó, Budapest, 33-65.

Andorka Rudolf 1995b: A társadalmi mobilitás félévszázados trendjei Magyarországon. In Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés.* Aula Kiadó, Budapest, 393-425.

Angelusz Róbert – Nagy Lajos Géza – Tardos Róbert 1987: Aktualitások és választóvonalak a szociálpolitikai közgondolkodásban. In Ferge Zsuzsa – Várnai Györgyi (szerk.): *Szociálpolitika ma és holnap.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest,

- Apor Péter 2009: Cigányok tere: kísérlet a kommunista cigánypolitika közép-kelet-európai összehasonlító értelmezésére, 1945–1961. *Aetas*. 2. 69–86.
- Arendt, Hannah 1944: The Jew as Pariah. *Jewish Social Studies*, 6 (April). 118-119.
- Arendt, Hannah 1951a: *The Origins of Totalitarianism*. Harcourt, Brace & Co., New York.
- Arendt, Hannah 1951b: *The Burden of Our Time*. Secker and Warburg, London.
- Arendt, Hannah 1955, 1958, 1961, 1962: *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*. 1., 2. 3. és 4. kiadás, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt.
- Arendt, Hannah 1958a: *The Origins of Totalitarianism*. 2. kiadás, World Publishing Co., Meridian Books, New York.
- Arendt, Hannah 1958b: *The Human Condition*. University of Chicago Press, Chicago.
- Arendt, Hannah 1958c: Epilogue: Reflections on the Hungarian Revolution, in Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*. Meridian Books, New York.
- Arendt, Hannah 1958d: Totalitarian Imperialism: Reflections on the Hungarian Revolution. *The Journal of Politics*. (1.) 20. 5-43.
- Arendt, Hannah 1958e: *Die Ungarische Revolution und der totalitäre Imperialismus*. R. Piper & Co Verlag, München.
- Arendt, Hannah 1959: *The Human Condition*. 2. kiadás, Doubleday Anchor, New York.
- Arendt, Hannah 1960: *Vita activa oder vom tätigen Leben*. Kohlhammer, Stuttgart.
- Arendt, Hannah 1962: The Cold War and the West. *Partisan Review*. (29), 1 (Winter). 10-20.
- Arendt, Hannah 1963a: *On Revolution*. Viking Press, New York. (Második, javított kiadás: 1965).
- Arendt, Hannah 1963b: *Über die Revolution*. Piper, München.
- Arendt, Hannah 1963c: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. Viking, New York.

- Arendt, Hannah 1966, 1968, 1973: *The Origins of Totalitarianism*. 3., 4., 5. kiadás, Harcourt, Brace & World, New York.
- Arendt, Hannah 1967: *Vita activa oder vom tätigen Leben*. 2. kiadás, Piper, München.
- Arendt, Hannah 1969: Introduction. In uő. (szerk.): *Illuminations, essays by Walter Benjamin*. Schocken, New York.
- Arendt, Hannah 1991: *A forradalom*. Európa, Budapest.
- Arendt, Hannah 1992: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa, Budapest.
- Arendt, Hannah 1995a: A történelem fogalma. In uő.: *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Fordította: Módos Magdolna. Osiris – Readers International, Budapest, 49-99.
- Arendt, Hannah 1995b: Előszó. In uő.: *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Fordította: Módos Magdolna. Osiris – Readers International, Budapest, 11-23.
- Arendt, Hannah 2000: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Fordította: Mesés Péter [és Pató Attila]. Judaica. Osiris, Budapest.
- Arendt, Hannah 2002: *A sivatag és az oázisok*. Gond – Palatinus, Budapest.
- Arendt, Hannah 2006: A magyar forradalom és a totalitárius imperializmus. In Albert Camus: *Az akasztófák szocializmusa*. Fordította és a kiegészítő tanulmányt írta: Nagy Alajos. Hannah Arendt tanulmányát fordította: Tunyogi Csapó (Kocsis) Gábor. Antológia Kiadó, Lakitelek, 35-111.
- Arendt, Hannah 2008: Szervezett bűn; A személyes felelősség szerepe a diktatúrában; Kollektív felelősség. In Uő.: *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2008.
- Aron, Raymond 1964: *La lutte de classes: nouvelles leçons sur les sociétés industrielles*. Paris, Éditions Gallimard.
- Az életszínvonal alakulásának lakossági megítélése*. 1978. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Az ország huszadik századi történelmében a legpozitívabb szerepet játszó magyar politikusok* (2006. augusztus 29.) <http://www.webaudit.hu/object.88a45938-3486->

- Az SZKP XXII. kongresszusa. 1961. október 17-31. 1962. Szerk.: Fedor János. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Bakó Ferenc 1954: A tiszai cigányok fémművészete. *Néprajzi Értesítő*, 36. 239–258.
- Baráth Magdolna (szerk.) 2009: *Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei 1956. november 7. – 1958. január 25.* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 48.) Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Bartha Ákos 2010: Szaktudomány vagy szépirodalom? Szociográfia a Horthy-korszakban. *Debreceni Disputa* (8.) 4. 48–54.
- Bartha Eszter 2004: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: A jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In *Tanulmányok és dokumentumok a sztálinizmus történetéből*. Szerk. Krausz Tamás. Tankönyvkiadó, Budapest, 15–40.
- Bartha Eszter 2009: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában, 1968–1989*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Bartha Eszter 2011: Welfare Dictatorship, the Working Class and the Change of Regimes in East Germany and Hungary, *Europe-Asia Studies*. (63.) 9. 1591-1610.
- Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.): *Iffúság 2008. Gyorsjelentés*. 2009. Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, Budapest.
- Beluszky Pál – Sikos T. Tamás 1982: *Magyarország falutípusai*. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest.
- Beluszky Pál 1999: *Magyarország településföldrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Beluszky Pál 2003: *Magyarország településföldrajza*. 2. javított és bővített kiadás, Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Beluszky Pál 2016: Ment-e az OTK (1971) által a világ elébb? In uő.: *Másodkézből. Társadalom-földrajzi tanulmányok*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, Pécs, 251-257.

- Benjamin, Walter 1980: A második császárság Párizsa Baudelaire-nél. In uő.: *Angelus Novus*. Magyar Helikon, Budapest.
- Benjamin, Walter 2003a: The Paris of the second empire in Baudelaire. In uő.: *Selected Writings*. 4.k., 1938-1940.; Harvard University Press, Harvard, 3-92.
- Benjamin, Walter 2003b: Exchange with Theodor W. Adorno on „The Flaneur”. In uő.: *Selected Writings*. 4.k., 1938-1940.; Harvard University Press, Harvard, 98-115.
- Benjamin, Walter 2003c: *Section of „The Paris of the Second Empire in Baudelaire”*. In uő.: *Selected Writings*. 4. k., 1938-1940.; Harvard University Press, Harvard, 200-214.
- Benke Éva 2001: „Nem vész az idő homályán” In *Tisztelet Gonda Györgynek*. Emlékkönyv. Szerk.: Gál József. Savaria University Press, Szombathely, 225-230.
- Dr. Berényi József 1974: *Életszínvonal és szociálpolitika*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas 1998: *A valóság társadalmi felépítése: tudásszociológiai értekezés*. Fordította: Tomka Miklós. József Műhely Kiadó, Budapest.
- Berki Márton 2011: Az 1971-es OTK „utóélete”. Egy diskurzuselemzés tapasztalatai. In Csapó Tamás – Kocsis Zsolt (szerk.): *Az 1971. évi OTK és hatása a hazai településrendszerre*. Savaria University Press, Szombathely, 51-60.
- Bertha Bulcsu: Kesudió. (részletek) *Beszélő*. 7-8. 119-120.
- Békés Vera 2002: A reziliencia-jelenség, avagy az ökológizálódó tudományok tanulságai egy ökológizált episztemológia számára. Forrai Gábor–Margitay Tihamér (szerk.): *„Tudomány és történet” – Tanulmánykötet Fehér Márta tiszteletére*. Typotex, Budapest, 215–228.
- Bibó István [1975]: *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció*. MTA Igazgatástudományi Bizottsága Közigazgatástudományi Szekció, Budapest. In Uő. 1986: *Válogatott tanulmányok*. III. kötet. Magvető Kiadó, Budapest, 141–294.
- Bódy Zsombor 2008: Többpárti totalitarizmus? Politika és személyzeti politika

néhány magyar nagyvállalatnál 1945 és 1948 között. In *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Szerk.: Horváth Sándor. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 116–131.

Bódy Zsombor 2010: *Az ipari munka társadalma: Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Argumentum Kiadó, Budapest.

Bódy Zsombor 2016: A Népeségtudományi Kutatóintézet története és a népesedéspolitika a Kádár-rendszerben. *Demográfia*. 59:(4). 265-300.

Bokor Ágnes 1985: *Depriváció és szegénység. Rétegződés-modell vizsgálat VI.*, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet. Budapest.

Bolgár Dániel 2008: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Szerk.: Horváth Sándor. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 50–93.

Boros Tamás (szerk.) 2017: *A magyar álom. Milyen jövőt álmodnak a magyarok saját maguk és Magyarország számára?* Szerzők: Boros Tamás – Laki Gergely. Policy Solutions – Friedrich-Ebert-Stiftung. Október. (A kutatásokban a Závecz Research is részt vett.)

Borsos Béla 1999: Gyűrűfű: egy ökofalu építésének problémái. *Ökotáj*. 22. 19–24. okotaj.hu/szamok/22/varos3.html. (Utolsó hozzáférés: 2004. szeptember 1.)

Borsos Béla 2007: *Az ökofalu koncepciója és helye a fenntartható település- és vidékfejlesztésben*. PhD-értekezés, kézirat. PTE Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola, Pécs.

Borsos Béla 2016: *Az új Gyűrűfű. Az ökofalu koncepciója és helye a fenntartható a fenntartható település- és vidékfejlesztésben*. L'Harmattan, Budapest.

Bottoni, Stefano 2014: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest.

Bowring, Finn 2011: *Hannah Arendt. A Critical Introduction*. Pluto Press, New York.

Butrym, Alexander J. (szerk.) 1989: *Essays on the Essay: Redefining the Genre*. University of Georgia Press, Athens.

- Canovan, Margareth 1974: *The Political Thought of Hannah Arendt*. Harcourt, London – New York.
- Childs, Peter R. J. – Patrick, Williams 1997: *An Introduction to Post-colonial Theory*. Prentice Hall, London.
- Csalog Zsolt válaszai. Szociográfusok felelnek. *Mozgó Világ* 1978. 6. 12-30.
- Cseh-Szombathy László – Andorka Rudolf 1965: *A budapesti nyugdíjasok helyzete és problémái*. (KSH Népeségtudományi Kutató Csoport közleményei 6. kötet.) Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Cseh-Szombathy László 1980: Változások a család működésében. *Társadalmi Szemle*. 6. 27-37.
- Csomós József 2006: *Lakáspolitikai, lakásgazdálkodás*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Csoóri Sándor 1982: A panaszos hangról. In uő.: *A félig bevallott élet*. Magvető, Budapest, 287-296.
- Dent, Bob 2016: *Budapest 1956: a dráma színterei*. Európa, Budapest.
- Devecseriné Huszár Klára 2001: Az Iseumi játékok. In *Tisztelet Gonda Györgynek*. Emlékkönyv. Szerk.: Gál József. Savaria University Press, Szombathely, 158-173.
- Dokumentum. Legenda Sarkadi Imréről. Lejegyezte: Albert Zsuzsa. 1995. *Látó. Szépirodalmi folyóirat*. 10. 88-96.
- Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből*. 2005. Füzes Miklós – Márfi Attila – Rozs András – Vörös Huba (szerk.). Baranya Megyei Levéltár, Pécs.
- Diószegi Csipetits György – Koncz Endre 1987: Volt egyszer egy szakérettségi. Népszava Kiadó Vállalat, Budapest.
- Dupcsik Csaba 2008: Polgárosodás-viták az 1970-90-es években. In Horváth Sándor: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában: Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest, 354-373.
- Dupcsik Csaba – Tóth Olga 2008: Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*. 4. 307-328.
- Dupcsik Csaba 2012: Elegendő harc. Három könyv a XX. századi magyar történelemről. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 1. 1-9.

<http://socio.hu/archivum/2012/1> (Utolsó letöltés ideje: 2018. február 3.)

Dupcsik Csaba 2015: A tradicionális család konstrukciója a magyar társadalomtudományokban. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*. 2. 101–123. socio.hu/uploads/files/2015_2/dupcsik.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2018. február 3.)

Éber Márk Áron 2014: A centrum hitele. A magyar állam külső eladósodásának történetéről. *Fordulat*. 21. 64-86.

Éber Márk Áron – Gagyai Ágnes 2014: Osztály- és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. *Fordulat*. 21. 170–191.

Egy úr Pannóniából. Kovács Gergelyné és Tardy János beszélgetése. 2001. In *Tisztelet Gonda Györgynek*. Emlékkönyv. Szerk.: Gál József. Savaria University Press, Szombathely, 98-105.

Enyedy György 1980: *Falvaink sorsa*. Magvető, Budapest.

Epstein, Mikhail 1999: Essayism. An Essay on the Essay. (Firstly published in 1982.) In Epstein, Mikhail – Genis, Alexander – Vladiv-Glover, Slobodanka (ed.): *Russian Postmodernism. New Perspectives on Post-Soviet Culture*. Berghahn Books, New York – Oxford, 152-157.

Erdei Ferenc 1939: *Magyar város*. Athenaeum, Budapest.

Erdei Ferenc 2004: *Parasztok*. Neumann Kht., Budapest.

Farkas Judit 2009: „Meghalt Gyűrűfű – éljen Gyűrűfű.” Egy jelképpé vált falutörténet (újra)hasznosítása. *Tabula*. 1. 75–94.

Fábián Katalin 1977: *Makoldi család*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Fekete Gyula 1964: Frizsider. *Alföld*. 1. 3-10.

Fekete Gyula 1970: Gyümölcs a korfán. *Kortárs*. 1. 102-124.

Fekete Gyula 1972: *Éljünk magunknak?* Szépirodalmi, Budapest.

Fekete Gyula 1973: *Mindene megvan?* Tankönyvkiadó, Budapest.

Fekete Gyula 1979: *Levelek a magányról*. Szociográfia egy sajtóvitáról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Ferge Zsuzsa 1969: *Társadalmunk rétegződése*. Gondolat Kiadó, Budapest.

- Ferge Zsuzsa – Gara Judit – Horváth Ágota 1980: A szegénységgel és a többoldalúan hátrányos helyzettel kapcsolatos mai nyugati nézetek. *Valóság* (23.) 2. 3–15.
- Ferge Zsuzsa 1980: Társadalmi struktúra – Társadalmi hátrány. *Valóság* (23.) 2. 15–30.
- Ferge Zsuzsa 1991: *Szociálpolitika és társadalom*. Válogatás Ferge Zsuzsa tanulmányaiból. Vál., szerk.: Várnai Györgyi. ELTE Szociálpolitikai Tanszéke – T-Twins, Budapest.
- Ferge Zsuzsa 1998: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Kávé Kiadó, Budapest.
- Ferge Zsuzsa 2001: A magyarországi szegénységről. *INFO-Társadalomtudomány* (15.) 54. 17–26.
- Ferge Zsuzsa 2002: Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle* 4. 9–33.
- Fél Edit – Hofer Tamás 1974: *Geräte der Átányer Bauern*. Akadémiai – Gyldendal, Budapest – Koppenhága.
- Fél Edit – Hofer Tamás 1997: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Fél Edit – Hofer Tamás 2010: „Mi, korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon*. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest.
- Fitzpatrick, Sheila 1988: The Bolsheviks' Dilemma: Class, Culture and Politics in the Early Soviet Period. *Slavic Review*. (47), 4. 599–613.
- Fitzpatrick, Sheila 1993: Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia. *Journal of Modern History*. (65), 4. 745–770.
- Fitzpatrick, Sheila 1999: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- Fitzpatrick, Sheila 2001: Vengeance and Ressentiment in the Russian Revolution. *French Historical Studies* 24, 579–88.
- Földes György 2007: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés, 1956-1989*. Napvilág Kiadó, Budapest.

- Gallup Országimázs Vizsgálat. 2002. gallup.hu (Felméréseink/Országkép vizsgálat 2002); [gallup. hu/gallup/orszagkep/oim22.htm](http://gallup.hu/gallup/orszagkep/oim22.htm). A Magyar Gallup Intézet, a Gallup Organization Inc. magyarországi intézménye (és vele együtt a felmérések eredményeit tartalmazó honlap) 2014 elején megszűnt.
- Gati, Charles 1990: *Magyarország a Kreml árnyékában*. Századvég, Budapest.
- Glatz Ferenc 1995: Forradalom után. *História*. 9-10. 2., 64-66.
- Goodall, Heather – Cadzow, Allison 2009: *Rivers and Resilience: Aboriginal People on Sydney's Georges River*. University of New South Wales Press, Sydney.
- Gonda György, Vas megye tanácselnöke. I. Interjú. (1978. január 12.) Készítette: Shlett István, Törzsök Erika és Molnár Adrien. Kézirat. KISZ kutatás.
- Gunda Béla 1956: *Néprajzi gyűjtőúton*. Alföldi Magvető, Debrecen.
- Gyáni Gábor 2001: A magyar Sonderweg története. *Holmi*. 11. 1547–1553.
- Gyarmati György 2013: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *Metszetek*. 2-3. 3-21.
- Gyurkó László 1966: A fejlődés és ellentmondásai. *Társadalmi Szemle*. 2. 33-37.
- Gyurkó László 2000: Arcképvázlat történelmi háttérrel. Hogyan írtam Kádár-életrajzot? *Rubicon*. 6. 36-38.
- Hajnal Klára – Kékesi Szilvia – Slachta Krisztina 2009: An Example and Counter-Example of Responsible Settlement Development: Gyűrűfű, a Village in the Zselic Hills 1945-2008. In Aubert Antal – Csapó János (szerk.): „*Differentiating Spatial Structures in the Central-European Region*”. *Annual Conference of the Research Sixangle/Sechsecke*. PTE TTK Földrajztudományi Intézet, Pécs, 130-144.
- Halbwachs, Maurice 1950: *La Mémoire Collective*. Presses Universitaires de Frances, Paris.
- Hankiss Ágnes 1983: Bethlen Gábor. *Valóság*. 5. 22-43.
- Hankiss Ágnes 1985: *Érzékeny búcsú a fejedelemtől*. Filmforgatókönyv. Magvető, Budapest.
- Hankiss Ágnes 1987a: A Bethlen Gábor című tanulmány. In Uő.: *Kötéltánc. A társadalmi azonosságtudat válsága*. Magvető, Budapest, 327-363.

- Hankiss Ágnes 1987b: *Érzékeny búcsú a fejedelemtől*. In Uő.: *Kötéltánc. A társadalmi azonosságtudat válsága*. Magvető, Budapest, 367-456.
- Hankiss Ágnes – Vitézy László 1986: *Érzékeny búcsú a fejedelemtől: Technikai forgatókönyv*. Rend.: Vitézy László; dramaturg: Koródy Ildikó. Mafilm Dialóg Stúdió. Mafilm, Budapest.
- Hankiss Elemér 1989: *Kelet-európai alternatívák*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Hareven, Tamara K. 2000: *Families, History and Social Change. Life-Course and Cross-Cultural Perspectives*. Westview Press, Colorado – Oxford.
- Havas Gábor 1980: Ibafa. *Kultúra és Közösség*. 1. 17–33.
- Havas Gábor – Schiffer Pál 1983a: „A koncepciók születtek egymás után ...” 1. *Kritika*. 3:21–30.
- Havas Gábor – Schiffer Pál 1983b: „A koncepciók születtek egymás után ...” 2. *Kritika*. 4:27–30.
- Havas Gábor, F. 2008: Kemény István 1925–2008. *Beszélő* 13 (5): 62-66.
- Havasi Éva 2015: A magyarországi létminimum-számítás korszakai nemzetközi összehasonlításban. *Statisztikai Szemle* (93.) 10. 885–916.
- Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk) 1989-1992: *A Petőfi Kör vitái — hiteles jegyzőkönyvek alapján*. ELTE – Kelenföld Kiadó, Bp. (Politikatudományi Füzetek) (I. kötet. Két közgazdasági vita. Bp. 1989; II. kötet. Filozófusvita. Bp. 1989; III. kötet. Történészvita. Bp. 1990; IV. kötet. Partizántalálkozó – Sajtóvita. Bp. Múzsák – 1956-os Intézet, 1991; VI. kötet. Pedagógusvita. Bp. Múzsák – 1956-os Intézet, 1992.)
- Heller, Mária – Némedi, Dénes – Rényi, Ágnes 1990: *Népesedési viták Magyarországon, 1960-1986*. In *Népesedési viták Magyarországon, 1960-1986*. A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet tudományos vitaülése. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest. 13-125.
- Horváth M. Tamás 2011: Mindig ígéret. Bibó István területi közigazgatás-politikai javaslatai. *Tér és Társadalom*. 4. 175-183.

- Horváth Sándor 2012: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Huszár Tibor 2003: *Kádár János politikai életrajza*. II. kötet. Szabad Tér Kiadó–Kossuth Kiadó, Budapest.
- Illés Péter 2006: A tárgyak útja a magángyűjteménytől a múzeumi gyűjteményekig – egy regionális esettanulmány. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője*. (30.) 361-374.
- Intézkedések az SZKP programjában a nép jólétének emelésére előirányzott teendők végrehajtására. N. Sz. Hruscsov elvtárs beszámolója a Szovjetunió Legfelső Tanácsának ülészakán 1964. július 13-án.* [1965.] Fordította: Gallyas Ferenc és Hetényi Pál. A *Szovjet Híradó* VIII. évfolyam 14. számának melléklete.
- Isaac, Jeffrey C. 1992: *Arendt, Camus, and Modern Rebellion*. Yale University Press, New Haven – London.
- István Lajos búcsúbeszéde. 2001. In *Tisztelet Gonda Györgynek*. Emlékkönyv. Szerk.: Gál József. Savaria University Press, Szombathely, 243-247.
- Jakobson, Roman 1970: Linguistics. In *Main Trends of Research in the Social and Human Sciences*. Mouton-UNESCO, The Hague.
- Juhász Pál 1986–1987: Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc*. 4: 5–18.
- Juhász Pál 2006: *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Új Mandátum – Jelenkutató Alapítvány, Budapest.
- Kahler Frigyes 2012: *A kommunizmus hosszú árnyéka*. Kairosz, Budapest.
- Kalmár Melinda 2014: *Történelmi galaxisok vonzásában . Magyarország és a szovjetrendszer (1945 - 1990)*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Károli Biblia*.
- Kass János 2001: „Polgár volt a javából!” In *Tisztelet Gonda Györgynek*. Emlékkönyv. Szerk.: Gál József. Savaria University Press, Szombathely, 223-224.
- Kelemen Ferenc 2001: A tanácselnök. In *Tisztelet Gonda Györgynek*. Emlékkönyv. Szerk.: Gál József. Savaria University Press, Szombathely, 13-32.

- Keller Márkus 2016: Tiéd a lakás, magad építed! Lakásépítés és az állami erőforrások a hosszú ötvenes években Magyarországon. *Kommentár*. 11. 100-117.
- Kemény István 1967: *A mobilitás társadalmi összefüggései*. Statisztikai Kiadó, Budapest.
- Kemény István – Kozák Gyula (összeáll.) 1971a: *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. MSZMP Csepel Vas- és Fémművek Bizottsága – MSZMP KB Társadalomtud. Int., Kossuth Kiadó, Budapest.
- Kemény István – Kozák Gyula (összeáll.) 1971b: *Pest megye munkásai*. MSZMP KB Társadalomtud. Int., Kossuth Kiadó, Budapest.
- Kemény István 1974: A magyarországi cigány lakosság. *Valóság*, 1. 63–72.
- Kemény István (– Rupp Kálmán – Csalog Zsolt – Havas Gábor) 1976a: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- Kemény István 1976b: A magyarországi cigányok helyzete. In Kemény István – Rupp Kálmán – Csalog Zsolt – Havas Gábor: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 7–67.
- Kemény István 1990a [1973]: A Csillaghegyi Téglagyár munkásai. In uő.: *Velük nevelkedett a gép: Magyar munkások a hetvenes évek elején. (Szociológiai tanulmányok)*. VITA, Budapest, 21-28.
- Kemény István 1990b: A magyar munkásosztály rétegződése. In uő.: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején. (Szociológiai tanulmányok)*. VITA, Budapest, 7–20.
- Kemény István 1991: Megfelezett élet. Csizmadia Ervin beszélgetése Kemény István szociológussal. In uő.: *Közelről s távolból*. Gondolat, Budapest, 179–189.
- Kemény István 1992a: A szegénységről. In uő.: *Szociológiai írások*. Replika Kör, Szeged, 79–84.
- Kemény István 1992b: Előszó Max Weber: Gazdaság és társadalom című szemelvénygyűjteményéhez. In uő.: *Szociológiai írások*. Szeged, Replika Könyvek, 1992, 23–51.

- Kemény István 1999: *Tennivalók a cigányok/romák ügyében*. In uő. (összeáll.): *A cigányok Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kertész Imre 1975: *Sorstalanság*. Szépirodalmi, Budapest.
- Kertész Imre 1992: *Gályanapló*. Holnap, Budapest.
- Kicza, John E. (szerk.) 1993: *The Indian in Latin American History: Resistance, Resilience, and Acculturation*. Scholarly Resources, Wilmington.
- Király Béla – Congdon, Lee W. (szerk.) 2001: *A magyar forradalom eszméi. Eltiprásuk és győzelmük (1956–1999)*. Atlantis, Budapest.
- Klaus, Carl H. – Stuckey-French, Ned (szerk.) 2012: *Essayists on the Essay: Montaigne to Our Time*. University of Iowa Press, Iowa City.
- Kis János 1987: Válságban cselekedni. In *Társadalmi szerződés*. Első rész Beszélő különszám. 2. (20.) 1987. június. Kötetben: Beszélő Összkiadás. 1984-1987. Sajtó alá rendezte: Havas Fanny. AB-BESZÉLŐ Bp., 1992. II. köt. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/valsagban-cselekedni> (Utolsó hozzáférés: 2018. január 10.)
- Kocsis János Balázs 2006: *Területfejlesztés Budapesten 1950 és 1985 között*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kocsis János Balázs 2009: *Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten, 1930 – 1985*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kocsis János Balázs 2012: *Lakáspolitikai Budapest 1960–1975 között*. Múltunk. 1. 160-206.
- Kolář, Pavel 2016: *Der Poststalinismus. Ideologie und Utopie einer Epoche*. Zeithistorische Studien, 57. Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien.
- Kolosi Tamás 1984: *Státus és réteg*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Kolosi Tamás 1987: *Tagolt társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kopátsy Sándor 2005: *Kádár és kora*. C.E.T. Belvárosi Kiadó, Budapest.
- Kotkin, Stephen 1995: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. University of California Press, Berkeley.

- Kotkin, Stephen 2009 (with a contribution by Jan T. Gross): *Uncivil Society. 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*. Modern Library, New York.
- Kovách Imre 2003: A magyar társadalom paraszttalanítása - európai összehasonlításban. *Századvég*. 8. 41-67.
- Kovács Gábor 2008: Hannah Arendt két modernitása. In Balogh László Levente – Biró-Kaszás Éva (szerk.): *Fogódzó. Hannah Arendt olvasókönyv*. Kalligram, Pozsony, 319–336.
- Kovács József, Ö. 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965*. Korall, Budapest.
- Kovács M. Mária – Örkény Antal 1991: *Káderek*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, Budapest.
- Körösi, Suzanne 1984: The Nonexistence of Women's Emancipation. In Morgan, Robin (szerk.): *Sisterhood is Global: The International Women's Movement Anthology*. Anchor/Doubleday, Garden City – New York, 289-293.
- Kuczka Péter 1976: Jegyzetek a réműletről. *Helikon. Világirodalmi Figyelő*. 1. 23-34.
- Kuczka Péter 1981: A vitázó Sarkadi. *Alföld*. 12. sz. 63-78.
- Kulcsár Kálmán 1980: *A mai magyar társadalom*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Kulcsár Kálmán 1986: *A modernizáció és a magyar társadalom. Tanulmányok*. Magvető, Budapest.
- Kultúra és életforma. (A szerkesztőség vitaindító cikke) *Új Írás*. 10. 736-737.
- Kurtág György 2001: Gonda György emlékezete. In *Tisztelet Gonda Györgynek*. Emlékkönyv. Szerk.: Gál József. Savaria University Press, Szombathely, 240.
- Lackó Miklós 1968: *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Ladányi János – Szelényi Iván 2004: *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág, Budapest.
- Ladvenicza Ilona, M. 1955: A csobánkai cigányok szegkovácsolása. *Néprajzi Értesítő*. 37. 227–241.

- Léderer Pál 2002: *A szociológus, a módszerei meg a szövege. Rögeszmefélék a mesterségről*. Új Mandátum, Budapest.
- Leduc, Jean 2006: *A történészek és az idő. Elméletek, problémák, írásmódok*. Fordította: Novák Veronika. Kalligram, Pozsony.
- Lomax, Bill 1976: *Hungary 1956*. St. Martin's Press, New York.
- Lomax, Bill (szerk.) 1990: *Hungarian Workers' Councils in 1956*. Boulder, Colo: Social Science Monographs, [New York].
- Lukács, György [1911] 2010: On the Nature and the Form of the Essay. In uő.: *Soul and Form*. Fordította: Anna Bostock, szerk.: John T. Sanders – Katie Terezakis. Columbia University Press, New York, 1–18.
- Lüdtke, Alf 1994: Geschichte und „Eigensinn“. In Berliner Geschichtswerkstatt (szerk.): *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte*. Berliner Geschichtswerkstatt, Münster, 139–153.
- Magyar László 1977: Ibafa. *Valóság* 2. 73–80.
- Maier, Charles 2009: What have we learned since 1989? *Contemporary European History*, (18.) 3. 253–269.
- Major Máté 1960: „Sziget”-ház, „sziget”-lakás – vagy közösségi otthon? *Kortárs*. 11. 749-756.
- Majtényi Balázs – Majtényi György 2012: *Cigánykérdés Magyarországon, 1945–2010*. Libri, Budapest.
- Majtényi György 2000: Mobilitás és életstílus. Szakérettségisek életútja. In *A mesterség iskolája*. Szerk.: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád. Osiris, Budapest, 429-449.
- Majtényi György 2005a: Az értelmezés hatalma és a hatalom értelmezése. Az 1945 utáni társadalomtörténet fogalmi nyelvéről. *Korall* 19–20. 37–52.
- Majtényi György 2005b: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Gondolat Kiadó – Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Majtényi György 2009: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Nyitott

Könyvműhely, Budapest.

Majtényi György 2010: Egy ember a megyéből. Gonda György Vas megyei tanácselnök portréja. In *Tanulmányok Szombathely történetéből, 1945–1990*. Szerk.: Valuch Tibor. Szombathely Megyei Jogú Város, Szombathely, 180-198.

Majtényi György 2012: *Vezércsel. Kádár János mindennapjai*. Libri Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest.

Majtényi György 2014: A gyöngyhalász és a tenger. Hannah Arendt totalitarizmuselméletének a hasznáról. *Kritika*, 11-12. 14-17.

Majtényi György 2015: „De elmehet a Kádár Jani a picsába!” Reziliencia az államszocializmusban. *Replika* 94. 92–112.

Majtényi György 2016: A szegénység gyarmatosítása. Szegények mindennapjai és a hatalom diskurzusai a Kádár-korszakban. *Korall*. 64. 157-180.

Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Szabó Csaba (szerk.): Forradalom! – 24 megtalált történet. Magyar Nemzeti Levéltár – Libri Kiadó, Budapest, 2016.

Márfi Attila 2008: Cigánysors, cigánykérdés; a vályogtelepek felszámolása Baranyában a tanácskorszak idején. In Majtényi György – Szabó Csaba (szerk): *Távolodás és közelítések. Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kossuth Kiadó, Budapest, 339–353.

Mayers, Arno 2001: *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*. Princeton University Press, Princeton, NJ.

Mikó Zsuzsanna 2016: *A terror hétköznapijai*. Libri Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest.

Miethe, Ingrid 2003: “Egyetemet a népnek!” Az előkészítő iskola és a munkás-paraszt kar mint az esélyegyenlőség megteremtésének eszköze. In Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia: *Munkástörténet – munkásantropológia*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003, 92-103.

Mink András 1998: Kesudió. *Beszélő*. 7-8. 116-119.

Moldova György 2006: *Kádár János I-II*. Urbis, Budapest.

Móricz Zsigmond 1971: *Erdély: Történelmi regény. Második rész. A nagy fejedelem*.

Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Müller, Walter – Lüttinger, Paul – König, Wolfgang – Karle, Wolfgang [1995]:
Osztályszerkezet és oktatási rendszer az ipari országokban. In Andorka Rudolf –
Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Aula Kiadó,
Budapest, 229-262.

Nagy Ágnes 2009: Lakóközösség kontra háztulajdonos, házmegbízott kontra
házfelügyelő – osztályharc a bérházban. A budapesti házfelügyelők igazolása
1945-ben. *Budapesti Negyed*. 63. 163–188.

Nagy Ágnes 2013: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi
érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953*. Korall, Budapest.

Nagy Péter 2016: *A Rima vonzásában - Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő
dualizmustól az államosításig*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Niedermüller Péter 2005: Modernitás és közbeszéd a mai Magyarországon. In
*Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-
Európában a XX. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest.

Niedermüller Péter et al. (szerk.) 2008: *Sokféle modernitás*. L'Harmattan – Nyitott
Könyvműhely, Budapest.

Nietzsche, Friedrich 1969: *On The Genealogy of Morals*. Fordította: Walter
Kaufmann. Vintage, New York.

Nora, Pierre 2010: *Emlékezet és történelem között – Válogatott tanulmányok*. Napvilág
Kiadó, Budapest.

Olay Csaba 2007: Hannah Arendt és Hermann Broch. 2000. 12. 58-66.

Oplatka András 1989a: Bethlen Gábor és Kádár János. *Europaeische Rundschau*. I.

Oplatka András 1989b: Magyarország mozgástere Kelet és Nyugat között – Bethlen
Gábor és Kádár. János. *Valóság*. 8. 114-121.

Papp András – Térey János 2006: Kazamaták. *Holmi* 3. 292–383.

Papp Vilmos 2012: *Szabad egyház. Rab(tartó) államban. Az őrségi kerkavölgyi
reformátusság élete 1960–1985 között*. Magánkiadás, Budapest.

Parent, Anthony S. – Wiethaus, Ulrike 2013: *Trauma and Resilience in American*

Indian and African American Southern History. Peter Lang, New York.

Perényi Károly [é. n.]: *Az 1956-os forradalom Rakamazon*. rakamaz.freeservers.com/whats_new_3.html (Utolsó hozzáférés: 2018. február 3.)

Péter László 1998: *Az Elbától Keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Osiris, Budapest.

Pittaway, Mark 2012: *The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.

Pócsik Andrea 2013: Én, Cséplő György. Schiffer Pál dokumentumfilmjei és a Cséplő Gyuri. *Apertúra: filmelméleti és filmtörténeti online szakfolyóirat*. (Utolsó hozzáférés: 2018. február 3.)

Polányi Károly [1944] 2004: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Második, átdolgozott kiadás. Joseph E. Stiglitz előszavával. Napvilág Kiadó, Budapest.

Pozsgay Imre 1993: *1989 – Politikuspálya a pártállamban és a rendszerváltásban*. Püski Kiadó, Budapest.

Rainer M. János 1990: *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban, 1953–1956*. Magvető, Budapest.

Rainer M. János 1996: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. I. kötet. 1896-1953. 1956-os Intézet, Budapest.

Rainer M. János (szerk.) 2005: *A monori tanácskozás: 1985. június 14-16*. 1956-os Intézet, Budapest.

Rainer M. János 2008: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei, 1957–1989*. 1956-os Intézet, Budapest.

Rainer M. János 2010: Demokrácia volt-e Magyarországon 1945 után? A „koalíciós korszak” és a Rákosi-korszak átmenetének kérdése. In Lőrinc László (szerk.): *Egyezzzünk ki a múlttal! Műhelybeszélgetések történelmi mítoszainkról, tévhiteinkről*. Történelemtanárok Egylete, Budapest, 85-90.

Rainer M. János 2011: *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet – L'Harmattan

Kiadó, Budapest.

Rainer M. János 2016: *Az 1956-os magyar forradalom*. Osiris, Budapest.

Rév István 1996: Az atomizáció előnyei. *Replika*. 23–24. (December). 141-158.

Rév István 1998a: Retrotopia. Critical Reason Turns Primitive. *Current Sociology*. 1998. 2. (April). 51-80.

Rév István 1998b: Retrotópia. A kritikai gondolkodás primitív fordulata. *Beszélő*. 12. 40-54.

Révai József 1955: *Marxizmus és népiesség*. Szikra, Budapest.

Ricœur, Paul 1977: *The Rule of Metaphor*. Fordította: Czerny, Robert – McLaughlin, Kathleen – Costello, John. University of Toronto Press, Toronto – Buffalo.

Romsics Ignác 2010: *Magyarország története a XX. században*. Negyedik, javított, bővített kiadás, Osiris, Budapest.

Romsics Ignác 2012: A Kádár-korszak helye a 20. századi magyar történelemben. *Rubicon*. 8. 28-33.

Said, Edward W. 2000: *Orientalizmus*. Fordította: Péri Benedek. Európa, Budapest.

Sánta Ferenc 1963: *Az ötödik pecsét*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Sarkadi Imre 1983a: *Drámák*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Sarkadi Imre 1983b: Oszlopos Simeon. In uő.: *Drámák*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 751-828.

Sarkadi Imre 1987: *Oszlopos Simeon – Elveszett paradicsom*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987.

Sarkadi Imre 2001: A gyáva. In Sarkadi Imre: *A gyáva. Kisregények és elbeszélések*. Európa Kiadó, Budapest, 153-221.

Sárkány Mihály 1983: Parasztság és termelési viszonyok. *Népi Kultúra – Népi Társadalom*. XIII. 21–37.

Sárosi Bálint 1971: *Cigányzene*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Scott, James C. 1985: *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Resistance*. Yale University Press, New Haven – London.

- Serfőző Simon 1995: Szedelődzködik. In uő.: *Félország, félvilág. Válogatott és új versek*, 1962–1994. Orpheusz, Budapest.
- Sipos Gyula 1960: Kinek építkezünk? – Vázlatos beszámoló egy régi ábránról. *Kortárs*. 6. 920–925. /Második megjelenés: Sipos Gyula 1981 [1960]: Kinek építkezünk? In Major Máté – Osskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból*. Corvina Kiadó, Budapest, 191–194./
- Sipos Gyula 1985: Gyűrűfű – 1973. In Rádics József (szerk.): *Falusi Magyarország antológia*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 447–453.
- Slachta Krisztina 2009: A központosított településpolitikai intézkedések eredménye: Gyűrűfű elnéptelenedésének okai. *Modern Geográfia*. Online folyóirat. Moderngeografia.eu (Utolsó letöltés: 2018. február 5.) 3. 1-32.
- Slachta Krisztina 2011: Kádár-korszak, társadalmi átalakulás a Kádár-korszakban. *Árkádia*. 2 (4). arkadiafolyoirat.hu/ (Utolsó hozzáférés: 2018. február 3.)
- Solomon, Robert 1994: One Hundred Years of Ressentiment: Nietzsche's *Genealogy of Morals*. In Schacht, Richard (ed.), *Nietzsche, Genealogy, Morality: Essays on Nietzsche's On the Genealogy of Morals*. University of California Press, Berkeley, CA, 95–126.
- Solt Ottilia 1978: A hetvenes évek budapesti szegényei. In Bence György – Kis János (szerk.): *Mit ér a kéziratos irodalom, ha magyar?* Dialogues Européennes, Budapest – Párizs, 38–44.
- Soltész Márton 2015: *Csalog Zsolt*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Standeisky Éva 1996: *Az írók és a hatalom*. 1956-os Intézet, Budapest.
- Standeisky Éva 2010: *Népuralom ötvenhatban*. Kalligram – 1956-os Intézet, Pozsony–Budapest.
- Standeisky Éva 2015: *Demokrácia negyvenötben*. Napvilág, Budapest.
- Szalai Júlia 1994: Merengések a szociológiáról. *BUKSZ*. 4. 471–476.
- Szalai Júlia 1998: Hatalom és szegénység. In Szalai Júlia: *Uram! A jogaimért jöttem!* Új Mandátum, Budapest, 55–66.

- Szalai Júlia 2002: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 4. 34–50.
- Szántó Miklós 1998: *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szántó Piroska 1994: *Akt*. Európa Könyvkiadó, Budapest. Szász János 1965: Groteszk balladák. *Korunk*. 9. 1206.
- Székely Iván 2015: Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig. *Replika*. 94. 7–23.
- Szekfű András 1980: Közvélemény, cigánykérdés és egy film ankétjai. *Jel-kép*. 1. 142–149.
- Szekfű András 2008: *A cápa utolsó tangója – Médiaszociológiai tanulmányok a félkemény diktatúrában*. Gondolat-Infonia, Budapest.
- Szelényi Iván 1988: *Socialist Entrepreneurs*. University of Wisconsin Press, Madison.
- Szelényi Iván 1992: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szelényi Iván 1996: A posztkommunista társadalom szerkezetének változásai. *Magyar Tudomány*. 4. 385–402.
- Széll András 2012: *Szabad szél*. Noran Libro, Budapest.
- Szilágyi-Gál Mihály 2008: Hannah Arendt és Kertész Imre a gonosz banalitásáról. I–II. *Beszélő*. 9. 111-115., 10. 115-119.
- Szilágyi István 2001: Az építészet mecénása. In *Tisztelet Gonda Györgynek*. Emlékkönyv. Szerk.: Gál József. Savaria University Press, Szombathely, 67-73.
- Szívós Erika 2012: Bérházvilág 1970-ben: egy belső-erzsébetvárosi ház társadalma és lakásviszonyai. *Múltunk*. 1. 207-228.
- Szociálpolitikánk két évtizede*. 1969. (SZOT munkaközössége Gál László vezetésével.). Budapest.
- Szuhay Péter 1999: *A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest.

- Tabajdi Gábor 2013: *Kiegyezés Kádárral. „Szövetségi politika”, 1956–1963.* Jaffa Kiadó, Budapest.
- Tamás Gáspár Miklós 1985: Szereptávolítás. (Hankiss Ágnes Kötéltánc című könyvéről.) Babér és tövis. *Magyar Füzetek.* 16., Párizs.
- Tamás Pál 1985: Az új magyar szociológia útjai. Tudományszociológiai vázlat. *Világosság.* 4. 219–226.
- Tamás Pál 1988: Egy szakma „Sturm und Drang” után: A magyar szociológia a nyolcvanas években. *Szociológia.* 4. 455-485.
- Tardos Tibor 1987: *A tengervíz sós: emlékezés az íróperre.* Az Irodalmi Újság Sorozata, Párizs.
- Tarján Tamás 1981: Kapcsolatok és viszonyok Sarkadi Imre két drámájában. *Alföld.* 12. 99-104.
- Tomka Béla 2003: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában.* Századvég, Budapest.
- Tomka, Béla 2004: *Welfare in East and West: Hungarian Social Security in an International Comparison, 1918–1990.* Akademie Verlag, Berlin.
- Tomka Béla 2011: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tomka Béla 2015: *Szociálpolitika. Fejlődés, formák, összehasonlítások.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Tóth Eszter Zsófia 2008: Fekete vonat, Cséplő Gyuri, A pártfogolt – ingázók dokumentumfilmeken. *Eszmélet.* 77. (Tavaszi.) 50-75.
- Tóth Eszter Zsófia 2010: *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban.* Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Tóth Eszter Zsófia – Murai András 2014: *Szex és szocializmus. Avagy „hagyjuk a szexualitást a hanyatló Nyugat ópiumának?”* Libri, Budapest.
- Tóth József 2001: A közigazgatásban. In *Tisztelet Gonda Györgynek.* Emlékkönyv. Szerk.: Gál József. Savaria University Press, Szombathely, 33-39.

- Törzsök Erika, R. 1975: *Fiatalok az építőiparban*. Budapest. (Kézirat.) (Hozzáférhető: OSA 356-1-6 2. d.).
- Tulipán Éva 2012: *Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Tyekvicska Árpád 2000: Frizsiderszocializmus. In Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek. 1957–1968. A Kádár-korszak története*. I. rész. Stencil Kulturális Alapítvány, Budapest, 260–264.
- Utasi Ágnes (szerk.) 1987: *Peremhelyzetek. Rétegződés-modell vizsgálat VIII*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Utasi Ágnes 1997: Középosztályi elméletek, alakuló középosztályok. *Századvég*. 7. 3–29.
- Utasi Ágnes 2000: *Középosztály – kapcsolatok*. Új Mandátum, Budapest.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Valuch Tibor 2002. A gulyáskommunizmus. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok legendák, tévhitek a XX. századi magyar történelemről*. Osiris, Budapest, 361–391.
- Valuch Tibor 2003: A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég*. 1. 4–29.
- Valuch Tibor 2010: „Szegény ember vízzel főz.” Adalékok a magyarországi szegénység történetéhez a XX. század második felében. In Valuch Tibor – Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Argumentum Kiadó, Budapest, 269–281.
- Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Valuch Tibor 2015: *A jelenkori magyar társadalom*. Osiris, Budapest.
- Varga György, T. – Szakadát István 1992: Íme, a nomenklaturák! Az MDP és a volt MSZMP hatásköri listái. *Társadalmi Szemle*. 3. 73–95.
- Váci Mihály 1961: Se az atombomba, se az isten! *Új Írás*. 9. 579–580.

- Vásárhelyi Mária 2005: *Csalódások kora. Rendszerváltás alulnézetben*. MTA, Budapest.
- Vásárhelyi Mária 2006: „Egy ezredévnyi szenvedés...” Közvélemény-kutatás a magyar történelemről. *Mozgó Világ*. 2006. 1. 101-107.
- Vásárhelyi Mária 2007: *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban*. Kalligram, Pozsony.
- Vásárhelyi Mária 2013: „Fogalmam sincs! Nem vagyok idevalósi...” – kutatás a fiatalok történelmi kultúrájáról. *Mozgó Világ*. 11. 3-12.
- Vélemények és tények (4000 háztartás életszínvonalának alakulása). 1966. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Veres Péter 1963: Kispolgáriság. *Új Írás*. 5. 611-615.
- Viola, Lyenne 1996: *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. Oxford University Press, New York – Oxford.
- Virág Tünde 2017: A cigányfalu mint jelenség és értelmezési keret. *Replika*. 104. 45–62.
- White, Hayden 1973: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- White, Hayden 1997: A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája. Fordította: John Éva. In uő.: *A történelem terhe*. Osiris, Budapest, 251–278.
- White, Hayden 2001: A történelem poétikája. [A *Metahistory* bevezetőjének magyar fordítása.] Fordította: Kisantal Tamás és Szeberényi Gábor. *Aetas*. 1. 134-164.
- Zapf, Wolfgang 2002: Modernizáció és modernizációelméletek. In uő.: *Modernizáció, jólét, átmenet*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 71–91.
- Zöldi László 1983: Többen vagy jobban? Az Élet és Irodalom vitája ürügyén. *Jel-Kép*. 1. 54-59.
- Zöldi László 1987: *Az ÉS vitái*. Múzsák, Budapest.
- Zsille Zoltán 1978: *Tanulmány feketében és vörösben. Alanyi szociológia a fekete ökonómiáról: a gazdasági függetlenség és a szabadulási mozgalmak*

Film

Dárday István (rend.) 1974: *Jutalomutazás.*

Fábri Zoltán (rend.) 1976: *Az ötödik pecsét.*

Fejér Tamás (rend.) 1962: *Kertes házak utcája.*

Magyar József (rend.) 1969: *Arckép egy faluról.*

Magyar József (rend.) 1971: *Az elnémult falu.*

Sára Sándor (rend.) 1962: *Cigányok.*

Schiffer Pál (rend.) 1970: *Fekete vonat.*

Schiffer Pál (rend.) 1971: *Levelek az öttalálathoz.*

Schiffer Pál (rend.) 1972: *Faluszéli házak.*

Schiffer Pál (rend.) 1973: *Mit csinálnak a cigánygyerekek?*

Schiffer Pál (rend.) 1978: *Cséplő Gyuri.*

Schiffer Pál (rend.) 1981: *A pártfogolt.*

Schiffer Pál (rend.) 1982: *Nyugodjak békében.*

Schiffer Pál (rend.) 1983: *Földi paradicsom.*

Schiffer Pál (rend.) 1985: *Kovbojok.*

Schiffer Pál (rend.) 1986: *Dávid család.*

Schiffer Pál (rend.) 1987: *A Dunánál.*

Schiffer Pál (rend.) 1987: *Az ibafai kovboj.*

Szomjas György (rend.) 1985: *Falfúró.*

Zolnay Pál (rend.) 1972: *Fotográfia.*

Források

Levéltári dokumentumok

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

ÁBTL 1. (1. szekció – Állambiztonsági /Államvédelmi/ szervek szervezetével, működésével kapcsolatos iratok /1944/ 1945-1990 /1997/) – 12. (Rendőrfőkapitányságok állambiztonsági iratai) – 2. (Budapesti Rendőrfőkapitányság állambiztonsági szerveinek iratai).

ÁBTL 3. (3. szekció – Hálózati, operatív és vizsgálati iratok, /1851/ 1945–1990 /2006/) – 1. (1. szekció – Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék) – 9. (vizsgálati /V/ dossziék).

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL)

MNL OL M-KS (M szekció – Magyar Dolgozók Pártja /MDP/, KS – Központi szervei) 276. f. (276. fond – MDP iratai) MNL OL M-KS 276. f. 52. cs. (52. csoport – Központi Vezetőség, 1948-1956).

MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. (53. csoport – Politikai Bizottság, 1948-1956).

MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. (54. csoport – A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség Titkársága iratai, 1948-1956).

MNL OL M-KS 276. f. 62. cs. (62. csoport – KV Iroda, 1948-1956).

MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. (65. csoport – Rákosi Mátyás titkári iratai, 1948-1956).

MNL OL M-KS 288 f. (288. fond – MSZMP iratai) 3. cs. (3. csoport – Kongresszusok és konferenciák, 1957-1989).

MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. (4. csoport – Központi Bizottság /Ideiglenes Központi Bizottság/, 1956-1989).

MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. (5. csoport – Politikai Bizottság /Intéző Bizottság/, 1956-1989).

MNL OL M-KS 288 f. 7. cs. (7. csoport – Titkárság, 1957-1988).

MNL OL M-KS 288. f. 15. cs. (15. csoport – Államgazdasági Bizottság, 1956–1989).

MNL OL M-KS 288 f. 41. cs. (41. csoport – Agitációs és Propaganda Bizottság, 1956–1989).

- MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. (43. csoport – KB Iroda Bejelentéseket Intéző Alosztálya, 1956-1989).
- MNL OL M-KS 288. f. 46. cs. (46. csoport – Borbély Sándor titkári iratai, 1977-1980).
- MNL OL M-KS 288. f. 47. cs. (47. csoport – Kádár János Titkársága, 1956–1989).
- MNL OL M-KS 288. f. 67. cs. (67. csoport – Kádár János külön kezelt iratai, 1951-1989).
- MNL OL M-KS 932. f. (932. fond – Központi Ellenőrző Bizottság /KEB/).
- MNL OL XVII-2 (XVII. fondfőcsoport – Néphatalmi és különleges feladatokra alakult bizottságok, 1945-1989; 2. fond – Központi Népi Ellenőrző Bizottság /KNEB/, 1958-1989).
- MNL OL XIX-A-3 (XIX. fondfőcsoport – Az államigazgatás felsőbb szervei, 1945 /1862/-; A fondcsoport – Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek 1945 /1944/-; 3. fond – Legfőbb Állami Számvevőszék, 1945-1949).
- MNL OL XIX-A-16 (16. fond – Országos Tervhivatal, 1947-1990).
- MNL OL XIX-A-20 (20. fond – Állami Ellenőrzési Központ, 1948-1949).
- MNL OL XIX-A-29 (29. fond – Közérdekű Vizsgálatok Nyilvántartója, 1946-1948).
- MNL OL XIX-A-30 (30. fond – Állami Ellenőrző Központ, 1954-1956; Állami Ellenőrzés Minisztériuma, 1949-1956).
- MNL OL XIX-C-5 (C fondcsoport – Egészségügy, népjólét, 1945 /1942/-, 5. fond – Munkaügyi Minisztérium, 1957-1981).
- MNL OL XIX-I-4-g (I fondcsoport – Művelődésügy, 1945-; 4. fond – Művelődésügyi Minisztérium, 1957-1974; g állag – Nemzetiségi Osztály).
- MNL OL XXVI-D-1-c (XXVI. fondfőcsoport – Intézetek, intézmények, 1945-; D fondcsoport – Építésügy; 1. fond – Építésgazdasági és Szervezési Intézet, 1957-1978; c állag – Lakás- és Településfejlesztési Főosztály, 1959-1976).
- MNL OL XXXII-23-a (XXXII. fondfőcsoport – Gyűjtemények 1945 /1849/-; 23. fond – Központi Statisztikai Hivatal Levéltára; a állag – Népszámlálások iratai, 1970. évi népszámlálás reprezentatív adatfelvétele).

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

- MNL VaML XIV-64. (XIV. fondfőcsoport – Személyek, 1204-; 64. fond – Gonda

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Történeti Interjúk Tára

OSZK Történeti Interjúk Tára. Kuczka Péter-interjú. (Készítette: Kovács Lajos Péter.) 1999. július 28. OSZK. 480/01.

Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Oral History Archívum (OHA)

OHA »937« Havas Gábor–interjú. (Készítette: B. Révész László.) 2009.

Vera és Donald Blinken Nyílt Társadalom Archívum – Vera & Donald Blinken Open Society Archive (OSA)

OSA 368. f. (368. f. – Kemény István iratai).

Kemény István [é. n.]: *A társadalmilag indokolt szükségletek minimuma* (kézirat).

Kemény István [1971]: *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel kapcsolatos vizsgálat terve* (kézirat).

Kemény István [é. n.]: *Beszámoló az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel foglalkozó vizsgálat állásáról* (kézirat).

Kemény István [é. n.]: *A szegénység Magyarországon 1969-ben* (kézirat).

Kemény István [1970]: *Hozzászólás.* (kézirat).

Kemény István [é. n.]: *A társadalmi minimum és a szegénységi küszöb alatt élők száma, összetétele, és aránya 1967-ben és 1969-ben* (kézirat).

Kemény István [1972]: *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményei* (kézirat).

Kemény István [é. n.]: *Az alacsony jövedelmű lakosság 1969-ben* (kézirat).

Kemény István [é. n.]: *Függelék: a felmérés ismertetése.*

Kemény István 1973: *Magyar munkások.* Kézirat.

Kemény István 1975: *Futószalag a motorkerékpárgyárban.* In: Kenedi János (szerk.): *Profil nélkül* (szamizdat).

Kemény István 1976: *A munkások a tudományos-, technikai forradalom korában.* Budapest, Kézirat.

Kemény István 1978: *A magyarországi szegénység.* (kézirat) (Hozzáférhető a HU

OSA 356-1-6 1. d. 9. jelzet alatt is)

OSA 356. f. (356. fond – Schiffer Pál iratai).

OSA 356. f. 1-1. (A Híradó és Dokumentumfilm Stúdióban készült filmek, 1965–1995.)

OSA 356. f. 1-4. (Cséplő Gyuri, 1976–1980).

OSA 356. f. 1-6. (Munkásinterjúk, 1973–1980).

OSA 361. f. (Hegedüs András iratai)

OSA 420. f. (Gyűjtemény a Magyar Közvéleménykutató Intézetről)

OSA 420. f. 2-2. (Kiadványok és kutatási jelentések – Bizalmas jelentések és kiadványok).

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PSZL)

PSZL 913. f. (913. fond – Szakérettségizettek visszaemlékezései)

Sajtó (napi- és hetilapok)

168 óra

Bács-Kiskun Megyei Népújság

Békés Megyei Népújság

Dunántúli Napló

Élet és Irodalom (ÉS)

Film – Színház – Muzsika

Heves Megyei Népújság

Heti Világgazdaság (HVG)

Irodalmi Újság

Magyar Hírlap

Magyar Ifjúság

Magyar Narancs

Népszava

Nógrád Megyei Hírlap

Pest Megyei Hírlap

Somogy Megyei Néplap

Szolnok Megyei Néplap

Time

Tolna Megyei Népújság

Vas Népe

Zalai Hírlap

Jogszabályok

1891. évi XIV. tc. (törvénycikk) az ipari és gyári alkalmazottaknak betegség esetén való segélyezéséről

1907. évi XIX. tc. az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról

1927. évi XXI. tc. a betegségi és baleseti kötelező biztosításról

1950. évi I. tv. (törvény) a helyi tanácsokról

1950. évi 36. tvr. (törvényerejű rendelet) az állami társadalombiztosítás szervezetéről

1951. évi 30. tvr. a dolgozók egységes társadalombiztosítási nyugdíjáról

1954. évi X. tv. a tanácsokról

1954. évi 8. tvr. a dolgozók egységes társadalombiztosítási nyugdíjáról szóló 1951. évi 30. tvr. módosításáról

1954. évi 28. tvr. a dolgozók társadalombiztosítási nyugdíjáról

1956. évi 34. tvr. az öregségi nyugdíjjal kapcsolatos átmeneti intézkedésekről

1957. évi 65. tvr. a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak kötelező

kölcsönös nyugdíjbiztosításáról

1958. évi 40. tvr. a dolgozók társadalombiztosítási nyugdíjáról

1959. évi 15. tvr. a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak kötelező kölcsönös nyugdíjbiztosításáról szóló 1957. évi 65. tvr. egyes rendelkezéseinek módosításáról és kiegészítéséről

1961. évi 17. tvr. a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak kötelező kölcsönös nyugdíjbiztosításáról szóló 1957. évi 65. tvr. módosításáról és kiegészítéséről

1961. évi 20. tvr. a kisiparosok kötelező kölcsönös nyugdíjbiztosításáról

1962. évi 12. tvr. a dolgozók társadalombiztosítási nyugdíjáról szóló 1958. évi 40. tvr. egyes rendelkezéseinek módosításáról

1963. évi 10. tvr. a dolgozók társadalombiztosítási nyugdíjáról szóló 1958. évi 40. tvr. módosításáról és kiegészítéséről

1963. évi 18. tvr. a kisiparosok kötelező kölcsönös nyugdíjbiztosításáról szóló 1961. évi 20. tvr. módosításáról és kiegészítéséről

1963. évi 28. tvr. a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak kötelező kölcsönös nyugdíjbiztosításáról szóló 1957. évi 65. tvr. módosításáról és kiegészítéséről

1964. évi 6. tvr. a társadalombiztosítás szervezetének egységesítéséről

1964. évi 7. tvr. a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak kötelező kölcsönös nyugdíjbiztosításáról szóló 1957. évi 65. tvr. módosításáról

1965. évi 12. tvr. a dolgozók társadalombiztosítási nyugdíjáról szóló 1958. évi 40. tvr. egyes rendelkezéseinek módosításáról

1966. évi 30. tvr. a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak kötelező kölcsönös nyugdíjbiztosításáról

3/1967. (I. 29.) sz. (számú) korm. (kormány) rendelet a gyermekgondozási segélyről

1968. évi 20. tvr. a társadalombiztosítás szervezetének egységesítéséről szóló 1964. évi 6. tvr. módosításáról

1970. évi 34. tvr. a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak kötelező kölcsönös nyugdíjbiztosításáról szóló 1966. évi 30. tvr. módosításáról

1006/1971. (III. 16.) sz. korm. határozat a területfejlesztés irányelveiről.

1007/1971 (III. 16.) sz. korm. határozat az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptióról

1971. évi I. tv. a tanácsokról

1971. évi 33. tvr. a továbbdolgozásra ösztönző nyugdíjpótlékról

1972. évi II. tv. az egészségügyről

1972. évi 24. tvr. a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak kötelező kölcsönös nyugdíjbiztosításáról szóló 1966. évi 30. tvr. módosításáról

1972. évi 25. tvr. a dolgozók társadalombiztosítási nyugdíjáról szóló 1958. évi 40. tvr. módosításáról

1980. évi 20. tvr. a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény egyes rendelkezéseinek módosításáról

1975. évi II. tv. a társadalombiztosításról

17/1975 (VI.14.) sz. minisztertanácsi rendelet az 1975. évi II. tv. végrehajtásáról

1981. évi 17. tvr. a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény módosításáról

10/1982.(IV.16.) MT (Minisztertanács) sz. rendelet a gyermekgondozási segélyről

1982. évi 21. tvr. a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény módosításáról

1982. évi 29. tvr. a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény módosításáról

1983. évi 16. tvr. a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény módosításáról

1984. évi 5. tvr. a társadalombiztosítás szervezetéről és irányításáról

1985. évi 1. tvr. a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény módosításáról

1986. évi 4. tvr. a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény módosításáról

1987. évi 18. tvr. a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény módosításáról

Tartalom

Előszó

Az elemelt banán (vagy datolya). A gömbfejűek országa

Gyöngytyúk vagy forradalom. A lázadás természetrajza

„A tengervíz sós”. A Kádár-rendszer létezik

Bátorság és/vagy gyávaság. A diktatúra fejlődése

15 kiló banántól az üzemanyagként használt étolajig. A paternalizmus hétköznapijai

Tiborc és a merániak. Társadalom- és szociálpolitika a Kádár-korban

Gyűrűfű. Múlt, jelen és jövő idő

„Váljunk el”. Telek, lakás és kertes ház

Munkás, paraszt és értelmiségi. Társadalom a tervezőasztalon

„Egy úr Pannóniából”. Átalakuló elitek

Kávé és pálinka. Kvázi középosztályok

„De elmehet a Kádár Jani a picsába!” Láthatatlan alsóosztályok

„20 év múlva ingyenes lesz az uszoda”. A frizsiderszocializmus világa

Kicsi vagy kocsi? A familizmus születése

Boldog vesztesek. Túl a szocializmuson

Cséplő Gyuri története: Szép-szomorú mese a (nem) létezett szocializmusról

„Egy forint a krumplis lángos.” Kádár János megítélése

„Kádár János azt üzente.” Az első titkár és a történészek

Kitekintés

Képmelléklet

Jegyzetek

Irodalomjegyzék

Források

Libri

Kiadó

www.libri-kiado.hu

www.nyugatiter.hu

Forgalmazza:

eKönyv Magyarország Kft.

Felhasznált betűtípusok

Barlow – SIL Open Font License

Montserrat – SIL Open Font License

Noto Serif – Apache License 2.0